

МАШХУР
КИШИЛАР
ҲАЁТИ

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

*Ҳаёти ва ижодий фаолияти
ҳақида лавҳалар*

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1988

Шарафиддинов Озод.
Ш 26 Абдулла Қаҳҳор. [Эссе].— Т., «Ёш гвардия»,
1988.— 256 б.— (Машҳур кишилар ҳаёти).

Ўзбек совет адабиёти асосчиларидан бири — Абдулла Қаҳҳор босиб ўтган шарафли ва машаққатли йўл ҳар бир қаламкаш, ҳар бир оддий китобхон учун ибрат мактабидир. Улкан истеъдод эгаси сўнгги нафасигача адабиёт даргоҳини муқаддас билди, сўзнинг софлиги, жанговарлиги ва ҳаётийлиги учун қатъий курашди. Мана шу туфайли адиб яратган ғоявий-бадиий юксак романлар, қиссалар, ҳикоялар, пьесалар адабиётимиз хазинасидан муносиб ўрин эгаллади.

Қўлингиздаги китобни яратиш жараёнида танқидчи Озод Шарафиддинов сўз устасининг такрорланмас санъаткорлик оламига зийрак назар ташлагани яққол сезилади. Сиз ушбу китоб орқали рангин олам — ёзувчи ижодий лабораториясига, унинг таланти, иродаси, сабр-бардошини синовдан ўтказган ҳаёт қўйнига кириб боришингизга аминмиз.

«Машҳур кишилар ҳаёти» сериясида эътиборингизга ҳа-вола этилаётган ушбу эссе Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 80 йиллигига тўенадир.

Шарафутдинов Озат. Абдулла Қаҳҳор. Эссе.

ББК 83.3Уз7

Ш 4702570900—89
356(04)—88 52—88

ISBN 5—633—00301—2

© Издательство «Ёш гвардия», 1988

БОЛАЛИК СУҶМОҚЛАРИ

Аллақачон қовун пўчоғи ерга тушиб, куз ошланган. Кунлар бир тутам. Кундузлари илиқ, эрта-лаблари қировдан ҳаммаёқ оппоқ. Тоғ ёнбағрида жойлашган Аштнинг боғларида олма шохлари ҳосилини кўтаролмай эгилган. Урикларнинг қизил-сарик барглари қуёш нурида лов-лов товланади. Бир-бирига туташ узумзорларда тартарак овози тинмайди...

Гузарнинг бир чеккасидаги кўримсизгина темирчилик дўконида уста Абдуқаҳҳор ёлғиз ўзи дам босиб, босқон уради. Унинг иши кўп, қўли қўлига тегмайди. Куз кириши билан темирчининг иши кўпаяди — деҳқонлар дами қайтган кетмонини, ўтмаслашган ўроғини кўтариб келаверади. Ёки янги асбоб-ускуналар буюради. Уста Абдуқаҳҳор ошиқмай дам босяпти-ю, лекин кўнгли хижил. Миясида бири-биридан совуқ минг хил ўйлар гужғон ўйнайди. Роҳатойнинг ой-куни яқинлашиб қолди, бугун-эрта кўз ёрса ҳам ажаб эмас. Эсон-омон қутулиб олармикин? Салкам ўттизга кириб қолган устанинг Роҳатой билан бир ёстиққа бош қўйганига ўн йилдан ошди. Шу йиллар мобайнида у еттита фарзанд кўрди, аммо тақдирни қарангки, биттаси ҳам турмади. Уларнинг баъзилари бир-икки ҳафтада, баъзилари икки-уч ёшга кириб, бирор хасталик баҳона оламдан ўтаверишди. Уста бунга кўп эзилади, сабабларини кўп ўйлайди. Бирор гуноҳим учун тақдири азалнинг жазосимикин деган хаёлга ҳам борди, бироқ ўйлай-ўйлай бунақа катта жазога лойиқ гуноҳини тополмади. Авваллари: «Айб Роҳатойдамикин» — деган фикр ҳам кўнглидан ўтган. Ҳатто: «Уни қўйиб, бошқага уйлансамми-

кан»— деган ўйга ҳам борган, лекин дарҳол бу фикрдан қайтган. Роҳатой унинг кўнглидаги хотин эди. Уста Абдуқаҳҳор уни кам урган, ҳадеб жеркиб, силтаб ташлай бермайди, аксинча, кўп ишларини у билан бамаслаҳат қилади, баъзан иш камайган кезларда кечқурунлари унга китоб ҳам ўқиб беради, аҳён-аҳёнда ҳазилмутойиба ҳам қилиб қўяди. Роҳатойнинг ўзи ҳам, барака топгур, яхши аёл-да — борига кўнади, йўқни йўндираган демайди, эри топганини куйдириб-пишириб ўртага қўяди, рўзгор тутуши ҳам ёмон эмас, озода, батартиб, саришта. Энг муҳими — чакаги очиқ эмас, бўлар-бўлмасга эрига ғишава қилавермайди, турмуш азоблари жон-жонидан ўтиб, жуда бўлмай қолганда, ўтириб тўйиб-тўйиб йиғлайди. Бир қарашидан эрининг кўнглидагини биладиган, доим унинг раъйига қараб иш тутадиган эсли-ҳушли бунақа аёл кам топилади. Ундан ажраш қўлингдаги бахт қушини учириб юбориш билан баробар-ку!

Ҳозир Роҳатойнинг саккизинчи фарзанди дунёга келиш арафасида. Ким бўларкин? Уғилми, қизми? Умри билан берармикин ёки у ҳам Роҳатой билан уста Абдуқаҳҳорнинг фарзанд доғида куйиб адо бўлган юракларини яна бир яралаб тезда оламдан ўтармикан? Кошки эди, ўғил бўлса-ю, тезда улғайиб, отасининг ёнига кирса, юкини енгил қилиб, қўлидаги ишини олса... Уста Абдуқаҳҳор ўғлидан ҳеч нарсани аямасди, темирчилик касбининг ҳамма сиру асрорини ўргатарди, бутун водийга донг таратадиган машҳур уста қилиб етиштирарди. Уста Абдуқаҳҳор шундай безовта ўйлар оғушида экан, дўконга югуриб келган қўшнисининг ўғлини пайқамай ҳам қолди. Бола нафасини ростламай, ҳансираганча қичқирди:

— Суюнчи! Суюнчи! Суюнчини чиқаринг, уста амаки! Роҳат холам ўғил туғдилар!

Уста Абдуқаҳҳорнинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди. У хушxabар келтирган болага ёнидаги бор чақани узатди-да, апил-тапил дўконини ёпди, юраги ўйнаганча, уйига йўл оларкан, бугунги кунни эслади. Бугун — чоршанба, 1907 йилнинг 17 сентябри эди.

* * *

Уста Абдуқаҳҳор билан Роҳатойнинг саккизинчи фарзанди умри билан туғилган экан. Унга Абдуллажон деб от қўйишди. Абдулла чақалоқлигидаёқ анча бўйиқ,

ранги тоза, кўзлари тийрак эди. Кунлар кетидан кунлар ўтди, ойлар ойларга уланиб йил бўлди... Абдулла аввал эмаклашни ўрганди, бир ёшдан ошар-ошмас юра бошлади, кейин тили чиқди. Қўни-қўшнилар ҳам, уларнинг болалари ҳам Абдуллажонни яхши кўришар, уни эркалатишар, ҳар хил ширинликлар билан сийлашарди. Отаси билан онаси-ку уни жонларидан ортиқ кўришар, еру кўкка ишонишмас, ҳар хил ногаҳоний фалокатлардан, бало-қазолардан асрашга уринишарди. Ҳаш-паш дегунча Абдуллажон бешга тўлиб, олтига қадам қўйди. У ҳамма нарсага қизиқувчан, фаҳми ўткир, зийрак, оёқ-қўли енгил, илдамгина бола бўлиб етишмоқда эди. Отаси унга кичкинагина сандонча билан болғача ясаб берди. Абдулла бу ўйинчоғини ҳамма нарсадан ортиқ кўрарди. Уни ўйнаб юриб, бинойидек темирчиликка ҳавас қилди. Ким билсин — аҳвол шундоқ кетаверганда нима бўларди? Абдулла донғи кетган темирчи уста бўлиб етишармиди? Ё, бошқа одам бўлармиди?.. Аммо аҳвол шундоқ кетавермади — орадан кўп ўтмай, шундай воқеалар рўй бердики, оиланинг турмуши бутунлай ўзгариб кетди.

Ашт — катта қишлоқ, лекин шунга қарамай бу ерда ҳаммавақт ҳам бир темирчининг рўзғорини тебратиш учун кифоя қиладиган юмуш топилавермасди. Иш бўлмагандан кейин даромаддан путур кетади, тирикчиликнинг мазаси қочади. Хуллас: «Иш мени излаб келсин», — деб кутиб ўтирса, бўлмайди, темирчи одам учун ишнинг кетидан қувиш керак. Уста Абдуқаҳҳор Роҳатой билан маслаҳатлашиб, Яйпанга кўчишга қарор қилди. Яйпан анча олис эди, аммо кўчиш унга қийинчилик туғдиргани йўқ, чунки рўзғордаги буюмлар, дўконнинг дов-дастгоҳи бор-йўғи бир аравага юк бўлди.

Шундай қилиб, уста Абдуқаҳҳор оиласининг қишлоқма-қишлоқ дарбадар ҳаёти бошланди. Тўрт-беш йил ичида бу оила босиб ўтган йўлни бир-бирига уласа, экватор чизигичалик келмаса ҳамки, ҳар ҳолда анча масофа чиқади. Абдулла Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар»га ёзган муққаддимасида шундай дейди: «Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган». Оила буларнинг баъзиларида бир йил-ярим йил, баъзиларида икки-уч йил истиқомат қилган. Бу қишлоқларнинг ҳеч қайсисида уста Абдуқаҳҳорнинг ўз ҳовли-жойи бўлган эмас, ҳамма ерда оила ижа-

рага уй олиб турган. Савол туғилади: нега уста Абдуқаҳҳор қўним билмаган? Нега бирон жойда қурби етадиган ҳовли-жой сотиб олиб ватан қилмаган, аксинча, «кўчманчи», «келгинди» деган таҳқирли номларни кўтариб юришдан чўчимай, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрган?

Бунинг иккита асосий сабаби бор. Биринчи сабаб ҳақида юқорида озми-кўпми гапирдик — темирчи одам у замонларда ишнинг кетидан қувиб юришга мажбур эди. Иккинчи сабаб эса уста Абдуқаҳҳорнинг ўзида, унинг табиатида, феъли-ҳуида — мутеъликни, тавбатазарру қилиб қўл қовуштиришни, бўйин эгишни билмаслигида. Бир қишлоқдан у эл қатори бир маромда ҳаёт кечирмай, янгиликлар жорий қилишга урингани учун қувилади, иккинчисидан юзбошига пора бермагани, сўфи билан «чиқишмагани» учун ҳайдалади, яна бир қишлоқни рўза тутмагани учун тарк этади. Хуллас, темирчилик касбидан ҳам кўра устанинг феъли кўп ҳолларда оилани дарбадар қилиб қўяди. Албатта, дарбадарлик ёмон нарса: энди теварак-атрофингдаги одамларга кўникиб, энди қўни-қўшни билан иттифоқ бўлиб, тинч ҳаёт кечири бошлаганинда, яна юк кўтариш зарурати туғилади, яна тинчлик, хотиржамлик бузилади. Дарбадарлик, айниқса, эндигина улғайиб, оқ-қорани таниб келётган Абдуллажон учун ёмон эди. Болалар галати халқ — бир қарасанг, опоқ-чапоқ, ораларидан қил ўтмайди, бир қарасанг, қирқ йиллик душманлардек қирпичоқ. Болаларнинг ўзаро муносабатларида катталар ақли етмайдиган аллақандай қонуниятлари бўлади. Йўқса, қишлоқда болалар Абдуллажонни давраларига қўшмай, кўкрагидан итариб, «якка мохов» қилиб қўйишармиди? Абдуллажоннинг эс-ҳуши бутун бўлса, бирон нуқси бўлмаса, бирор болага зўравонлик қилмаса...

Орадан қирқ йиллар ўтгандан кейин ҳам Абдулла Қаҳҳор болалигида кечирган ўша таҳқирларни унутолмайди. Бу тўғрида у автобиографиясида анча ҳазинлик билан ёзади: «Бир қишлоқда болаларга энди қўшилиб ўртоқ орттирганимда, бошқа қишлоққа кўчиб, яна «кўчманчининг боласи» бўлиб қолар эдим. Бу гаплар қаттиқ ҳақорат йўсинида айтилар эди... Бир куни кечқурун маҳалла болалари илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб турганда, кузатиб турган бир мўйсафид менга раҳм қилган бўлиб, «Қўйинглар болалар, тегманглар, келгинди бўлса, ўзи бўлибдими, худо қилган», — деди. Мўйсафиднинг бу гапи менга болаларнинг таъна-

сидан ҳам қаттиқроқ тегди, узоқ йиллар дилимда чўкиб ётди. Билмадим, илгари қалай эканман, лекин назаримда мени шу гап индамас қилиб қўйди. Уйда менга «индамас», «ичимдан топ» деб дашном берадиган бўлишди. Отамнинг Нурсуқдан келган ошналари: «Уста Абдуқаҳҳорнинг зап ўғли бор экан-у, соқов экан»,— деб кесатишганини опам куйиб-пишиб гапиргани сира эсимдан чиқмайди. Бунақа таъна-дашномлар мени бадтар «соқов» қилар эди.¹

Ҳар қандай инсон характерининг зуваласи болаликда пишйди — болаликда орттирган сифатлар кўпинча умр давомида сақланиб қолади. Абдулла Қаҳҳор бабога етган даврида «индамас», «ичимдагини топ» бўлган эмас, албатта. Лекин у камгап одам эди. Сира гапдонлик қилмас, бўлар-бўлмас нарсаларни сўзлайвермас эди. Ҳар ҳолда, у ҳеч қачон «гапни кавласанг гап чиқади» қабалида иш тутмасди.

Масалан, қувноқ даврада суҳбат қизигандан қизиби, авж олиб борса, Абдулла Қаҳҳор аҳён-аҳёнда битта-яримта луқма билангина суҳбатга аралашиб қўярди. Таниқли адабиётшунос У. Норматов хотираларида Абдулла Қаҳҳорни биринчи марта уруш йилларида ўз қишлоғида кўрганини эслайди. Ушанда адиб Рафқонга Совет Иттифоқи Қаҳрамони Аҳмаджон Шукуровга ҳамроҳ бўлиб борган экан. Қаҳрамон шарафига тонготар базм бўлипти. Эртасига колхоз раиси (Умаралининг отаси) таажжуб билан ёқа ушлаб, шундай деган экан: «Тавба, ёзувчи шунақа бўлар экан-да! Эрталабгача бир оғиз лом-мим деб оғиз очмаса-я!»

Шунақа, болаликда бошдан кечирган воқеалар, айниқса, дилга озор берадиган ҳодисалар, албатта характерда, феъли атворда бирон из қолдиради...

Аммо «кўчманчилик»нинг ўзига яраша яхши томонлари, мароқли жиҳатлари ҳам бор. Айниқса, Абдуллага ўхшаган ҳар нарсани билишга қизиқадиган, ҳар нарсани ўз кўзи билан кўриб, қўли билан ушлаб кўришни истайдиган олти яшар сеҳни ўткир болага бу ҳол қизиқарли туюларди. Ҳатто унга қишлоқма-қишлоқ кўчиб юриш курран замин бўйлаб қилинадиган саёҳат билан баробар эди. Бу саёҳат давомида ҳар қадамда оламжаҳон кашфиётлар қилиш, бири-биридан қизиқ нарсаларни билиб олиш мумкин эди. Қишлоқларда фақат деҳ-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Т., 1973. 183-184-бетлар.

қонлар яшаса ҳам, уларнинг меҳнати, ёр-суви, экин-ти-
кини, турмуш тарзи бир-бирига ўхшаса ҳам улар ўзаро
бир-бирига ўхшамас эди.

Мана, масалан, Яйпанни олайлик. «Яйпан кўчалари
кенг, лапкаси, отўйини бор, толларида бедана, кўча бў-
йи ва бозорбошидаги дўконларда каклик сайрайдиган
обод қишлоқ эди».¹ Яна унинг ён-веридаги қишлоқлар-
ни, зиёратгоҳларни айтмайсизми! Яйпаннинг шундоқ-
қина биқинида жойлашган Қайнарнинг таърифини айт-
ган билан адо қилиб бўлмайди. Беш-олтита катта-кичик
булоқ. Ҳаммасидан кечасию кундузи кўз ёшидай тиниқ,
муздек сув вақирлаб қайнаб чиқади. Катта булоқда сув
шунақа ҳайбат билан қайнайдики, унинг вақирлашидан
ҳар қандай одам ҳам ваҳимага тушади. Баъзи булоқлар-
да бир-бир ярим қаричлик қора балиқлар гўжгон ўй-
найди. Уларни кечгача томоша қилсангиз ҳам зерик-
майсиз. Булоқ бўйидаги азамат толлар бу ерни янада
сўлим қилади. Сайилларда, ҳайитларда булоқлар тева-
рагидаги чойхоналарда одамлар сизмай кетади. Ана
ўшанда болаларнинг яйраб ўйнаганини кўрсангиз... Яй-
панни мақтаганда Бувайдини айтмай бўладими!

«Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан.
Унинг марказий кўчаси самовар, баззоз, ҳунармандлар
дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан
нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор,
қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, бир томон-
да каппон... Ундан нари Эшон буванинг карвонсаро-
йи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қў-
йиб, бозор-ўчарини қилар экан».² Турфа хил рангларга,
хилма-хил манзараларга бой бу қишлоқлар ҳаммаси
бирлашиб, ёш Абдулланинг қалбида умрбод муҳрланиб
қолади. Лекин гап фақат бундагина эмас. Худди шу
қишлоқларда у ҳаётнинг дастлабки сабоқларини ҳам
олган. Бу сабоқлар ҳаммавақт ҳам юқорида айтгани-
миздек, аламли ва аччиқ бўлаверган эмас. Баъзан улар
нашъали ҳам бўлган. Тўғри, йиллар ўтган сари рўзгор-
нинг анча-мунча иши Абдуллажоннинг елкасига туша
бошлади. Айниқса, онаси оғриб ётиб қолганда, қўшни
хотинлар нон-понларини ёпиб бериб, кир-чирга қарашиб
юрган кезларида Абдуллажон ҳар куни ҳовлини икки
маҳал супуриб, далага чиқиб, кучи етганча ўтин орқа-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 49- бет.

² Уша жойда, 58-бет.

лаб келар, дадасига овқат пиширгани қарашар, идиш-товоқ ювар, сув таширди. Ишларни ўрилатиб қўйгандан кейин эса кўчага югурар ва болалар билан хуфтонгача ҳар хил ўйинлар ўйнарди. Айниқса, лойпорсилдоқ, яшин тополоқ, тут минди, даста, тўп тешиш, оқ теракми-кўк терак, деган ўйинлар завқли бўларди. Ёки «рўза» деган нарсани олайлик. Аввалига Абдуллажон ота-онасининг сўзидан, ҳаракатидан рўза қизиқ нарса бўлса керак деб, бир-икки саҳар турди. Лекин у кўп бемаъни нарса экан — саҳарлаб тонг отмасдан қорнингни тўлдириб овқатдан уриб оласан-у, кейин кечқурун қош қорайгунча туз тотмай юрасан — оч қоласан, силланг қуриб, кўзларинг тиниб кетади. Улгудай чанқайсан, оғизларинг қурийди, тилинг айланмай қолади — лекин шунда ҳам на бир тишлам нон ея оласан, на бир хўплам сув ичоласан. Рўзани бузиб, бирон нима еб қўйсанг ёмон бўлар экан. Абдулла иккинчи куниеқ очликка чидолмади, кундузи «нима бўлса бўлар» деб, ҳеч кимга билдирмай, бир-икки бурда нон еб олди. Кейин анчагача қўрқиб юрди. Унинг гуноҳидан худо ҳам беҳабар қолдими, ҳар қалай, ҳеч нарса бўлмади. Хуллас, рўзанинг ўзи эмас, бозоршаби қизиқ бўлар экан. Дадаси Абдуллажонни бозоршабга олиб борди.

«Чорраҳа ва катта майдоннинг атрофидаги сон-саноксиз дўконларда чироғ камида иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Ғовур, ҳайқирик, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссиқ нон бу!», «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми», «Шиминг-у, чайнаманг!..»¹

Бунақа бозоршаблар, сайиллар, ҳайитлар боланинг бир маромдаги ҳаётини чайқатиб, унга бир дунё завқшавқ беришидан ташқари, унинг кўз ўнгида ҳаётнинг турли-туман ажойиботларини, ақл бовар қилмайдиган сиру асрорини ҳам намоён қилади. Буни қарангки, мушак деган ҳам хилма-хил бўларкан: болалар учқунни сачратиб ўйнайдигани сихмушак дейилар экан. Яна қамиш мушак дегани бор — у ҳаммаёққа қизил учқун сочиб, вишиллаганича осмонга кўтарилади-ю, юлдузлар орасида йўқолади. Яна бошқа мушак, гардиш-мушак... Шунақа, мушакнинг ўзида ҳам сир бир олам. Мушакчилар ҳам қизиқ: «Хўжандда донги кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тў-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 14- бет.

йида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйдан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди».¹

«Бувақовоқ» томошаси-чи! Бувақовоқ дегани оқ эшак минган, салласи қозондай, узун айри соқоллик, қорни эшагининг ёлига тушган бир одам экан. Баайни эшоннинг ўзи. У учта саночда қимиз олиб келган бир одамни алдаб, хўп қимизини ичади. Одамлар қотиб-қотиб кулишади.

Ҳаммадан ҳам машина — қўшиқни айтинг. Бу жуда ҳам ғалати нарса бўларкан: кучоққа сигмайдиган бир дона карнайгулни кичкинагина сариқ қутичага санчиб қўйишти. Шунинг ичидан ашула чиқаркан. Абдуллажон буни кўриб ҳайратланади, назарида карнайгул остидаги сариқ қутичанинг ичига соқол-мўйловли кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди...

Ҳа, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юришнинг ҳам ўзига яраша ҳосияти бор — шу кўчишлар давомида Абдуллажон биринчи марта дунёнинг беҳад кенг эканини, унда хилма-хил ажойиб-ғаройиб ҳодисалар кўплигини, умуман, ҳаёт дегани кўп ғалати, ҳузурбахш, ажойиб нарса эканини англади. Ўшанда у ҳали ўзининг ёзувчи бўлишидан беҳабар эди, лекин «кўчманчилик» йилларида болалик сўқмоқларида юриб кўрганлари, бошидан кечирганлари бир эмас-бир кун ёрқин образларда қайтадан жонланиш учун унинг хотиралари қатида чўкиб қолди.

Абдуллажон саккиз-тўққизга тўлар-тўлмас ҳаётда кузатганлари, кўрган-кечирганларидан яна бир катта ҳақиқатни кашф қилди — ҳаётда ҳамма одам бир-бирига ўхшайди: ҳаммада ҳам ўзига яраша фаҳм-фаросат, зеҳн, ақл бор, лекин муҳими — улар феъли-ҳуйда бир-биридан кескин фарқ қилар экан. Яхшилар бўларкан, ёмонлар бўларкан...

Абдуллажон «яхши одам» деганда жуда кўп одамни тасаввур қилса ҳам биринчи навбатда, ўзининг отаси кўз олдига келарди. У дўконда дам босиб, бошқа майда-чуйда юмушларни бажариб унга кўмаклашаркан, отасининг таниш-билишлар, ошна-оғайнилар билан муомаласини кузатаркан, унинг оиладаги юриш-туришига разм соларкан, ўзининг мурғак ақли билан отаси кўпги-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 15- бет.

на фазилатлар эгаси эканини ҳис қиларди. Ҳақиқатан ҳам уста Абдуқаҳҳор ажойиб одам эди, унинг кўп жиҳатлари бошқаларникига ўхшамас ва худди шу ўхшамаслиги, бир жиҳатдан, унинг эл-юрт ичида обрўсига обрў қўшса, иккинчи томондан, катталар билан чиқишиб, муросан-мадора қилиб яшашига йўл қўймасди. Бу эса доимо унинг бошини кулфатга қўйгани-қўйган эди. Отасининг турган-битгани Абдулла учун ибрат эди.

Аввало шуки, Абдулла эсини танибдики, отасини меҳнат қўйнида кўради. Унинг бирон кун бекор турганини, ишини қўйиб, маишатни кўзлаганини билмайди. Йиллар давомида Абдулла отасининг шунчаки оддий темирчи эмас, мана-ман деган зўр уста эканига амин бўлди. Кўп темирчилар икки кунда қиладиган ишини уста Абдуқаҳҳор бир кунда уддаларди. Кетмон пешлаш анча оғир иш, лекин уста бир кунда ўн олтитага етказиб кетмон пешларди. У ясаган кетмонлар, ўроқлар, теша ва болталар ҳаммавақт талаш бўларди. Отаси фақат темирчи эмас, кўп ишларни уддалайдиган қўли гул одам эди, у уй-жойларининг кам-кўстини ўзи тузатар, қўй-пўйларни ўзи сўяр, ҳатто у-бу нарса тикишни ҳам эпларди. Худди шу меҳнаткашлиги билан ғурурланарди, ўзига ишонарди, ўзини ҳам, бола-чақасини ҳам ҳар қандай шароитда боқа олишига ишонарди. Шу ғурури туфайли унча-мунча амалдорни писанд қилмас, уларга бўйин эгишни истамас, фармойишларини бажармасди. Ҳатто бир куни Бувайдида элга машҳур бадавлат одам — юзбоши дўконда деворга суяб қўйилган иккита жодини кўздан кечириб, биттасининг кундасига шаппалаб: «Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин» — деганида, уста унинг сенсираганига ғашланиб: «Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин» — деб жавоб беради. Ахир, юзбоши — замонанинг зўри бўлса, оқпошшонинг арзандаси бўлса, унга шунақа дейиш осонми? Бу билиб туриб, бошини йиртқичнинг оғзига тиқиш билан баравар-ку! Лекин уста Абдуқаҳҳор ҳеч нарсадан тап тортмай, юзбошига шундай деган. Умуман, уста оққорани таниган, саводи бор, ўз ҳақини ажратиб оладиган, «закончироқ» одам эди. Шу туфайли, фикри очиқ эди, кўпчилик қўл тегизишга хайиқиб турган нарсалардан сира чўчимасдан истеъфода қилаверар эди. Шунинг учун у Яйпанда биринчи бўлиб «шайтон арава» минади, энг дадил одамлар зўр-базўр бармоқ учини теккизиб кўрган «Зингер» машинани сотиб олади, маҳалланинг

катталари «машинада тикилган нарса номозликка ярамайди» деб фатво беришларига қарамай, унда болаларига кийим тикади. Ҳаммадан ҳам уста Абдуқаҳҳорнинг динга, дин пешволарига муносабати қизиқ. У ирим-сиримларни унча менсимайди, намоз ўқимайди, масжидга қатнамайди, Валихон сўфига ўхшаш муттаҳамларни очиқчасига ёқтирмайди, бошида қозондай салла, устида малла чопон, тасбеҳ билан соқолини мешдай қорнига тушириб, ваъзхонлик қилиб халқни алдайдиган, унинг онгини ёлғон-яшиқ ривоятлар, олди-қочди гаплар билан заҳарлайдиган дин арбобларидан нафрат қиларди. Ниҳоят, Абдулладан кейинги ўнинчи фарзанди Умарали касалга чалиниб вафот этганда аламига чидаёлмаган уста Абдуқаҳҳор тақдири азалга ҳам, худонинг ўзига ҳам исён кўтаради, жон ҳолатда қуръонни топтайди, «азизларга кўтарилган жондор»га пичоқ тортиб гўшти-ни итларга егизмакчи бўлади. Ҳарҳолда, инқилоб бўлиб, замон алғов-далғов бўлиб турган пайтлар эди — шу нарса асқотиб қолади. Илгариги замонлар бўлса бунақа шаккоклик учун уста албатта тошбўрон қилинарди.

Абдуллажон отасининг шу сифатларини кўриб, кўнглига тугиб, ибрат олиб ўсади. Дарҳақиқат, ота ибрати изсиз кетмади — унинг айрим сифатлари қандайдир йўллар билан ўғлига кўчди ва кейинчалик унинг табиатида, феъл-атворида гавдаланди. Абдулла Қаҳҳор бутун умри давомида темир-терсакка ўч бўлиб қолди, у ҳар хил асбоб-ускуналарни осонгина бузиб тузатар, янгидан антиқа нарсалар ясаб қўярди. У бутун умри давомида меҳнатга алоҳида муҳаббат билан қаради. У меҳнатсиз ҳаётни тасаввур қилолмасди, муҳими, ҳалол ва покиза тер тўкар, юзини шувит қилмаслик учун астойдил тиришарди. Аммо янаям муҳими — Абдулла Қаҳҳор отасидан инсоний ғурурни мерос қилиб олди — у ҳеч қачон бировга бўйин эгиб, қисиниб-қимтиниб яшагани йўқ. У хушомад нималигини билмай ўтди, ҳатто умрининг баъзи лаҳзаларида битта таъзим билан, бир оғиз хушомад билан анча-мунча фароғатга эришиши, янги-янги мартабаларни қўлга киритиши мумкин бўлганда ҳам, буни қилган эмас, инсоний қадр-қимматини ерга урмаган, иззат-нафсини баланд тутган.

Абдулла Қаҳҳор характерининг зуваласи болалик йилларида шу тарзда пишган эди. Албатта, болалик сўқмоқларида Кўқон теварагидаги қишлоқларда у яна

кўпдан-кўп ҳодисаларни кўрган, турли тоифадаги, турлича табиатли анча-мунча одамлар билан мулоқотда бўлган. Улар тўғрисида ўрни келганда адиб асарларнинг ижодий тарихи муносабати билан яна тўхтаймиз.

* * *

Ҳар гал жилдини бўйнига осиб, ёғоч отларини гижинглатиб, кўча чангитиб мактабга кетаётган болаларни кўрганда Абдулланинг юраги ҳаприқарди. Қани энди, тезроқ катта бўла қолса-ю, у ҳам шу болаларга ўхшаб мактабга қатнаса... Лекин буни ўйлаши билан юрагининг бир чеккасини ваҳима босарди — мактаб яхши-ю, лекин унда домла болаларни беҳининг навдаси билан урар экан, мошга чўккалатиб қўяркан, фалакка осаркан...

Бувайдида турганларида куз кунларидан бирида دادаси патнисга олтита нон, ярим қадоқча пашмак ҳолва солиб дастурхон қилади-да, Абдуллани етаклаб масжидга олиб боради. Масжиднинг сўфиси Валихон сўфи бўш пайтларида шу ернинг ўзида болаларни ўқитар экан. Дадаси одатдаги салом-аликдан кейин Валихон сўфига: «Мана — ўғлим, суяги меники, эти сизники, тақсир» — деб Абдуллани топшириб кетади.

Валихон сўфининг мактаби торгина бир ҳужрадан иборат экан. Ҳужранинг шувоқлари кўчган, вассаларидан уч-тўрттаси тушиб кетган, зах ер устига бир-иккита бўйра тўшалган эди. Болалар қуруқ бўйра устида тиз чўкиб, тикилишиб ўтириб, дарс ўқишарди. Ҳужранинг тўрида, домла ўтирадиган жойнинг бир томонида бурчакка узун-қисқа гавронлар тикка қилиб қўйилган — улар беҳиники эмас, тутники, лекин, бари бир, уларни кўргандаёқ юрак орқага тортади. Абдуллажон ҳам бўйрага чўк тушиб, олдида очиқ турган китобга қарамай, болаларнинг умумий хорига қўшилади: «Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишди алҳамду...» — у бу иборани бир-икки ҳафтадаёқ яхшилаб ёдлаб олиб шаррос айтадиган бўлади.

Орадан кўп ўтмай, отаси уйда ўғлидан нима ўқиётганини суриштириб қолади. Абдулла дарров иборасини айтади. Ҳайратланган уста Абдуқаҳҳор ўғлидан бу гаплар маъносини сўрайди. Табиийки, Абдулла буни айтиб беролмайди. Тутаққанидан бир қоши пастлаб, бир қоши кўтарилган уста ўғлини етаклаб, яна Валихон сўфининг олдига боради. Аммо «апаламза ал...»нинг маъносини

сўфи ҳам билмайди. Уста яна бадтар тутоқиб: «Вақтида ўзларининг зеҳнлари қанақа эди?»— деб сўрайди. Тузукроқ жавоб тополмай довдираб қолган Валихон сўфи: «Ўқиганимизни ўқитамиз-да...»— деб қутулади.

Шундай қилиб, Адбуллажоннинг эски мактабдаги ўқиши бир ойга етар-етмас тугайди. Отаси Валихон сўфига, «ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг», «апаламза ал» эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор, «ал» ўқилади» деб танбеҳ беради-да, ўғлини етаклаб чиқиб кетади.

Шундан кейин отаси ўғлини ишдан бўшаган вақтларда ўзи ўқита бошлайди — ҳадемай унинг дурустгига саводи чиқади, ўқийдиган, ёзадиган бўлиб қолади.

Бу орада турмуш мураккаблашиб боради. Уруш тўғрисида бошланган қаҳатчилик янада авж олади. Бир бурда нон ёхуд бир пайса гўшт топиш амримаҳол. Ҳаммадан ҳам ёмони — додингни эшитадиган, дардинга қулоқ соладиган бир кимса йўқ. Бўлганда тўралар билан амалдорлар бўлиб қолди — уларнинг пичоғи мой устида. Улар бир нима қилса, «нега, нима учун» деб сўраш ҳеч кимнинг эсига келмайди.

Мардикор воқеаси чиққанида ёмон ғулғула бўлди. Пичоқ суягига қадалган бувайдилик йигитлар юзбошини ўлдириб, устига ўт қўйишди. Албатта, бунақа шаккоклик жазосиз қолмайди, бир тўда отлиқ солдат билан келган тўралар йигирматача деҳқонни олдига солиб, Қўқонга олиб кетади. Бироқ қишлоқ аҳли бу билан қутулмайди — қишлоқ узра ваҳима қанот ёзади, ҳар бир хонадонда қўрқув шарпаси кезади. «Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапқасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит — на бирон товуш чиқади, на оҳ-воҳ. Али лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам енгига йиғлар» эди».¹

Лекин зулм шунчалик авжига чиққани билан, қишлоқда сукунат ҳукмрондай бўлгани билан турмушда алланечук янгилликларнинг шарпаси сезилмоқда, ҳаёт ғилдираги орқага айланишни истамай, ўжарлик билан олға босмоқда. Бу орада қишлоққа оқпошшонинг тахтдан ағдарилгани ҳақида хабар етиб келди. Одамлар орасида «Ленин», «болшибек» деган сўзлар айлакиб қолди. Ленин етмиш икки фирқа тилини билармиш, бой билан

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олги томлик. 2- том, 33- бет.

камбағални баравар қилармиш, унинг Болишбек деган ўнг қўли бор экан, Қўқонга келипти. Бу гаплар одамларга жон ато қилгандай бўлди — улар нималарнингдир умидида яна ҳаракатга тушишди.

Албатта, Абдуллажон анча нарсага ақли етса ҳам ҳаётдаги алғов-далғовларнинг маъносини чақиш, янги ҳодисаларнинг туб моҳиятини идрок этишга ҳали ожизлик қиларди. Шунга қарамай бу ўзгаришлар туфайли юзага келган янгиликлардан у ҳам бебаҳра қолмади. Шу янгиликлардан бири Қўқон атрофидаги баъзи қишлоқларга ҳам етиб борган янги мактаблар эди.

Оқпошшо тахтдан ағдарилган йилнинг ўрталарида Уста Абдуқаҳҳор оиласини Оққўрғон қишлоғига кўчириб кетади. Бир кун у кўчадан гап топиб келади: «Қатта масжидда қўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жаид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш». Шу гапдан кейин эртасига уста ўғлини етаклаб мактабга олиб боради. Муҳаммаджон қори биринчи учрашувдаёқ Абдуллага ёқиб қолади:

«Биз масжид ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлови бодраб чиққан, ўзи тўладан келган, бир кўзи билинар-билинмас ғилай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашгандан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовучига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди».¹

Муҳаммаджон қорининг мактаби сира ҳам Валихон сўфининг мактабига ўхшамас эди. Янги мактабда болалар саккиз қатор тахта партада ўтириб ўқишар, ўқиганда ҳам кўр-кўрона ёдлаш йўли билан эмас, ҳар битта ҳарфни таниш, ўқиш ва ёзиш йўли билан савод чиқаришар эди. Абдуллажон бу мактабда «Устои аввал», «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибчи махлуқот» каби китобларни ўқиб дастлабки илмни эгаллайди. Кейин Алишер Навоий, Фузулий, Хўжа Ҳофиз, Бедил каби шарқ классикларининг асарлари билан ошнолашади. Муҳаммаджон қори талабаларнинг замонавий адабиёт билан таниш бўлишига ҳам катта аҳамият беради. Шунинг учун Абдулла бошқа шериклари каби Ав-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, III- бет.

лоний Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Муқимий, Завқий каби атоқли шоирларнинг ҳажвиёти ва лирикасини ўқийди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иншо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчиради. Худди шу мактабда ўқиб юрганида у ҳуснихатни ўргангани ва ҳуснихат малакаларини умрининг охиригача сақлаб қолади. Муҳаммадjon қори адабиёт билан бирга талабаларга математика ва географиядан ҳам илк сабоқлар берган. Рус тили, рус тарихи, рус маданияти ва адабиёти ҳақидаги дастлабки маълумотларни ҳам Абдулла биринчи марта Муҳаммадjon қоридан олади. Аммо Абдуллаjonнинг бу мактабдаги ўқиши ҳам узоқ давом этмайди — Муҳаммадjon қори адоват ва бахилликнинг қурбони бўлади, ғаламис одамларнинг ифвоси ва чақуви билан мактабида қуръон ўқитмагани учун қишлоқдан бадарга қилинади, парталар ёқилади, мактаб ёпилади, болалар тарқатиб юборилади.

Абдуллаjon Муҳаммадjon қорининг қўлида оз ўқиган бўлса ҳам, умрининг охиригача бу одамга нисбатан қалбида теран эҳтиром сақлади. Чунки Муҳаммадjon қори революцион кўтарилиш йилларида майдонга келган янги ўзбек зиёлиси эди. У ўзига тўқ оиладан чиққанига қарамай, енгил-елпи яшаш йўлидан кетмади, балки қишлоққа илм-маърифат уруғини сочиб, оддий меҳнаткаш фарзандларининг кўзини очишни ўз мақсади қилиб олганди. Бу йўлда катта қийинчиликларга дуч келишини, қувғинларга учрашини, жаҳолат бандаларининг қаршилигига йўлиқшини билиб туриб, маърифатпарварлик ҳаракатининг бир фидокор аскарини янглир халқ ичига юриш қилганди. Совет ҳокимияти йилларида Муҳаммадjon қорининг эзгу ниятлари рўёбга чиқди — у янги мактабларда минглаб болаларни янгича усулларда ўқитиб саводли қилди. Мен бу муҳтарам зотни 1968 йилда кўрган эдим — у кексалигига қарамай, Қўқондан Абдулла Қаҳҳорнинг таъзиясига етиб келди. Унинг бир вақтлардаги бодраб чиққан қоп-қора соқоли энди оппоқ эди, энди озиб, кичрайиб бир бурда бўлиб қолипти. Ушанда у бир чеккада дастрўмоли билан намиққан кўзларини арта-арта, нималарнидир пичирлаб мунғайиб ўтирганди. Орадан кўп ўтмай, домланинг ҳам оламдан ўтганини эшитдим.

Уста Абдуқаҳҳор Оққўрғондан ҳам кўчишга мажбур бўлади — Эргаш қўрбоши йигитлари учун қурол-аслаҳа ясашга мажбур қилмоқчи бўлганда у унамайди. Рўзго-

рини ҳам, асбоб-ускуналарини ҳам Оққўрғонда қолдириб, Қўқонга қочади.

Қўқонда ҳокимият Советлар қўлига ўтган эди. Бироқ бу осонликча рўй бергани йўқ. 1917 йилнинг 31 октябр кунини Тошкентда революция галаба қозонгандан кейин кўп ўтмай, Қўқонда ҳам қизил байроқ кўтарилди. Бироқ оқ гвардиячиларнинг қолдиқлари, арман дашноқлари, рус ва маҳаллий буржуазия иттифоқ бўлиб, совет ҳокимиятига қарши кураш бошлади. Маҳаллий миллатчилар ҳам, «Шўроин ислом» аксилинқилобий ташкилотининг аъзолари ҳам шўроларни ағдариб, ўз ҳокимиятларини ўрнатиш пайида эдилар. Улар бунга муваффақ ҳам бўлишди — бир неча ой мобайнида шаҳар умри қисқа Қўқон мухториятининг асоратига ўтди. Худди шу кезларда ўзини лашкари исломнинг қўмондони деб атаган бачқирлик Эргаш қўрбоши ҳар қандай инқилобий ҳаракатни қонга ботиришга уринарди. Шаҳарда аҳвол бениҳоя оғирлашди. Қирғинлар, босди-босдилар кўпайди. Ҳар кунини шаҳарнинг бирор жойида ёнғин чиқар, бирор маҳаллада кўтарилган дод-фарёд анчагача тинмай юракларни орзиқтирарди.

Хуллас, бу кезларда аввалги гавжум ҳаёт қайнаб турган Қўқон ўрнида харобалар пайдо бўлган эди. Абдуллажон онаси, дадаси ва Қулала билан Қўқонга кириб келар экан, унинг кўз ўнгида шундай манзара гавдаланди:

«Дегрезликдан Қўмир бозоргача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган. Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжиди жомеъ олдидаги ва рўпарадаги харобалар орасида одамлар савдосотиқ билан машғул: бировнинг елкасида эски кийим-кечак, биров ерга идиш-товоқ, темир-терсак, биров рангбаранг кўрпа ёйиб, биров чала куйган тахта-ёғоч уйиб ўтирипти. Гадоёй кўп...»¹

Аҳвол ана шундай ночор эди, лекин ҳалокатли эмасди. Шўро ҳукумати кўп фуқаропарвар, камбағалга қайишадиган ҳукумат экан, шунча қийинчиликларга қарамай, у меҳнаткаш халқни бирлашишга, иттифоқ бўлишга ундаяпти, бирлашганларга нон-книшка беряпти, очликнинг захрини кесиш учун шаҳарнинг ҳар хил жойларида очларга овқат улашиляпти. Ҳаммадан ҳам ях-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Соти томлик. 2- том, 120- бет.

шиси — ҳукумат турли-туман босмачиларни, халқнинг тинчини бузиб, талашга уринаётган босқинчи тўдаларни тухуми билан қуритяпти. Шундай бўлгандан кейин меҳнаткаш халқ бунақа ҳукуматни жон-жаҳди билан қўллаб-қувватлайди-да!

Уста Абдуқаҳҳор аввал бирлашган темирчилар сафига кириб, устахонада ишлади, лекин бундан кўнгли тўлмади, шекилли, орадан кўп ўтмай, Қизил Армия сафига кирди ва Қўқон атрофидаги босмачи тўдаларини қақшата бошлади. Босмачилар тугатилгандан кейин эса уста Абдуқаҳҳор яна бир-икки йил ҳукумат органларида ишлаб, турли қиёфадаги яширинган синфий душманларни тутиш билан шуғулланди. Гражданлар уруши узил-кесил тугагандан кейингина яна ўзининг асл касбига — темирчиликка қайтди.

Шўро ҳукуматининг шарофатини, бағри кенглигини қарангки, у аёлларни ҳам тўрт девор ичидан олиб чиқди, уларнинг ёруғ жаҳонни кўришларига йўл очди, ўзларининг инсоний қадр-қимматларини ҳис этишларига имкон берди. Қўқонга кўчиб келганларидан кейин кўп ўтмай, уста Абдуқаҳҳор Роҳатойни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. «Умри мусофирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнигина биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўхшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши»,— дер эди. Унга вон-книшка, керасин-книшка, балиқ-книшка беришипти.¹

Абдуллажоннинг дадаси ҳам, аяси ҳам Қўқонда яна анча йиллар мобайнида ана шу ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлишди.²

Ёш совет ҳокимияти бошқа жойлардаги каби Қўқонда ҳам аксилинқилобий кучларга қарши кураш билан бир қаторда секин-аста янги ҳаётни ҳам изга сола бошлади. У, айниқса, ёш бўғинларни парвариш қилишга, уларни ўқитиб, саводини чиқаришга катта эътибор берди. Қўқонда янги мактаблар, болалар уйлари, ўша пайтнинг термини билан айтсак, «дорилшафақа»лар очил-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 130- бет.

² Уста Абдуқаҳҳор ҳам, Роҳатой ҳам Қўқонда 30- йилларнинг ўрталаригача яшашди. Кейин Тошкентга — Абдулла Қаҳҳор-никига кўчиб ўтишди ва умрларининг охиригача шу ерда туришди. Адибнинг онаси 1940 йилда, отаси 1951 йилда вафот этган.

ди. Шундай мактаблардан бири Урданинг рўпарасида, Ёғ бозорининг этагида сойнинг нариги томонидаги Қаландархона деган майдонда ишга тушди. Уша пайтларда мактабларга, билим юртларига бир-биридан чиройли, оҳангдор ва маънодор номлар қўйиш расм эди. Шунга мувофиқ Қаландархонадаги мактаб «Урфон» деб аталарди. Абдуллажон бу мактабда бир ойча ўқийди, кейин «Истиқбол» мактабига кўчади. Бу мактаб ҳар жиҳатдан бошқача эди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан,— деб эслайди Абдулла Қаҳҳор.— Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичида энг зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлов қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб таранган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудирини, табиёт муаллими, ўрта ёшдаги Пўлатжон домла ҳисоб, жўғрофия, Абдувосе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллажон Қаримов бадантарбия, Носир Зокирий она тили, Карпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари сентр шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди».¹

«Истиқбол» мактаби бир-икки йил ичида интернатга айланади, кейин эса интернат «Коммуна мактаби»га айланиб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда каттакон иморатига кўчади. Абдуллажон бу мактабларнинг ҳаммасида турли илмлар соҳасида дастлабки маълумотларни эгаллайди. Муҳими шундаки, мактаблар талабаларга билим бериш билан чекланмайди, уларни бевосита ҳаёт қозонида қайнаб-тобланишлари, фаол жамоатчи бўлиб етишишлари устида ҳам кўп қайғурган. Абдуллажон ўн тўрт ёшга тўлар-тўлмас комсомол сафига киради. Бу воқеа ҳам унинг қалбида бир ўчмайдиган таассурот қолдирган: «Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинел кийган бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабаларини йиғиб, «Иштирокиюн ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, иштирокиюн ёшларни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 131- бет.

анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик».¹ Абдулла Қаҳҳорнинг комсомолга кириши шундай содир бўлган эди. Албатта, бу ҳодиса унинг кўнглини кўтарди, унда ифтихор туйғуси жўш уради. Лениннинг «ўғли» деган номга муносиб бўлиш учун, шунчаки ариза беришнинг ўзи кифоя эмасди. Бунинг учун Ленин ғояларининг фаол ташвиқотчиси бўлиш, халқ ичига кириб, революция манфаатлари талаб қилган ишларни бажариш лозим эди. Абдуллажоннинг комсомол сифатида биринчи бажарган иши шу бўлдики, у ўртоқлари билан бирга гузарларда, чойхоналарда, бозорларда юриб очларга «иона» тўплади. Кейин эса маҳаллаларни кезиб, ҳовлиларга кириб, қарол ва хизматкор бўлиб юрган ёшларни рўйхатга олади, такялар, кўкнорихоналар, қиморхоналарни аниқлаб, уларни тугатишда қатнашади. Уша йилларда Абдуллажон номига берилган бир гувоҳнома сақланиб қолган: «Берилди ушбу гувоҳномани Абдулла Қаҳҳорийга шул хусусдаки, мазкур ўртоқни Хўқонд эски шаҳар иштирокию ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб».²

Халқ ичига кириш, ўзини замон учун, эл-юрт учун зарур ишлар қилаётган масъул одам деб билиш Абдулланинг маънавий улғайишига катта ёрдам берди, унинг характерида илк гражданлик сифатларини тарбиялади.

Абдулла ўн бешга тўлиб, ўн олтига қадам қўйгандан кейин ҳаётнинг паст-баландини анча тушунадиган, оқу қорани ажратадиган бўлиб қолди. Секин-аста Қўқонда, Туркистонда, бутун ўлкада содир бўлаётган революцион воқеаларнинг маъносини чақишга интилди. Комсомол сифатида бажараётган ишлари унда шу улуғ тарихий воқеаларга шахсан дахлдорлик туйғусини уйғотди. У улғайган сари, ҳаётга қарашлари кенгайган сари, ўзлигини теранроқ идрок эта боргани сари қалбида бири-биридан зўр улуғвор истаклар уйғонаверади. Бу истакларнинг энг каттаси — тезроқ таҳсил олиш, билимларини чуқурлаштиришдан иборат эди. Бунинг учун эса тезроқ дорилмуаллиминга ўқишга кириш керак. Бироқ дорилмуаллимин олис юлдуздай етишиш ғоят мушкул бўлган бир орзу...

¹ Уша китоб, 132-бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2-том, 134-бет.

Уша йилларда дорилмуаллимни, яъни педагогика билим юрти Қўқондаги энг пешқадам илм ўчоғи бўлиб, халқ ўртасида жуда катта эътиборга эга эди. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар эди. Улар, айниқса, байрам кунлари бир хил кийим кийиб, бўйсира бўлиб, бошлари узра қизил байроқни ҳилпиратиб, гурс-гурс қадам ташлаб, кўчаларни тўлдириб ўтишганда икки тарафни одам тутиб кетарди. Уларга ҳамманинг ҳаваси келарди. Улар айтадиган шарқийларни эшитганда ҳар қандай одам ҳам ҳаяжондан энтикарди:

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;
Ўйлашайлик, бизлар на деб
Золим бойлар қулимиз?..

Кунлардан бирида сира кутилмаганда Абдуллажоннинг орзуси ушаладиган бўлиб қолди — дорилмуаллимин Абдуллажон ўқийдиган «Коммуна» мактабидан йигирмата болани танлаб оладиган бўлибди. Ҳақиқатан, бир-икки кун ўтгач, Пўлатжон домла элликтача болани саф қилиб, бутхонанинг ёнидаги собиқ хотин-қизлар гимназияси биносида жойлашган дорилмуаллиминга олиб боради. «Ҳозир дорилмуаллиминнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш. Қори Ниёзий бўладиган болани кўзидан билармиш» деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, нима бўлишини кутиб жимгина ўтирар эди. Катта домла деганда менинг кўз олдимга новча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли, чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджак ва қирраси чиққан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юрди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрнидан турди. Пўлатжон домланинг амри билан синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармоғини бигиз қилиб: «Сен!» — деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхтаганда мени кўрсатди».¹

Дорилмуаллимин Абдулла учун ҳар жиҳатдан янги бир дунё бўлди. Авваламбор, у бу ерда янги дўстлар орттирди. Унинг кўпгина синфдошлари чинакамига илм-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 147- бет.

га шайдо йигитлар эди. Улар маърифатга ташналикларини қондириш учун ҳар қандай оғир меҳнатдан қоқишмасди. Улар кейинчалик бири физик, иккинчиси медик, учинчиси биолог, тўртинчиси механик, яна бирлари давлат арбоби, партия ходими, санъат одамлари бўлиб етишди ва республикада социалистик маданиятни ривожлантириш ишига катта ҳисса қўшишди. Уша дўстлари орасида, айниқса, кейинчалик Москвада муваффақият билан ўқиб келиб, медицина фанлари доктори бўлиб етишган Мамажон Қулматовни алоҳида эслаш керак. Улар дорилмуаллиминдан аввал ҳам жонажон ўртоқ тутинишган. Уларнинг уйлари бир-бирига яқин, оталари ҳам бир-бирларини танишарди. Мамажоннинг отаси ҳам қизил аскарларга қўшилиб, босмачиларга қарши актив курашган. Аммо ташвиқот ишлари билан юрганда шериклари билан Қулматни Чилгижийда қишлоғида босмачилар маккорлик қилиб қўлга туширишди ва ваҳшийларча ўлдиришди. Қизил соқчи Қулматнинг ўғли Мамажон ёшлигига қарамай, отасининг изидан боришга интилади — у Қўқон гузарларида, маҳаллаларида комсомол топшириғи билан ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб боради ва бу ишга кўп ҳолларда Абдуллани ҳам жалб қилади. Айни чоқда, Мамажон кўп ўқир, ўқиганини Абдуллага айтиб берар, уни ҳам мутолаага даъват этар ва ҳатто дўстига ҳар хил ноёб китоблардан бериб турарди.

Дорилмуаллиминдаги домлаларнинг кўпчилиги мафкуравий соғлом бўлиб, Октябрь ғояларига содиқ одамлар эди. Улар дарсларида совет ҳокимиятининг сиёсатини тўғри тушунтиришга ҳаракат қилишар, ёш бўғинни халққа, ватанга садоқат руҳида тарбиялашга интилишар эди. Лекин домлалар орасида эски знёлилар ҳам бор эди, улар ҳамон эскича фикрлар, совет ҳокимиятини ёмон отлик қилишга тиришар, болаларнинг онгини миллатчилик ғоялари, билан заҳарлаш пайида бўлишарди. Булар орасида, айниқса, жуғрофия муаллими Субҳий афанди ажралиб турарди. У собиқ турк офицерларидан бўлиб, дарсда жуғрофия қолиб кетиб, болаларга пантуркизм ғояларини сингдиришга уринарди. У ўргатадиган шарқийлар ҳам кўпинча зарарли ғоялар билан суғорилган бўларди. У зўр бериб, турк тарихини кўкларга кўтарар, тарихий шахсларни идеаллаштирар эди. Унинг тавсифича Туркиядан буюкроқ, Туркиядан яшнаганроқ мамлакат дунёда йўқ — одамларнинг улуғи

ҳам, илмларнинг кони ҳам Туркияда. Шунинг учун ўзини илмга чоғлаган ҳар бир турк фарзанди Туркияга йўл олмоғи керак... Албатта, эндигина 15—16 ёшга кирган ўспирин йигитлар бундай сафсаталарни эшитиб, чалғиши мумкин эди. Лекин Абдуллажон чалғимади, тўғри йўлдан тоймади. Негаки, у Субҳий афандининг гапларини Кўқон теварагидаги қишлоқларда яқиндагина ўз кўзи билан кўрган аҳволга қиёс қиларди. Совет ҳукумати меҳнаткаш халқни асрий зулмдан қутқаряпти, унга илм-маърифат эшигини ланг очиб берди, қанчадан-қанча етим-есирларни дорилшафақаларга жойлаб, очлик азобидан, есирлик тақдиридан сақлаб қолди. Шундай экан, қандай қилиб бу ҳукумат халққа қарши бўлиши мумкин? Йўқ, Субҳий афанди гапларининг турган-битгани бўҳтон, ёлғон. Уларнинг бари — душманнинг гапи. Абдуллажон мактабдаги гапларни отасига айтади. Мактабда уя қурган миллатчи-аксилинқилобчиларнинг фаолиятига чек қўйилади.

Дорилмуаллимин талабаларнинг қобилиятларини ривожлантириш бобида, турли конкрет соҳаларда муайян малакалар ҳосил қилишда анча ишларни бажарган. Бу масалада сўзни яна Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига берайлик: «Билим юртида коллектив деб аталадиган болалар ташкилоти бўлиб, бунинг соғлиқни сақлаш, суд, кутубхона ва клуб ишлари, нашриёт бўлимлари бор эди. Шу бўлимларни бошқарган болаларнинг ҳаммаси катта бўлганида ўша йўлдан кетди. Мен фақат нашриёт бўлимига сайланиб, деворий газета чиқарар эдим... Мен деворий «Адиб» журналида босилган бир адабий масалани тўғри ҳал қилганим учун она тили муаллимидан шу сўзлар ёзилган бир китоб мукофот олган эдим: «Фарғона музофот дорилмуаллимин эҳзорий синф талабаларидан Абдулла Қаҳҳор билим юртида чиқадиган «Адиб» журнали тарафидан берилган қийин бир риёзия суабияга махсус бир манзарани яхши тасвир этдиги учун «Адиб» журнали томонидан ато этилмишдир».¹

Она тили муаллими домла Холиқий эскича қарашлардан, баъзи бир бидъатлардан бутунлай халос бўлмаганига қарамай ўз касбига садоқатли, ҳалол одам эди. У она тилини, адабиётни чин қалбидан яхши кўрар ва талабаларда ҳам шундай туйғуни тарбиялашга ҳа-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 189- бет.

ракат қиларди. У ўша йиллар шароитида билим юртида тез-тез адабий кечалар уюштириб туришга иштилар, бу кечаларга ўша даврнинг атоқли шоирларини ҳам таклиф қилар эди. Мактабга келиб, талабалар билан учрашган шоирлар орасида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам бор эди: «Ёз кунларининг бирида мактабга Ҳамза Ҳакимзода ҳам келди. Катта залга йигирма чоғли бола йиғилди. Ҳамза пианино чалиб, бизга бир-иккита ашула ўргатди. Шундан кейин болаларда пианинога ҳавас уйғониб, болалар орасидан туппа-тузук пианистлар етишиб чиқди. Булар тез-тез бўлиб турадиган адабий кечаларда катта иш берар эди».¹

Мана шундай шароитда Абдулла Қаҳҳор она тили, адабиёт, рус тили, физика, география, математика бобида дастлабки маълумотларни ўзлаштирди. Худди шу шароитда у комсомол ячейкасининг турли-туман топшириқларини бажариб, жамоатчилик ишларида илк малакаларни ҳосил қилди. Худди шу даврда унда адабиётга ҳавас уйғонди ва у илк бор қўлига қалам олиб, бадиий асарлар ёза бошлади.

Аммо Абдулла Қаҳҳор дорилмуаллиминни битиришга муваффақ бўлмади — ҳаёт шитоб билан олға борарди. Ҳар қадамда, ҳар соҳада ишбилармон, серғайрат, эътиқоди мустаҳкам кадрларга муҳтожлик катта эди. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорни ўқишни тугатишни кутиб ўтирмай шаҳар комсомол комитетига бўлим бошлиғи қилиб олишади. Аммо унга бу ишда ҳам узоқ ишлаш насиб этмаган эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг болаликда босиб ўтган сўқмоқлари шундай эди. Бу сўқмоқлар уни улғайтирди, характерини тоблади, чиниқтирди ва ҳаётнинг катта йўлига олиб чиқди. Ҳали ўн саккизга тўлиб улгурмаган Абдуллажон ҳаётида янги давр бошланди.

ИЛК ИЗЛАНИШЛАР

Қўқон аҳли 1924 йил август ойининг бошларида катта фалокатга учради — ой куйди. Бугунги китобхон бу жумлани ўқиб албатта, кулади, чунки бугун ҳеч ким ойнинг тутилишини фалокат деб билмайди. Кўпдан бери одамлар ойнинг куйишига ажаб-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 189-190-бетлар.

ланмай қўйган — уни биров билиб, биров билмай қолади. Аммо олтмиш йил аввал аҳвол батамом ўзгача эди. Одамларнинг омилигидан фойдаланган дин пешволари ой куйишини қиёмат кунидан нишона деб, бандаларнинг гуноҳи учун тангри-таоло юборган жазо деб тушунтиришган. Шунинг учун ой куйганда ҳамма ваҳимага тушар, тиловат қилиб тангрининг кўнглини юмшатишга, тавба-тазаррулар билан фалокатнинг олдини олишга уринарди. Яна ақидага кўра қўлига илинган нарсани тарақлатиб, шовқин-сурон кўтармоғи шарт эди. Хуллас, ўша куни бутун Қўқон оёққа турган, ҳар томонда тарақа-туруқ, болалар йиғлаган, катталар бақириб-чақирган, сигирлар маъраган, итлар улиган... Яқиндагина билим юртида табиат сирлари ҳақида дарс эшитган, қуёш тутилиши ёки ой куйиши мутлақо илоҳий эмас, балки муайян табиий қонуниятлар асосида рўй берадиган воқеа эканини, уни ҳатто математик ҳисоб-китоблар ёрдамида олдиндан аниқ айтиб бериш мумкинлигини билиб олган Абдуллажон учун шаҳарда тун бўйи давом этган ваҳима ва тўполонлар ўта даражада бачкана ва кулгили кўринди. Абдуллажон бир жиҳатдан одамларнинг соддалагидан, ҳар нарсага ишонаверишидан кулгиси қистаган бўлса, яна бир жиҳатдан халқни шу куйга солиб, унинг жиловидан маҳкам ушлаб олган уламолардан, эшонлардан ва бошқа дин арбобларидан нафратланди. Кўп ўтмай бу туйғулар унинг кўнглида аллақандай оҳанг касб эта бошлади, кейин улар муайян сўзлар шаклига кирди, сўзлар бир сафга тизилиб, мисраларга айланди. Қўйинг-чи, унинг туйғулари шеърини шаклга кириб, кўнгил бўшлиқларидан ташқарига — ёруғ дунёга йўл олди:

Чиқди шаҳардан бала-бўм,
Турли-туман ноғоралар;
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди, воёв!..

Шеърнинг давоми ҳам анча осон ва рагон кетди. Абдуллажон анчадан бери шеър машқ қилиб юриб хийла пишиб қолган эди. Айниқса, билим юртидаги адабиёт тўгараги, деворий газетада босилган адабий асарларни коллектив муҳокама қилишлар унинг учун дастлабки ижод мактаби бўлди. Шунинг учун унча қийналмай, одамларнинг томларга чиқиб азон айтишларини, товоқ синдиришларини, бақириб-чақиринларини,

товуқларга қирон келтиришганини тасвирлади-да, эшон ва аъламларнинг бадбашара қиёфаларини, муғамбирликларини, халқни аврашга интилишларини фош этувчи мисраларини ёзди:

Шунда эшоним дедилар:
Тавба қилсун муслималар,
Дунё тамом! Нишона шул —
Охир замон бўлди, воёв!

Шундай қилиб, аччиқ кинояларга, ўткир қочириқларга тўла ҳажвий шеър тайёр бўлди. Абдуллажон уни яна бир карра синчиклаб ўқиб чиқди, у ер-бу ерига қалам тегизиб тузатди, «Ой куйганда» деб сарлавҳа қўйиб, оққа кўчирди. Кейин конвертга солиб елимлади-да, конверт устига қандай адресни ёзишни ўйлаб, бир муддат тараддудланиб қолди. Қаерга жўнатсайкин шеърни? «Янги Фарғона» газетасигами? Ёхуд «Қизил Ўзбекистон» маъқулмикан? Йўқ, булар кўпроқ жиддий нарсаларни босади, шеър эса ҳажвий. Уни «Муштум»га юборгани маъқулроқ. Абдуллажон конверт устига «Муштум»нинг адресини ёзди...

Гражданлар уруши тугаб, мамлакат тинч қурилиш изларига кўчиши биланоқ, ёш Советлар ҳокимияти ҳамма соҳада ўтмишнинг оғир меросидан тезроқ қутулиш тадбирларини кўрди. Шу маънода бутун мамлакат бўйлаб маданий инқилоб кенг қанот ёзди. Маданий инқилоб — ёппасига саводсизликни тугатишни, санъат ва адабиётни чинакам халқ мулкига айлантиришни, халқнинг асрлар давомида мудраб ётган ижодий кучларига кенг йўл очиб беришни назарда тутарди. Шулардан бири — маҳаллий матбуотнинг ривожини таъминлаш эди. Шунинг учун ҳам 20-йилларнинг бошлариданоқ ўлкамизда ўзбек тилида ўнлаб газеталар ва журналлар нашр этила бошлайди. Улар маҳаллий халқнинг маънавий ўсишида, миллий маданиятнинг ривожиди, ўлкаларда янги социалистик халқ хўжалигини барпо этишда жуда катта роль ўйнамоғи керак эди. «Муштум» ана шундай журналлардан бири эди. Унинг чиқа бошлаганига ҳали бир йил ҳам тўлмаганди. Шунга қарамай, ҳамма худди шундай журнал чиқишига маҳтал бўлиб турган эканми, ҳаш-паш дегунча одамларнинг севимли журналига айланди-қолди. Журналнинг ҳар сониди бойларни, муштумзўрларни, руҳонийларни, хотин-қизлар озодлигининг душманларини, бю-

роқрат ва порахўрларни, қиморбоз ва ичкиликхўрларни фош этадиган ўткир сувратлар босилар, сувратлардан ҳам уларнинг остидаги ёзувлари қизиқ бўларди. Ҳажвий шеърлар, фельетонлар, ҳикояларни айтмайсизми! Ҳатто турли жойлардан келган оддий хабарларда ҳам ҳаётдаги ҳар хил нуқсонлар ўхшатиб танқид қилинган бўларди. Буларнинг ҳаммаси жуда содда, халқ қийналмай тушунадиган тилда ёзиларди. Одамлар журналнинг ҳар битта сонини интиқлик билан кутишар, у чиқиши билан гузарларда, чойхоналарда саводли одамга ўқитишиб мириқиб кулишарди. Жулқунбой, Меҳтарбод деган ғалати тахаллуслар билан ёзадиган муаллифларнинг ҳикоялари тез оғизга тушар, улардаги ўткир жумлалар ёхуд ҳикматли иборалар бир зумда халқ орасига ёйилиб кетарди.

Бу журналнинг яна бир ажойиб томони бор экан — журнал янги материалларга, янги авторларга жуда ҳам муҳтож бўлганми ёхуд ёш истеъдод эгаларига алоҳида эътибор билан қарашни удум қилиб олганми — ҳар ҳолда, Абдуллажоннинг шеъри редакция столининг тортмаларида туриб қолмади — шеър бир оз тузатиш билан дарҳол — шу август ойининг ўзида, 8-сонда босилди.

Эндигина 17 ёшга тўлган Абдуллажон учун биринчи асарининг «Муштум»да — кўпчиликнинг ҳурмат-эътиборини қозонган республика журналида босилиши ҳадсиз қувонч бахш этганини тасаввур қилиш қийин эмас. Демак, уни шу пайтгача қўлга қалам олиб, машқ қилишга ундаган ҳавас ўткинчи эмас экан-да! Демак, унда шоир бўлиш учун зарур туғма истеъдод бор экан-да! Ҳа, энди унинг учун ҳамма йўллар очиқ, энди у яна ёзиши керак. Бир зумда Абдуллажоннинг хаёлида турли-туман ижодий режалар ғужғон ўйнади, ҳажв қилиниши зарур бўлган турли тоифадаги кимсалар кўз ўнгидан саф тортиб ўта бошлади. Тўғри, хаёлида гавдаланган сиймоларни қоғозга тушириш унча осон эмасди — бунинг учун вақти етмасди. Шаҳар комсомол комитети иш энг қайнаган жой — эртадан кечгача бу ердан одам аримайди, шаҳар ёшлари дарёдай оқиб келишаверади. Улар бирор муҳим муаммони кўтаришади, олам — жаҳон янги таклифларни ўртага ташлашади, камчиликлар ҳақида хабар қилишади, муаммоларни йўқотиш йўлларини кўрсатишади. Ҳар кун бўлмаса ҳам, кунора Абдуллажон шаҳарнинг турли жойларига бориб

турада, ўша ернинг ўзида кўп масалалар билан шуғулланиб, уларни ҳал қилишга уринади. Фақат тун яримдан оққанда ҳориб-чарчаб уйга қайтгандан кейингина уйқу ҳисобига ўтириб ёзиш мумкин. Лекин шундоқ бўлса ҳам нолимайди. Аксинча, тун сукунатида қалами оқ қоғоз бетида шитир-шитир югурар экан, Абдуллажон бутун чарчоқларидан фориг бўлгандай, ўзини енгил ҳис қилади. У хаёлот оламига шўнғийди: ўзи хаёлида яратган кимсалар билан мулоқотга киришади, уларнинг қай бирини тавбасига таянтиради, қай бирига дакки беради, қай бирига нафратини изҳор этади, қай бирини қўллаб-қувватлайди, далда беради...

Шундай қилиб, бирна-кетин янги шеърлар, фельетонлар, ҳикоялар, хабарлар, танқидий лавҳалар туғилаверди ва Абдуллажон уларни бирин-кетин «Муштум»га жўнатаверди. «Муштум» ҳам уларни эълон қилишдан зерикмади. «Учрашганда», «Билдириш», «Салла-тўн», «Ғар қариса», «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари», «Торт тилигни, олифта йигит», «Ўзинг шифо бер», «Омин», «Пеш қилдим», «Қўқон хабарлари», «Янги лугатлар» каби ўнлаб асарлари «Муштум» саҳифаларида 1924 йил давомида босилди. Бундай фаолликка ҳар қанча ҳавас қилса арзийди. Шундай фаоллик туфайли кўп ўтмай, у «Норин шилпиқ» таҳаллуси билан кўпчилик ўртасида танилиб қолди. Айрим ёзувчилар, баъзи редакциялар ходимлари бу йигитнинг фаолиятини кўз остига олиб синчиклаб кузатдилар. Унинг фикри теран эди, унда ўзига хос ёзувчилик нигоҳи бор эди — биринкита оригинал деталь ёрдамида характернинг муҳим жиҳатларини шундоққина кўз ўнгингизга келтириб қўярди. Тилини айтмайсизми! Ҳали машқлари сунъийлик, зўрма-зўракиликдан холи бўлмаса-да, ёш ижодкор халқ тилини ич-ичидан яхши билиши яққол сезилиб турарди. Хуллас, Норин шилпиқни ҳеч иккиланмасдан «умидли ёш қаламлар» саҳифа киритиш мумкин эди.

Баҳорнинг илиқ кунларидан бирида шаҳар комсомол комитетида Абдулла Қаҳҳор ўтирадиган хонага бир йигит кириб келди. У озғин, хипчагина, шунинг учун бўлса керак, анча бўйдор кўринарди. Устида ўзига ярашган янги костюм-шим. Бўйнида келиштириб боғланган бўйинбоғ. Йигит салом-аликдан кейин ўзини таништирди.

— Наби Қаримовман. Журналист. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг топшириғи билан келдим.

Абдулла Қаҳҳор бу йигитни аввал кўрмаган, лекин номини эшитган, ҳатто баъзи мақолаларини ҳам ўқиган эди. У қалами ўткир, тез ўсиб келаётган журналистлардан эди. Афтидан, Қўқонгами, ё унинг атрофидаги бирон қишлоққаи бирон шикоятни текширгани келган бўлса керак. Илгари ҳам бир-икки шундай бўлган — марказдан топшириқ билан келган журналистни Абдулла Қаҳҳор ёнига йўллашган, у журналистга ҳамроҳ бўлиб, унинг ишига ёрдам берган. Бироқ бу гал Абдулла Қаҳҳорнинг тахмини нотўғри чиқди. Аниқроғи, қисман нотўғри чиқди. Наби Каримов чиндан ҳам Қўқон ҳаётига таалуқли бирон мақола ёзмоқчи экан, бироқ бу йўл-йўлакай қилинадиган иш бўлиб, сафардан кўзланган асосий мақсад бошқа экан.

— Биласиз, ўзбек қизил матбуоти ҳозирги пайтда қўлидан иш келадиган одамларга жуда муҳтож. Шунинг учун «Қизил Ўзбекистон» газетаси ҳам қаерда йилт этган умидли ёш қаламни кўриб қолса, дарров редакция атрофига тортиб, амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш пайдан бўляпти. Газетанинг кўзи тушган умидли ёшлардан бири — сиз. Газета сизни ишга таклиф қиляпти. Сизни Тошкентга олиб кетгани келдим. Мана, расмий таклифнома.

Бу гапни эшитиб Абдулла Қаҳҳор қулоқларига ишонмай ҳанг-манг бўлиб қолди. Наҳотки, бу гапларни ўнгида эшитяпти? Наҳотки, «Қизил Ўзбекистон»дай улуғ газета уни ишга таклиф қиляпти? Наҳотки, у Тошкентдай буюк шаҳарда яшайди?

Тўғри, Абдулла Қаҳҳор ҳали Тошкентни кўрган эмас, аммо бу азим шаҳар тўғрисида анча нарса ўқиган ва одамлардан эшитган. Бу шаҳарнинг кўчалари кенг, ёруғ, озода. Хиёбонлари гулларга кўмилган. Унда машҳур ўқув юртлари, театрлар, маданият уйлари бор. Тошкент шунақа шаҳарки, унинг кўчаларида вивеска ўқиб юриб ҳам мулла бўлиб қоласан. Авваллари баъзи-баъзида ҳаёл олиб қочган кезларда Абдулла Қаҳҳор ўзини шу шаҳарда яшаётгандек, унинг кўчаларида кезиб, боғларида сайр қилаётгандек, кутубхоналарида ўтириб китоб ўқиётгандай тасаввур этар, лекин буларнинг бари ҳали-бери рўёбга чиқиши амримаҳол бўлган олис бир орзу эди, холос. Ҳозир эса бу орзуси осмондан ерга тушгандай бўлди, ҳаёлийликдан чиқиб, бугун-эрта воқеликка айланадиган бир тусга кирди. Мана — таклифнома! Мана, уни ўзи билан йўлга чорлаётган

журналист йигит. Абдулла Қаҳҳор, албатта рози. Бажону дил боради, редакцияда ғайрат билан ишлайди. Бироқ Тошкентга кетиш ҳазилакам гап эмас — бу бутун умрни янги изга солиб юбориш билан тенг. Шунинг учун бу гапни отаси ва онаси билан маслаҳатлашади. Қолаверса, яқин дўстларининг олдидан ҳам ўтади. Улар нима деркин?

Маслаҳат тез битди — бу қутлуғ ишга эътироз билдирадиган битта ҳам одам бўлмади. Фақат Абдуллажоннинг онаси рози бўлишдан аввал анчагина йиғи-сиғи қилиб олди. Она-да — бир чеккаси, ўглининг мартабаси ошаётганидан севинса ҳам, унинг яна мусофир бўлишидан, бегона юртларда иссиқ-совуғи, ётиш-туриши, кир-чирларидан хабар олиб турадиган одам бўлмаслигидан қаттиқ ташвишда эди.

* * *

1925 йилнинг 15 апрель куни Тошкент вокзалининг перронига келган паровоз узоқ юриб чарчагандай ҳарсиллаб нафас олди-да, бир силкиниб тўхтади. Унинг кетидаги вагонлар ҳам бир-бирларига тақ-туқ урилиб тўхташди. Бир зумда перронни одам босди. Уртадаги вагонларнинг биридан иккита бир-бирига ўхшаб кетадиган навқирон йигит тушди — уларнинг қўлида бир тугунда китоблар, яна бир тугунда егулик нарсалар, чоғроқ ёғоч сандиқда кийим-кечак ва кўрпа-тўшак. Улар журналист Наби Қаримов билан «Ўмидли ёш қалам» Абдулла Қаҳҳор эди.

Улар орқаларига қопчиқ ортган, қўлларига тугун га халталар кўтарган одамлар орасидан ўтиб, вокзал майдонига чиқишди. Абдуллажон бу ерда теварак-атрофга разм солиб, бир лаҳза туриб қолди. Тошкент баҳори авж паллага кирган эди. Кўк беғубор, тип-тиниқ шишадек. Эндигина бош кўтарган қуёш ҳаммаёқни илиқ нурга кўмган. Дарахтларнинг ям-яшил баргларига ҳали чанг-тўзон тегиб улгурмаган. Вокзал майдони Қўқонниқидан тўрт-беш ҳисса катта экан. Бир томонда қўнғироқхонаси осмонга бўй чўзган ибодатхона. Унинг гумбази устидаги бутлар қуёш нурларида ялтирайди. Ибодат чоғи шекилли, эшикдан тўда-тўда одамлар кириб кетяпти. Майдоннинг бир чеккасида кино ва театр афишалари ёпиштирилган думалоқ тумба — эски афиша-

ларнинг йиртиқлари шабадада шитирлаб-хилпираб ётипти. Яна бир томонда бир отлиқ ва қўш отлиқ извошлар саф тортган. Поезддан тушган одамлар шовқинсурсен билан уларни кира қилиб, ҳар томонга тарқалишмоқда. Аммо вокзал майдонида Абдуллажонни ҳаммадан ортиқ ҳайрон қолдирган нарса трамвай бўлди. Унинг излари офтобда ялтираб кўзни қамаштиради. Трамвай вағони поездникидан кичик бўлар экан, шунга қарамай, ваҳимаси зўр — қўнғироғини жиринглатиб, ҳаммаёқни тарақ-туруққа тўлдириб, ёнгиангга келиб тўхтаса, беихтиёр юрак така-пука бўлар экан... Вокзал майдони вағир-вуғурга тўла. Осмондан одам ёққанми дейсиз.

Абдулла Қаҳҳор вокзал майдонида тараддудланиб тураркан, хаёлидан бир гап кечди — мапа, у Тошкентда. Энди нима бўларкин? Энди бутун умри бўйи шу шаҳарда қолармикин? Ёки яна шаҳарма-шаҳар кўч кўтариб юришга тўғри келармикин? Тошкент уни ўз фарзандидек бағрига олармикин, меҳрибонлик билан пешонасини силармикин? Ёки ўгай онадек ҳар қадамда унга дакки бериб, тергаб, уришиб-нетиб турармикин? Ҳар тугул ўрта бўйли, миқти гавдали, қора сочли, йирик-йирик қора кўзлари маънодор боқадиган бу йигит ўз қалами билан бу шаҳарни фатҳ этиш ниятида келган. Насиб этармикин бу унга? Шундай ўйлар орзусида Абдуллажон Наби Каримов билан бирга трамвайга чиқди. Сўнг аввал келишиб қўйганларидек, Наби Каримовникига йўл олишди.

Эртасига Абдуллажон «Қизил Ўзбекистон» редакциясини сўрай-сўрай топиб борди. Редакция Пиёнбозорда жойлашган экан. Орадан чорак аср ўтгандан кейин ҳам ўша Пиёнбозор манзаралари адибнинг хотирасидан ўчмайди. У газета ҳақида ёзган кичик бир мақоласида уни шундай тасвирлайди: «Кўчанинг у юзи Пиёнбозор. Пойтахтимизнинг кўрки бўлган ҳозирги Навоий театри биноси ва Театр майдонининг ўрни ўшанда катта бозор бўлиб, шу ном билан аталар эди. Катта майдонни ишғол қилган Пиёнбозорнинг атрофида фалон ёки фалон бойваччанинг атторлик, «Конкорд» винолари, темир буюмлар магазини, керосин, кунжара, бўр-оҳак дўконлари, турли-туман конторалар, ошхона, майхона, қиморхона... Шулар ташкил этган каттакон доира ичида сон-саноксиз майда савдогарлар, чайқовчилар, говур, ҳайқириқ... Бу манзара ва бу говур емирилган тўнкада битган новдадай эртаси бўлма-

са ҳам, лекин бугун барқ уриб кўкариб турган эски оламни эслатиб турар эди»¹.

Бунинг устига «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока», қозоқ тилида чиқадиган «Оқ жўл» газетаси, «Муштум» журнали редакциялари, контораси, экспедицияси, босмахонаси ва бутун хўжалиги билан бир бойнинг собиқ меҳмонхонасига жойлашган, у кезларда ҳозиргидек машиналар йўқ, газета қўлда терилади, бутун тираж битталаб босилади. Редакция ходимлари ўн беш кишига етар-етмас, уларнинг кўпчилигини Тошкентдан, Андижондан, Бухоро, Қўқон, Хўжанд, Уш, Намангандан топилган «умидли ёш қаламлар» ташкил этади.

Абдулла Қаҳҳор ишга таклиф қилинганда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг шароити шундай эди. Ҳали ўн саккизга тўлмаган йигит бўлим бошлиғи бўлиб ишлай бошлади. У газетада ўтказган бир ярим йиллик муддат бўлажак адиб ижодида чуқур из қолдирди. Гап шундаки, «Қизил Ўзбекистон» оғир шароитда бўлишига қарамай, ўша пайтларда энг обрўли газета эди. Редакцияга беҳисоб хатлар келиб турарди. Бу мактубларнинг кўпчилиги газетани бировга ўқитиб эшитадиган саводсиз одамлардан бўларди. Бироқ уларнинг бировга айтиб туриб ёздирган мактублари юрак қаъридан отилиб чиққан дардларга тўла бўларди. Одамлар газетани жуда яқин билиб, энг пинҳон сирларини баҳам кўришар, у билан маслаҳатлашишар, ундан ёрдам сўрар, уни нажоткор деб билишарди. Абдулла Қаҳҳор кейинчалик бир журнал ҳақида ёзган кичкина мақоласига «Яхши журналнинг қулоғи халқ кўксига бўлиши керак» деб сарлавҳа қўйган эди. Биз бу ҳикматни жиндай ўзгартириб, «яхши ёзувчининг қулоғи халқ кўксига бўлиши керак» — деб ўқийлик. Бу — Абдулла Қаҳҳор ижодида кўп йиллар давомида дастуруламал бўлган энг муҳим эстетик принципдир. Шу принцип ёш адиб айни газетада ишлаб турган йилларда — газетанинг халқ оммаси билан яқиндан алоқаси туфайли туғилган эди. Бундан ташқари журналистик фаолият Абдулла Қаҳҳорни сиёсий жиҳатдан ҳам чиниқтирди, уни ҳамма нарсага синфий нуқтаи назардан қарашга ўргатди, сон-саноқсиз воқеалар ва ҳодисаларга меҳнаткаш халқ оммасининг манфаатидан келиб чиқиб ёндошадиган қилди, энг муҳими эса — уни ҳозиржавобликка ўргат-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 6- том, 432- бет.

ди; кейинчалик адиб ижодида кенг қулоч ёйган замонавийлик туйғуси 20-йилларнинг ўрталаридаги журналистик фаолият туфайли бошланган эди. Айни чоқда журналистик фаолиятнинг шундай жиҳатлари ҳам борки, у бадий ижодни маълум даражада чеклаб қўяди, бемалол, кенг қулоч отишига имкон бермайди. Аммо бу тўғрида кейинчалик бафуржа гаплашамиз. Ҳозир эса шуни таъкидлаш лозимки, Тошкентга кўчиб ўтиш, энг мўътабар газета редакциясида бўлим мудирини бўлиб ишлаш, ўша даврнинг етакчи адабий кучлари билан, пешқадам зиёлилари билан яқиндан мулоқотда бўлиш Абдулла Қаҳҳорнинг гайратига гайрат қўшди — у илгари сира кузатилмаган бир куч билан ижод қилишга киришди. Яна «Муштум» журналида, «Қизил Ўзбекистон», «Янги йўл», «Янги Фарғона» газеталарида Норин шилпиқ, Ниш, Гулёр, Мавлон Куфур, Эркабой каби тахаллуслар билан тез-тез шеърий фельетонлар, ҳажвий ҳикоялар, хабарлар, пародиялар ва бошқа танқидий материаллар бостирди. Қисқа бир муддатда — бор-йўғи тўрт йил ичида Абдулла Қаҳҳор бундай асарлардан юзга яқинини эълон қилди. Бу асарлар ўша йилларда ўзбек ҳажвиётининг ривожига муайян ҳисса қўшиш билан бир қаторда халқни янги руҳда тарбиялашда ҳам жиддий аҳамиятга эга бўлди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор адабиётга ҳажвчи ёзувчи сифатида кириб келди, биринчи қадамлариданоқ янги ўзбек адабиётида фельетон, ҳажвий ҳикоя, юмористик лавҳа, очерк каби жанрларнинг ривожига катта роль ўйнади. Адибнинг илк асарлари ғоявий-бадий жиҳатдан қандай эди, уларнинг тематик кўлами, ҳаёт билан алоқаси тўғрисида нималар дейиш мумкин? Ҳозирча бу мулоҳазаларни қўйиб турайлик-да, бошқа бир муаммони кўриб чиқайлик. Хўш, нима учун Абдулла Қаҳҳор ижодини ҳажвчи сифатида бошлади, нега у илк қадамлариданоқ сатирага мурожаат қилди? Бу — тасодифийми? Йўқ, албатта. Аввало, бунинг бош сабабини Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ўзига хослигидан қидириш керак. У шундай бир туғма қобилиятга эга бўлганки, бу қобилият унга ҳаёт ҳодисалари замирида ётган кулгини тез пайқаб олишга имкон берган. Бироқ гап фақат истеъдодда эмас. Биз ўзбек совет адабиётининг илк шаклланиш даврига назар солсак, жуда кўп ёзувчилар ҳажвиёт орқали адабиётга кириб келганини кўрамиз.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг илк даврида, яъни 20-йилларнинг иккинчи ярмида яратган ҳажвий асарларида нималарни танқид қилди? Бу ҳажвийётнинг гоявий-тематик диапозони қандай? Бу ҳақда гапирганда биринчи ўринга турли-туман руҳонийлар, дин пешволари, эшонлар ва муллалар, домлалар ва имомларни фош қилишга бағишланган ҳажвий асарларни қўйиш керак. Антиклерикал мавзу ёш Абдулла Қаҳҳорнинг илк ижодида кенг ўрин тутади. Бунинг боиси бор албатта. Юқорда кўрганимиздек, Абдулла Қаҳҳор болалигиданоқ Кўкөн агрофидаги турли қишлоқларда ҳар хил дин арбобларига тўқнаш келади. Уларнинг баъзилари Валихон сўфи каби уста Абдуқаҳҳор оиласининг тинчини бузади, бемалол тирикчилик қилишига халақит беради, ифво ва фасод билан уларнинг ҳаётини заҳарлайди ва охир-пиронардида қишлоқдан кўчиб кетишга мажбур қилади. Бошқалари эса бу даражага бормаса ҳам, одамларни талаш, алдаш, уларнинг тақдирига беарволиги билан, ҳар қадамда намоён бўладиган рижорлиги билан, ҳоким синф вакиллариининг товоғини ялаб, меҳнаткаш халқ бошида дамек чақиши билан Абдулланинг нафратига учраган эди. Абдулла болалигидаёқ дин аҳли жаҳолат тарқатувчи эманини яхши тушуиди. Улар маърифатга тиш-тирноқлари билан қарши, халқнинг кўзини очишдан, маданиятли қилишдан манфаатдор эмас, шунинг учун бор кучлари билан ҳаракат қилиб, халқни нодонликда, қоронғиликда сақлашга ҳаракат қилишади.

Ёш Абдулланинг қалбида дин ва дин аҳлларига қарши болалигидан бери йиғилиб ётган алам ва нафратининг ҳажвий асарларига мазмун бағишлади. Бунга амин бўлиш учун «Салла-тўн», «Омин», «Эшагим», «Эшонлар», «Эшонининг бошларидан ўтганлари» каби шеърларни бир қур кўздан кечириш kifоя. Масалан, «Омин» шеърда халқни алдаб молу дунё орттирувчи, пул учун кароматлар кўрсатувчи руҳонийлар аччиқ киноя билан шундай, саваланади:

Сигир шохига арғамчи солиб тутган эшон зотлар,
Жиринг танга азобидан бино бўлган кароматлар,
Шу маъхус йўлга алданган дуогу бапти-диндорлар,
Каромат кўргали келган этакмензлар омен бўлсин!

1 «Муштум», 1924 йил, 17-сон.

Халқ шеърини услубидан фойдаланиб ёзилган «Салла-тўн» шеърида шоир яна умумлашган формада диннинг реакцион моҳиятини фош қилади. Шеърда салла-тўн образи жамик руҳонийлар тоифасининг қилмишларини гавдалантирувчи символ сифатида жўрилади. Муаллиф салла-тўннинг кирдикорини очиб билан уни ийкор этади, қоралайди:

Энди чинлаб ўйласам, ҳайвон экансан салла-тўн,
Эски ҳаммом, эски тос, расво экансан салла-тўн.
Неча вақт эл дардида бағрим туташиб ўт ёниб,
Ҳийла бир-ла ҳаммани алдар экансан салла-тўн.
Бир ўзининг кайфинга буздинг кишилар роҳатин,
Елмоғудек тўймаган ҳайвон экансан салла-тўн¹.

Бу оташин мисралар бугун ҳам ўз кучини йўқотмаган.

Абдулла Қаҳҳорнинг дин аҳлига бағишланган асарлари ичида ажралиб турадиганлардан бири «Эшонининг бошларидан ўтганлари» деб аталади. Бу асарнинг сарлавҳаси остига «Бу ҳам бир дөстон» деб кичик сарлавҳа ҳам қўйилган, бироқ у ҳали дөстон жанрининг хусусиятларини ўзида акс эттирмайди. Бу асар воқеабанд ҳажвий шеър, ҳажми катта. Асар биринчи шахс тилидан ёзилган — унда эшон бошидан кечганларини бирма-бир айтиб беради. Табиийки, бу усул асарда киновий тасвирнинг биринчи ўринга чиқишини таъминлаган. Эшоннинг отаси ҳам катта эшонлардан бўлган — у отасининг давлатида егани олдида, емагани кетида — ҳеч қандай ташвиш кўрмай, ҳеч нарсадан озор чекмай, яш-наб-қулаб, талтайиб ўсган. Отаси ўлгач, у аввалига лабдурусдан саросимада қолади, чунки отасидан уй ичида ўн елтита хотин қолади — буларнинг ўн олтитаси эшонбонча учун ўгай эди. Улар билан отасидан қолган мол-мулкку ер-сувини бўлиб олмишгач, эшон муридлар ичида шарлик қила бошлайди. Аммо унинг бутун эшон-лиги муридлари билан суҳбат қуришу, «назр бўлган бир жора қош қизга» уйланишдан нарига ўтмайди. Эшоннинг нафси шунақаки, у отаси каби битта хотинга қансат қилмайди — ифторга йиғилган аёллар орасидан ўн бир ёшли бир қизни кўради-ю, унга ишқи тушиб, ҳадоватини йўқотади. Ниҳоят, у қиз ҳам эшонга назр қилингани маълум бўлгач, унга уйланади. Аммо бу но-

¹ «Муштум», 1924 йил, 10-сон.

шукр қиз тақдирига тан бериш ўрнига кўкрагига хан-
жар уриб, ўзини ўлдиради. Эшон аввалига пул-мул
сарфлаб, элликбоши билан домла-имом ёрдамида сув-
дан қуруқ чиқишга уринади, ҳатто ими-жимиди бошқа
бир ўн тўрт яшар қизга уйланиб ҳам олади. Бироқ за-
мон ўзгарган эди — эшонларнинг ҳеч кимдан кўрқмай,
ҳеч кимга ҳисоб бермай, ҳеч кимни назар-писанд қил-
май яшаган кунлари тугаб, меҳнаткаш халқнинг бахти
кулган замонлар бошланган эди. Бу замонда эшондай
манхус, разил, бузуқлик бобида ҳар қандай шайтонга
дарс берадиган ифлос одамларга ўрин йўқ эди. Улар
ҳар қандай ниқоб остига яширинмасин, халқ бу ниқоб-
ни сидириб ташлаб, уни шармандан шармисор қилар
эди. Шунинг учун эшон ҳам ўз қилмишлари учун «боль-
шевойга сўроқ беришга» мажбур бўлади:

Эссизгина, текширганда сир очилди,
Бир ярим йил турмасига қамаб қўйди.
Қамоқда ҳам беш вақтимни тарк этмадим,
Вақти етди, турмасидан озод этди¹.

Бироқ эшон турмадан чиққани билан аввалги мав-
қени эгаллай олмайди — энди «нодонликдан юз ўгир-
ган муридлари»нинг эшондай бадкирдор кимсадан их-
лослари қайтган бўлади.

20-йилларнинг бошларида эшонларнинг ёш қизларга
уйланиши, хотин устига хотин олиши тез-тез учраб ту-
рарди. Халқ бунақа нопок ишларни хушламаса-да,
эшондай мартабали одамларга тил тегизишга журъат
қилмас эди. Абдулла Қаҳҳор ўз шеърида бундай воқеа-
лар виждонсизликкина эмас, бориб турган жиноят экан-
лини ҳам ошқора кўрсатиб берди. Умуман, Абдулла
Қаҳҳорнинг бу асарлари энди кўзи очилиб келаётган
халқ оммасининг юрагида дин аҳлига, дин пешволари-
га нисбатан оташин нафрат уйғотишда муҳим аҳами-
ятга эга бўлди. Бу асарлар салла-тўнлар остида халқ-
ни талаган иккиюзлама руҳонийларнинг чинакам ба-
шарасини очиб берди.

Абдулла Қаҳҳорнинг илк ижодида катта ўрин ту-
тадиган мавзулардан яна бири хурофот бандаларини,
жаҳолатга муккасидан кетган одамларни, эски расм-
русмлар, бидъатлар исканжасидан қутула олмаганлар-
ни танқид қилиш билан боғлиқ. Табиийки, бу масала

¹ «Муштум», 1924 йил 14-сон.

кўп жиҳатдан дин аҳлини фoш этишга бoриб тақалади, бироқ улар ўртасида муайян тафовутлар ҳам бор, албатта. Абдулла Қаҳҳорнинг 20-йиллардаги сатирик шеърлари ва ҳикояларида дин аҳли, асосан, синфий жиҳатдан ёт унсурлар сифатида, меҳнаткаш халқ оммасининг душмани сифатида, янги ҳаёт қуриш йўлидаги энг катта ғовлардан бири сифатида кўрсатилади. «Ўзинг шифо бер», «Дуога шак йўқ» «Билдириш», «Ой куйганда», «Домла Маҳмуджон маҳдумнинг қувланиши» каби ҳажвий ҳикояларида бир оз бошқачарoқ ҳoлни кўрамиз. Уларнинг қаҳрамонлари кўпроқ оддий халқ вакиллари — улар саводсизлиги, онгсизлиги туфайли алданган, хурофот ва бидъат исканжасига тушган одамлар. Бу ҳикояларда айрим шахслар эмас, бидъатлар, сарқитлар қораланади, янги ҳаёт қаршисида улар ночор эканлиги кўрсатилади. Ҳикоялар бошдан-оёқ кесатик, пичинг асосига қурилади. Баён давомида шундай таъриф-тавсифлар бериладики, улар воқеанинг моҳиятини очади-қўяди, ёхуд қаҳрамоннинг бачканалиги, ҳаётдан орқада қолгани, кулгили қиёфаси яққол кўринади. Масалан, Қўқон шаҳрида ўзининг дуохон ва табиблиги билан маъруф ва машҳур бўлиб, кўп беморларни осонгина тинчитиб қўядиган Чўлоқ домла тилидан эълон қилинган «Билдириш»да¹ шундай гаплар бор:

«Ишлари: иссиқ-совуқчилик, қайтарма, жин тумор, бало тумор, касал ўқиш, жинни тузатиш ва бошқалар.

Шифо истаб келувчилар қуйидаги шартларга роя қилсалар ҳар иккала томонга фойдалидир:

1) эрлар 9 ёшдан 14 ёшгача; 2) хотин-қизлар 9 ёшдан 90 ёшгача. Бу ёшдан юқори ё қуйидагиларга дуонинг таъсири бўлмаслиги бир қанча тажрибадан кейин исбот қилинди».

Худди шунингдек, «Домла Маҳмуджон маҳдумнинг қувилиши» ҳикоясида маҳдумнинг масжидга қарашли вақф ерларини ўзлаштириб олишга уриниши фoш қилинади. Бундан хабар топган маҳалла аҳли совет қонунларига таяниб, маҳдумни маҳалладан ҳайдайди. «Тўсатдан бу худосизлар, — деб фиғон чекади Маҳмуджон маҳдум, — мени оёқ-қўлимдан ушлаб баланд кўтардилар-да, худди замбардаги ахлатдек дарвозадан ошириб, кўчага улоқтирдилар»².

¹ «Муштум», 1924 йил, 9-сон.

² «Муштум», 1929 йил, 4-сон.

Абдулла Қаҳҳорнинг илк ижодида шаҳар ва районлардаги хўжасизликка қарши қаратилган, бюрократизм ва тўрачиликни фoш қилувчи, турли-туман чапани ва чайқовчиларни, пиёниста ва қиморбозларни аёвсиз савалайдиган, ўқув юртлири, қишлоқ хўжалиги муассасаларидаги нуқсонлар устидан кулувчи ҳажвий асарлар ҳам кўп учрайди. Масалан, «Расамадлари басми?» фельетонида Бешариқда Ўзбекбирлашув системасида ўрнашиб олган қўли эгри савдо ходимларидан кулади. «Учрашганда» фельетонида эса Қўқон педагогика билим юртидаги ўқиш-ўқитиш ишларидаги камчиликлар очилади. «Янги шаҳарда» фельетони бир жиҳатдан Абдулла Қодирийнинг «Тошпўлат тажанг нима дейди?» сериясидаги ҳикояларга ўхшаб кетади — чапани йигитнинг миллионерга мурожаати шаклида ёзилган бу фельетонда чапани жуда ўткир ибораларда ўзини ўзи фoш қилади. «Бизнинг томондан ҳам бир қошиқ» деган юмористик мақола 1927 йилда «Муштум» журнаlining 5 йиллиги муносабати билан ёзилган. Унда журналнинг ўз вазифасини яхши бажараётгани, ҳар хил сарқитларга қарши яхши курашаётгани таъкидланади. Абдулла Қаҳҳорнинг бу мавзудаги энг ўткир фельетонларидан бири «Жумачилар таърифида» деб аталади. Унда Қўқон шаҳаридаги тартибсизликлар, жума кунлари ичкиликбозликнинг авж олиши танқид қилинган. Ичкиликбозлик шу даражада авж олганки, ҳатто сўфи азон айгани мезанага чиқолмай, йиқилиб қолган. Бадмаст безорилар кўплигидан шаҳар ўрдасида «хулиганология институти» ташкил топган.

Бундай фельетонлар ва ҳикоялар қаторига яна «Янги луғатлар», «Чой, чилим, уйқу», «Қорнига илон кирди», «Чечан бир киши юборинг», «Тишлар қамашиб кетди-ну!» каби яна анча-мунча асарларни киритиш мумкин. Буларнинг ҳаммаси Абдулла Қаҳҳорнинг қўлда қалам билан ҳажвийёт ёрдамида янги ҳаётни барқарор этиш учун эскилик сарқитларига қарши актив кураш олиб борганини кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор ҳам, юзлаб фельетонлар ва мақолалар яратган Гафур Гулом ҳам, яна бошқа ўнлаб ёш журналистлар ва адиблар ҳам ўша йилларда «Ўзбек қизил матбуотининг» фидокор жангчилари, мафкура фронтининг, маданият жабҳасининг пешқадам намоёндалари эдилар. Ҳали 20 ёшга тўлиб-тўлмаётган юзлаб фельетонлар, хабарлар, ҳикоялар эълон қилишга улгурган Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча

мамнун бўлса арзирди. У мамнун ҳам эди. Ҳатто баъзи-баъзида ўзига ўзи четдан қарагандай баҳо бериб, қойил қолгандай бўлар, қалби ифтихор туйғуларига тўларди. Лекин ўйга чўмганда негадир доимо кўнглининг бир чеккаси гаш бўлиб турарди. Ёзганларининг ҳаммаси чиндан ҳам катта қимматга эгамикин? Наҳотки, ёзувчилик шунчалик осон бўлса? У ахир, бир ўтиришда бир фельетон ё бир ҳикояни бемалол ёзиб ташлайди-ку!

Яна ҳам ҳар куни ёзмайди — жиндай ўйинқароқлиги, жиндай эринчоқлиги бор. Бўлмаса, ҳаммаёқни фельетону ҳикояга кўмиб юборарди. Қизиқ, бадий ижод шунақа осон бўлса, нега саводли одамларнинг ҳаммаси ўзини ёзувчиликка урмайди? Одамлар нега ёзувчи зотини бу қадар ардоқлайди, бошига кўтарарди? Бундай саволлар Абдуллажонни борган сари кўпроқ қийнар, у кўп ҳолларда калавасининг учини йўқотган одамдай паришонхотир юрарди. Шундай кунлардан бирида бир воқеа рўй берди-ю, Абдулланинг ҳаётини яна ағдар-тўнтар қилиб юборди.

Тошкентга келганига бир ярим йилча бўлганида Абдуллажон мева-чева харид қилиш учун Эски шаҳар бозорига борди. У Ҳадрадан Эски Жувагача расталар саф тортган тор, эгри-бугри кўчадан хаёл суриб илгариларкан, энди бозор томонга буриламан деганда кимнингдир «Абдуллажон!» деб чақирганини эшитди. У овоз келган томонга қаради-ю, бирдан шодлигидан қичқириб юборди:

— Муҳаммаджон! Сенмисан!

Ундан ўн қадамча нарида болаликдаги жонажон ўртоғи босмачилар ўлдириб кетган қизил соқчи Қулмат аканинг ўғли, билим юртига кўчишгандан кейин аллақайёққа ғойиб бўлган Муҳаммаджон турар эди. Абдуллажон уни кўрмаганига икки йилдан ошиб қолди. Муҳаммаджон бир оз бўйи чўзилиб, энига тўлишипти, биллаклари йўғонлашипти, юзи ҳам болаликдаги содда ифодадан халос бўлиб, кўпни кўрган эркакларникидай салобатли бўлиб қолипти. Дўстлар қучоқлашиб кўришишди. Кейин Муҳаммаджон Абдуллани қўярда-қўймай ҳужрасига олиб кетди. Уша куни улар ярим кечагача роса мириқиб суҳбатлашишди, кўришмаган вақтларида бошидан кечганларини бир-бирига айтиб беришди, бирга ўсишган ўртоқларини эслашди. Муҳаммаджон раб-факда ўқиб, Урта Осие Давлат университетининг меди-

дина факультетига киришга тайёргарлик кўраётган экан. Гап айланиб, Абдулланинг асарларига тақалди.

— Яхши,— деди Муҳаммаджон совуб қолган чойни шимириб,— ҳамма ёзганларингни кузатиб турибман. Ҳатто баъзан сен учун мағрурланиб қўяман. Кўз тегмасин, қаламинг ўткир.

Мақтов кимга ёқмайди дейсиз — Абдуллажон ичида хурсанд бўлиб кетди, лекин кайфиятини ўзгартирмади.

— Ҳажвиётингда эҳтирос бор — руҳонийлару эшонларни, чайқовчилару чапаниларни, умуман, жамики қаланғи-қасанғиларни ёмон кўришинг шундоққина сезилиб туради.— Муҳаммаджон адабиёт ҳақида худди етук мунаққиддай фикр юритарди.— Асарларингни ўқиган одам мириқиб кулади. Улардан Муқимий ва Завқийларнинг руҳи сезилади, халқ ижодининг нафаси уфуриб туради. Бу ҳам катта фазилат...

— Энди шу тарзда бурчимизни ўтаялмиз-да...— деб гап қистириб ўтди Абдуллажон камсуқумлик билан.

— Ҳаммаси маъқул-у, «лекини» ҳам бор. Нега бунча кўп ёзасан? Ахир, бемаза қовуннинг уруғи ҳақидаги гапни эшитганмисан?

Абдуллажоннинг юраги шув этиб кетди — шунча мақтовдан кейин дўстидан бунақа дашном кутмаган эди.

— Ҳа, энди, тирикчилик ҳам керак-да...

— Ҳа, балли, дўстим. Ўйлаб қарасам, сен катта ишу кўп пул топишнинг кетига тушиб қолибсан.— Бу гапдан Абдуллажоннинг кўнглига гўлгула тушди. Муҳаммаджон давом этди.— Сен адиб бўлишинг керак. Адиблик учун сенда энг зарур нарса — истеъдод бор.— Абдуллажон ҳайрон бўлди — адиблик қилмай, нима қилаётган экан у? Нега Муҳаммаджон бунақа деяпти? Абдуллажон дўстига изоҳ талаб қилиб, саволчан назар билан қаради.— Сен журналистик фаолият билан чекланиб қоляпсан.

— Гапнинг қизиқ, дўстим. Нима фарқи бор — иккови ҳам ижод-ку!

— Тўғри, иккови ҳам ижод, лекин фарқи ҳам катта. Журналист кўпинча бугуннинг руҳи билан, шу бугуннинг факти билан яшайди. У шу бугун учун керак нарсани алқайди, кераксиз нарсани қоралайди. Адиб эса масалага чуқурроқ ёндашишга ҳаракат қилади. У ҳар қандай ўткяичи ҳодисадан, ҳар бир фактдан, ҳар бир конкрет воқеадан қандайдир мангу хислатлар, доимий

моҳиятлар излайди. Адиб, албатта, мутафаккир бўлиши, ҳар гал инсонни кашф қилиши лозим. Инсон дегани доимий ўзгариб, янгиланиб турадиган махлуқ, бинобарин, уни кашф қилиш ҳам доимо давом этадиган жараён, Ҳар бир чинакам адиб, албатта, бизнинг инсон ва инсоният ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади, тушунчаларимизни тўлдиради...

Ажабо! Бу гапларни ўзимизнинг Муҳаммаджон гапиряптими? Наҳотки, икки йил давомида у шунча билимга эга бўлдийкин? Бамисоли файласуф? Гапларига жавоб топиб беролмайди, киши! Муҳаммаджон эса қизиқ олган машина тезлигини ошириб боргандай, боргар сари авжига чиқарди.

— Бироқ адиб бўлиш учун, мутафаккир бўлиш учун, чуқур билим керак. Ахир, ўзинг ўйла, дўстим — ҳозир ёзганларинг ҳар қанча керак бўлмасин, ҳар қанча фойдали бўлмасин, қанча умр кўриши мумкин? Уларни ўттиз йилдан кейин, эллик йилдан кейин ким ўқийди? Ушанда ҳам уларнинг кераги бўладими?

Дарҳақиқат, эллик йил эмас — ўн беш-йигирма йилдан кейин ҳаёт бутунлай ўзгариб кетади, саводсизлик битади, жаҳолат йўқолади, кўпгина эски сарқитлар унутилади. Унда ҳозирги асарларнинг ҳам қиммати пасаяди. Ҳолбуки, классикларнинг асарлари юз йил, беш юз йил, минг йил ҳам умр кўраверади. Ҳамма нарсадан қудратлироқ бўлган Вақт ҳақиқий санъат асарлари олдида ожиз! Абдуллажоннинг ўзи ҳам кейинги пайтларда ёши жараёнида ҳам, ўйлаш жараёнида ҳам билимлари етишмаётганини яққол сеза бошлаган эди. Муҳаммаджон эса ҳамон комил ишонч билан давом этмоқда:

— Йўқ, сен билим олишни ўйлашинг керак. Сен рус тилини билмайсан. Рус адабиётини билмайсан. Ахир, ҳозирги замонда рус тилини билмай бирон нарсага эришиш мумкинми? Пушкинни билмай, Горькийни эшитмай, адабиётчи бўлиш мумкинми? Йўқ, дўстим. Сен, албатта, Москва университетининг филология факультетига киришинг керак. Унгача эса шу ерда рус тилини пухта ўрганиш зарур.

Муҳаммаджоннинг гапларини эшитди-ю, Абдуллажоннинг кўз ўнгиде киноларда кўргани Москва манзаралари жонланди — мана, у Кремль атрофларини сайр қиляпти, мана, у университет аудиторияларида жаҳонга донғи кетган профессорлардан лекция эшитяпти... Шу кунги суҳбат туфайли у тун билан ухлолмади. У бўй-

доқона хонасида сим каравотга тўшалган юпқагина кўр-
пасида тўлғаниб ётар экан, шу пайтгача босиб ўтган
йўлини, ёзган асарларини, яқин дўстларини, ҳамжасаба
ўртоқларини ўйлаб чиқди. Ҳайлар экан, ёзганларининг
ҳаммаси кўзига жуда ғариб кўришиб кетди. Ҳа, улар ус-
та кўрмаган шогирдининг ҳар мақомга йўрғалаши, холос.
Ҳаёт улуғвор қадамлар билан олға қараб елиб кетмоқда.
Бу аҳволда ҳадемай унинг асарлари кулгили ва аянчли
кўришиб қолади. Ҳаётдан ортда қолмаслик учун ўқиш,
ўқиш ва яна ўқиш керак. Муҳаммаджондай дўстинг
қўлтиғингга кириб, ёрдам ваъда қилиб турса, ўқимай
нима қиласан? Бироқ Муҳаммаджон Москва универси-
тетига ўрин олиб кетди, Абдуллажонга ҳужрасини бер-
ди ва Павел Шафрин деган бир ўртоғини таништирди.

Афсуски, биз бу йигитнинг «сариқ соч, кўк кўз, жуда
келишган ва хушчақчақ бир йигит» эканидан бошқа
унинг тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.
Кейинчалик Абдулла Қаҳҳор унинг номини ўзгартирмай
«Сароб» романига эпизодик образ сифатида киритди.
Бироқ романда ҳам Павел Шафрин ҳақида батафсил-
роқ маълумот берилмайди.

Университетнинг иккинчи курсида ўқийдиган Павел
Шафрин дўсти Муҳаммаджоннинг илтимоси биланми
ёхуд ўзи Абдуллажоннинг иқтидоридан хабар топибми,
унга яқиндан ёрдам бера бошлади. У ўзбек тилини ях-
ши биларди, шунинг учун Абдулла Қаҳҳор билан мун-
тазам машғулотлар ўтказиб, уни Ўрта Осиё Давлат
университетининг ишчилар факультетига тайёрлади.
Павел Шафрин, айниқса, рус тилини ўрганишда Абдул-
ла Қаҳҳорга катта ёрдам кўрсатди.

У бадий асарларни ҳам, тарих, фалсафа, иқтисо-
диёт, сиёсий таълимотлар, психология, дин тарихи, хал-
қаро аҳволга доир катта-кичик китобларни ҳам берилиб
ўқиди. Ҳаракатлари зое кетмади — кўп ўтмай, у универ-
ситетнинг ишчилар факультетига иккинчи курсга қабул
қилинди. Абдуллажон бу ерда қийналмай ўқиб кетди-
гина эмас, талабалар ичида энг пешқадами бўлди. Иш-
чилар факультети унинг ҳаётида нечоғлик роль ўйна-
ганини адибнинг ўзи сўзлаб бера қолсин:

«Ишчилар факультети мени биринчи мартаба марк-
систик адабиёт назарияси билан таништирди. Комсомол
ташкilotи болалигимдан табиатимга сингиб кетган ёв-
войиликка бир қадар барҳам берди. Мен умримда би-
ринчи марта кўпчилик олдида сўзлаб, беш йиллик план-

ни қайта тузиш ҳақида доклад қилдим. Қисқаси, ишчилар факультети ва комсомол мени ҳар жиҳатдан катта йўлга чиқариб қўйди»¹.

Бу парчадаги бир жумлага — «ишчилар факультети... мени марксистик адабиёт назарияси билан таништирди» деган жумлага эътиборингизни тортаман. Бу жуда муҳим. Воқеа 1927—1928 йилларда содир бўляпти. Маълумки, бу даврлардаги адабий жараён жуда мураккаб вазиятда, ички зиддиятларга тўла ҳолда кечмоқда эди. Айниқса, адабиёт соҳасида, яъни адабиётнинг моҳияти, синфийлиги, ижтимоий роли, адабий асарнинг талқини масаласида бир-бирини инкор қилувчи қарашлар, концепциялар ўртасида кескин кураш борарди. Уларнинг кўпчилиги чекланган ғайриилмий, вульгар социологик характерга эга бўлса ҳам ўзини энг тўғри, энг партиявий назария сифатида кўрсатишга уринарди. Бунинг устига худди шу йилларда мафкуравий кураш ғоят кучайган, адабиётдаги миллатчилик кўринишлари кескин танқид қилиниб, совет адабиётининг ғоявий софлиги, ғоявий-эстетик яхлитлиги учун фаол кураш олиб борилмоқда эди. Бундай мураккаб вазиятда марксистик адабиёт назариясидан беҳабар бўлиш — бўрон қутуриб, тўлқинлар кўпириб турган денгизга компасиз сайрга чиқиш билан баробар эди. Абдулла Қаҳҳорга марксистик назария мураккаб ижод йўлида тўғри йўлни кўрсатган дастуруламал бўлди. Шунинг учун у 20-йилларнинг охирида ҳам, 30-йилларнинг бошларида ҳам ҳали бадий жиҳатдан юксак чўққиларни эгаллаб улгурмаган бўлса-да, ғоявий жиҳатдан тўғри йўлдан борди, ҳар хил «изм»лар таъсирида боши берк кўчаларда тентираб юрмади. Аксинча, худди шу йилларда унинг кўнглида мафкура жабҳасидаги муросасиз курашларни тасвирлайдиган бирор роман ёзиш нияти туғилиб, вояга етди. Бу тўғрида кейинроқ бафуржа гаплашамиз.

1929 йилда ишчилар факультетидаги ўқиш тугади — энди Абдулла Қаҳҳор университетга кириб ўқишни давом эттириши, тўрт-беш йилдан кейин эса олий маълумотли мутахассис бўлиб етилиши мумкин эди. Бироқ бу гал ҳам ўзи ўйлаган йўлдан боролмади — ишчилар факультетини битириши биланоқ Абдулла Қаҳҳорни Қўқонга — қишлоқ ўқитувчиларини қайта тайёрлаш кур-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. 192- бет.

сига муаллим қилиб юборишади, орадан кўп ўтмай, уни Фарғонага чақириб олишди ва «Янги Фарғона» газетасида ҳам масъул секретарь, ҳам «Чигириқ» деган ҳажвий бўлимнинг бошлиғи қилиб тайинлашади.

Фақат 1930 йилдагина Абдулла Қаҳҳор яна Тошкентга қайтади ва университетда ўқишни давом эттиришга муваффақ бўлади.

ИККИНЧИ ЧУҚҚИ

I

Абдулла Қаҳҳор оддийгина ёзув столи устидаги ортиқча буюмларни йиғиштириб токчага қўйди, ғаладондан бир даста оқ қоғоз олиб, уларни текислади, мактаб болалари тутадиган шиша сиёҳдонига жиндай сиёҳ қўйди, столнинг бир бурчида турган ўнинчи лампанинг пилигини сал кўтарди-да, ручкани қўлига ушлаганича бир лаҳза хаёлга толди. Кейин ручкани сиёҳдонга ярим ботириб олиб, ўзининг майда ҳуснихати билан ёзакетди. Оқ қоғознинг бетида сафсар сиёҳда ёзилган биринчи жумла пайдо бўлди: «У эшик олдига юраги бетламайроқ келди; эшикнинг тутқичидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бировнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди. Эшик оёғининг учига тегиб қапчигандан сўнг, четланиб, ичкаридан чиққан йигитчага йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб авф сўради». Булар «Сароб» романининг биринчи жумлалари эди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, бутун олам тун бағрида истироҳатда эди. Фақат аллақерларда итларнинг қисқа-қисқа вовуллагани эшитилади, қандайдир тунги ҳашаротларнинг чириллаши тинчликни бузади. Лекин адиб буларнинг ҳеч қайсисини сезмайди. Унинг хаёлида бутунлай бошқа бир манзара: кийимидан студентга ўхшаган йигит қўққисдан маликаларга ўхшаш бу соҳибжамол қизга дуч келиб, ўзини йўқотиб қўйган, қиз ҳам кутилмагандаги учрашувдан бир оз довдираган, у ҳаяжонини босиш учун йигитдан ниманидир сўрайди, йигит эса қизнинг товуши қаёқдан келаётганини билолмай, унинг «Сайфи» деганини Саидий деб эшитади ва негадир қизариб: «Мен» — дейди.

Сиёҳи дарров қуриб қолмаслиги учун иккита пероси қават қилиб боғланган ручка оқ қоғоз бетида равон қитирлайди — зум ўтмай бир саҳифа тўлади, кейин иккинчиси, учинчиси... Адиб ёзганини деярлик ўчирмайди — чунки бу манзаралар, ўқишга киргани келган Саидий билан Муниسخоннинг илк бор учрашуви, улар ўртасидаги биринчи суҳбат, бу икки қалбни бир-бирига боғлайдиган ришталарнинг пайдо бўла бошлаши — буларнинг барчаси кўпдан бери Абдулла Қаҳҳорнинг хаёлида айланади, кечалари тушларига кириб чиқади. У дастлабки саҳифаларни аллақачон миясида такрорлай-такрорлай пишитиб қўйган. Шунинг учун биринчи кун анча иш қилди — романнинг биринчи бобини тугатай деб қолди. У: «бугунга етар» — деб жойидан туриб, керишиб чуқур ҳордиқ чиқарганда, хўрозлар бир-бирига навбат бермай, тонг қўшиғини куйлай бошлаган эди...

Афсуски, буларнинг ҳаммаси менинг хаёлимда гавдаланган манзаралар, халос. Аслида, адиб «Сароб» устидаги ишни қачон бошлаган, кундузи ишлаганми ёхуд кечасими, бир ўтиришда неча саҳифа ёзган, романи бошидан бошлаганми ёхуд ўртасиданми ёки охиридан ёза бошлаганми — буларни аниқ билмаймиз. Абдулла Қаҳҳор ўша пайтлардаёқ ўз шахсиятига маҳлиё бўлишдан, ўзига бино қўйишдан узоқ эди, шунинг учун ижодига тегишли материалларни тўплашни, хатлар ва бошқа ҳужжатларни авайлаб олиб қўйишни, кундалик дафтарларини эҳтиёт қилишни хаёлига ҳам келтирмаган. Бизнинг қўлимизда «Сароб»га алоқадор деярлик ҳеч қандай ҳужжат йўқ, ҳатто романнинг қўлёзмаси ҳам сақланиб қолган эмас. Шунга қарамай, баъзи бир бевосита фактлар ва ҳужжатларга қараб, турли-туман адабий ҳодисаларни қиёслаш ёрдамида «Сароб»нинг ижодий тарихини ёритишга уриниб кўрамиз.

Шуниси аниқки, Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни 1930 йилда ёза бошлаган. Бу ўринда ҳам роман устидаги иш қачон бошланганини — ёздами ёхуд қишдами, баҳордами ёки куздами, аниқ айтолмаймиз. Ҳарҳолда, ёзувчи ишни эрта баҳорда бошлаган деб тахмин қилиш мумкин, чунки роман 1933 йилнинг кузида битирилгани маълум — афтидан, роман устидаги иш салкам тўрт йил давом этган. Ҳақли савол туғилиши мумкин: нима сабабдан роман устида айни 1930 йилда иш бошланган деб бу қадар қатъий айтиляпти? Бунинг сабаби шундаки, Абдулла Қаҳҳорни яқиндан билган одамларнинг

кўпчилиги, шу жумладан Қибриёхоним ҳам, «Сароб»ни адиб 23 ёшида ёзишга киришганини айтишади. Мен буни бир-икки марта Абдулла Қаҳҳорнинг ўз оғзидан ҳам эшитган эдим. Хуллас, «Сароб» устидаги иш 1930 йилда бошланган. Аммо бу роман ёзиш ҳақидаги гоёвий ният ҳам худди шу йили туғилган дёйиш учун асос бўлмайти.

Абдулла Қаҳҳор мақолаларидан бирида тақдир уни 20-йилларнинг ўртасида бир ҳовун миллатчиларга рўпара қилганини ёзади. Афтидан, ана шу қисқа муддатли мулоқот оқибатида ёзувнида миллатчи зиёлиларни фош қилувни асар ёзиш нияти туғилган. Афсуоки, биз бу миллатчилар жимлар бўлганини, Абдулла Қаҳҳор нега уларга «рўпара» келганини, ўртада нималар кенганини билмаймиз. Бу ҳақда фақат тахмин қилиш мумкин. Маълумки Улуг Октябрь ғалабасидан кейин турли-туман жадидлар, буржуазия манфаатини жон-жаҳди билан ҳимоя қилган зиёлилар, моқори мартабали руҳонийлар бирлашиб, совет ҳокимиятига қарши аввал ошқора, кейин ҳуфёна кураш олиб бордилар. Ҳаётнинг турли жабҳаларида янги революцион руҳ ғалаба қила боргани сари бу миллатчиларнинг режалари нил-парнин бўлган, ниятлари завол топгану лекин улар мавқеларидан воз кенганлари йўқ эди. Янги иқтисодий сиёсат даврида напманлар бош кўтариб қолди, турли-туман заводчилар, фабрикантлар, йирик савдогарлар, заминдорлар яширинган кавакларидан ниқиб яна фаолият кўрсата бошладилар. Улар совет ҳокимиятининг вақтинча сиёсатини нотўғри тушундилар, ўзлари учун «дориломон» замонлар яна қайтиб келди деб ўйладилар ва бундан кейин ҳам доимо шундоқ бўлиб қолишига ишондилар. Шунинг учун ИЭП йилларида шу кучларнинг манфаатини ифодаловчи миллатчи кучлар ҳам яна ғимирлаб қолди. Улар халқ хўжалиги соҳасида, маданий қурилиш бобида ошқора зарарқунандалик қилишлари билан бирга омманинг оғини заҳарлашга ва айниқса, ёшларни ўз сафларига тартишга интилардилар. Афтидан, улар Абдулла Қаҳҳордай «умидли ёш қалам ягаси»нинг ўз сафларида бўлишини истасанлар. Бироқ Абдулла Қаҳҳор уларнинг ким эканликларини пайқаш биланоқ бу қора кучлардан кез ўгиради. Уларга қарши қалбида оташин бир нафрат туйғусини ҳис қилади ва бу туйғуларини бадний образларда ифодалаш йўлларини излай бошлайди.

Иккинчи томондан, Абдулла Қаҳҳорнинг янги формаларга мурожаат қилишига сабаб бўлган омилларни

унинг ижодий ўсиш йўлларининг ўзига хослигидан қидириш керак. Роман ёзиш иштиёқи ёш адибнинг қалбидан анча узоқ давом этган хийла мураккаб ва, биринчи қарашда, анча пародаксаль кўринадиган ҳодисаларнинг самарасидир.

Уйлайманки, ғоявий ниятнинг салмоғи, воқеаларнинг кўлами, муаммоларнинг муҳимлиги ёзувчини роман жанрида кучини синаб кўришга ундаган. Уни романга мурожаат қилишга ундаган яна бир сабаб бор — бу жанр ўзбек адабиётидагина эмас, умуман, Урта Осиё адабиётида ҳам мутлақо янги бўлиб, 20-йилларда эндигина шакллана бошлаган эди. Ҳаётда йирик эпик жанрларга эҳтиёж жуда катта эди. Айрим танқидчилар: «У пайтларда халқ ҳали ёппасига саводсиз бўлгани учун роман жанрини қабул қилишга тайёр эмас эди» — деган гапларни гапиришади. Бу фикр мутлақо тўғри эмас. Халқ йирик эпик асарларни кўзига тўтиёдай суртиб — ардоқлаб қабул қилганини кўрсатувчи мисоллар келтириш мумкин. Масалан, атоқли тожик ёзувчиси Сотим Улуғзода «Ёшлигимиз тонги» деган автобиографик қиссасида 20-йиллар ўртасида Тошкентда Тожик инпросида (Институт просвещения) ўқиган чоқларини эслайди, Садрриддин Айнингнинг «Одина» қиссаси босилган газета сонлари талабалар ўртасида қўлма-қўл бўлганини, улар ҳафталаб навбатда туриб ўқишганини ёзади. Шунингдек, Абдулла Қодирий романларининг ўша пайтдаги муваффақияти ҳам ҳаётда йирик эпик формага эҳтиёж нечоғлик катта бўлганини кўрсатади. Уша кезларда ўзбек адабиётида «Утган кунлар» билан «Меҳробдан чаён»дан бошқа роман йўқлигини ҳисобга олсак, Абдулла Қаҳҳорнинг бу жанрга мурожаат қилиши фақат ғоявий ниятнинг кўлами-ю, акс эттирмоқчи бўлган материалнинг салмоғи билангина эмас, ҳаётдаги ижтимоий — эстетик эҳтиёжни ҳис қилиш туфайли ҳам рўй бергани ойдинлашади.

Шундай қилиб, ёзувчи ўз асари учун роман жанрини танлади, бироқ у ўз ниятини бевосита амалга оширишга киришгунча ҳам анча вақт ўтди. Гап шундаки, роман йирик ва мураккаб жанр. Адибнинг хаёлот дунёсида ҳар хил характерлар, ҳар хил конфликтлар, ҳар хил тақдирлар, чарх уради, улар бир-бири билан тўқнашади, курашади, ажралишади, яна бир-бирига рўпара келишади, улар тортишади, баҳслашишади, муросага келишади. Хўш, ана шу ибтидоси ва интиҳоси йўқ воқеалар

тўфонини, аралаш-қуралаш ҳодисаларни, оломонга ўшаш характерлар дунёсини қандай тасвирлаш керак? Уларнинг қай бири романда қандай ўринни эгаллаши, қанча саҳифани банд қилиши керак? Адиб бу саволлар устида ҳам кўп бош қотиришга мажбур бўлди. У калаванинг учини қидириб, изтироб чекиб юрган кезларда, унинг қўлига машҳур америка ёзувчиси Жек Лондоннинг асарлари тушиб қолди. Абдулла Қаҳҳор 1944 йилда ёшлар билан қилган суҳбатида Жек Лондон асарларини ўқиганини эслайди: «Жек Лондоннинг «День пламенеет» деган бир романи бор. Мен асарларнинг гоёсини тополмаган эдим. Лекин шу китобни ўқиганимдан кейин шаҳарда тургим келмай қолди. Қолган умримни қишлоқда ўтказишни хоҳлаб қолдим. Демак, ёзувчининг мақсади шу экан, одамларни табиатга даъват қилган экан»¹.

Адиб мақолаларида Жек Лондоннинг фақат шу асарини ўқиганини тилга олади, аммо аниқ айтиш мумкинки, америка ёзувчисининг нисбатан кам маълум бўлган асарини ўқиган Абдулла Қаҳҳор унинг машҳур асарларидан бири бўлмиш «Мартин Иден»ни ўқимай қолмаган. Жек Лондоннинг бу романи Абдулла Қаҳҳорга ўз романининг композициясини топиб олишга ёрдам берган. Ҳар икки романни ўқиган китобхон улар ўртасидаги айрим ўшашликларга эътибор беради. Маълумки, Жек Лондон романининг қаҳрамони Мартин Иден зодагонлар доирасига мансуб Руфь деган қизни ўлимдан қутқаради. Шу баҳона бўлиб улар ўртасида яқинлик пайдо бўлади. Йигит қизни севиб қолади, аммо Руфь оддий табақадан чиққай денгизчи йигитнинг муҳаббатини қабул қилолмайди. Мартин қизга қасдма-қасдига йирик ёзувчи бўлиб етишишга интилади ва бунга эришади. Шундан кейин Руфь унга кўнгил қўяди. Аммо у кечиккан эди — бу орада Мартиннинг қарашлари кескин ўзгаради, у Руфьнинг Мартинни эмас, унинг шуҳратини севаётганини тушунади ва қизнинг муҳаббатини рад қилади. Пировардида, бу дунёдан ўзининг идеалини тополмаган, ўзини тушунадиган дил маҳрамини учратолмаган, барча орзулари ер билан яксон бўлган Мартин Иден ўз жонига қасд қилади. Кўринадикки, икки асарнинг сюжет чизигида муайян нуқталарда яқинлик бор, бироқ бундан қандайдир бошқача хулосалар чиқа-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6- том. 362- бет.

риб бўлмайди. «Мартин Иден»ни ўқигач, Абдулла Қаҳҳорнинг хаёлотига жавлон урган ҳар хил характерлар бир сафга тизилгандек, турли тўқнашувлар жой-жойини топгандек, барча воқеалар олдинма-кетин ўз ўрнини эгаллагандек бўлади — энди ўтириб ёзишгина қолади. Шунинг учун ҳам романнинг дастлабки саҳифалари устидаги иш анча равон кетади. Лекин бу роман бошдан охиригача бир хил равонликда, осон ёзилган деган маънони билдирмайди. Албатта, «Сароб»нинг қўлёзмаси сақланиб қолганида биз унинг устидаги иш бобма-боб, саҳифама-саҳифа қандай борганини аниқ тасаввур қила олардик. Ҳозир эса фақат умумий тарзда — иш бир неча йил давом этганига асосланиб — ёш автор унинг устида катта меҳнат қилганини айтамиз.

1933 йилнинг кеч кузи. Дарахтлар аллақачон барглари тўкиб, яланғочланиб олган. Осмоннинг қовоқтумшуғи осилган. Изғирин шамол қум зарраларини юзга уради, бурунни ачиштиради. Бироқ ҳавонинг қовоғи ҳар қанча осилган бўлмасин, у Абдулла Қаҳҳорнинг қалбидаги шодлик туйғусига халал беролмайди, унинг кўтаринки кайфиятини туширолмайди — ёш адиб ҳаётидаги энг катта, энг муҳим жангда ютиб чиққан саркардадек, мағрур ва масрур: у ҳозиргина «Сароб» романининг охири жумласига нуқта қўйди. Бир неча йиллик меҳнат ниҳоясига етди. Адибнинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди — у ўзини қушдек энгил ҳис қилмоқда. Айни чоқда, у кўнглининг бир чеккаси ҳувуллаб қолганини сезади — шунча йилдан бери кўз ўнгида ҳаракат қилган, унинг иродаси билан оламга келган, яшаган, курашган одамлар билан хайр-хўшлашиш керак. Уларнинг кўпчилиги ёмон одамлар эди ва шу маънода улар адибга сира ҳам дўст бўлолмасди, бироқ уларнинг образини яратиш учун адиб озмунча кўз нуруни, қувватини, саломатлигини сарфладими! Энди улар учирма бўлган қушлардай, туғилиб ўсган ошёнларини тарк этишади. Адиб юрак қони билан битилган китобини кўпчилик ҳукмига ҳавола қилар экан, ундан кўп нарса умид қолади. Бу китоб — ўзбек совет адабиётидаги учинчи роман — унга ҳали жуда катта қувонч, ҳадсиз мамнуният, теран бир масрурлик келтириши керак. Адиб ҳали билмасдики, «Сароб» гоҳ дадил одимлаган, гоҳ тойган ўғилдек, унинг бошига қувончгина эмас, ҳали кўп ташвиш ҳам, **изтироб** ва алам ҳам келтиради.

Аввал ёзувчи ўйлагандек бўлди — «Сароб» туфайли унинг уйига шодлик устига шодлик кириб кела бошлади. Қўлёмани ўқиган яқин дўстлари, ҳамкасабалари, баъзи мунаққидлар, ёшликдан бирга ўсишган олимлар Абдулла Қаҳҳорни улкан ғалаба билан самимий табриклашди, романга юксак баҳо беришди. Орадан кўп ўтмай, «Ўзбекистон шўро адабиёти» журнаlining 1934 йил 2-сонидан бошлаб асар «Ўзбекистон комиссарлар шўроси томонидан эълон қилинган бадий асарлар яратиш конкурсига келган асарлардан» деган рубрика остида эълон қилина бошланди. Журналнинг худди шу сониди, худди шу рубрика остида яна Садриддин Айнийнинг «Қуллар», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон», Чепруновнинг «Жунаидхон» каби асарларидан ҳам парчалар босилган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг романи журналда 1935 йилнинг баҳоригача босилди.

Сўнгра Ўзбекистон ССРнинг тузилганига 10 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган конкурсда Абдулла Қаҳҳорнинг романи юксак вазивий-бадий фазилатлари учун иккинчи мукофот билан тақдирланди. Уша пайтларда конкурсга келган асарларни ёпиқ тақризна бериш расм бўлган экан. Архив материаллари ичида «Сароб»га ёзилган шундай тақриزلардан бири сақланиб қолган. Мана ўша тақриз: «Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчиларимиздан. Конкурсга атаб «Сароб» номли роман ёзди. Ундан илгари майда ҳикоялар ёзиб юрар эди. «Сароб»да, асосан, совет зиёлиларини яратиб: учун кураш тасвирланади. Романда инқилобдан кейинги даврда ёшларни 19-20-йилларда турк офицерлари раҳбарлигида мактабларда миллатчилик руҳида тарбиялаш, шунинг мақсадлари фож қилинади. Асар қаҳрамони Саидий атрофида миллатчи буржуазия унсурларининг ва адабиёт, матбуот соҳасидаги аксил-инқилобий ҳаракатлари, маданий фронтдаги кадр учун курашнинг асл мақсади бу, ҳаракатнинг «Миллий истиқлол» партияси раҳбарлиги остида олиб борилганлиги кўрсатилади. Ана шундай курашларни енгиб совет зиёлилари яратилади. 29-30 йилларга келиб совет кадрлари тазом ғалаба қовонади. Романининг катта камчиликлари шундаки, тўла ишланган ижобий қаҳрамони йўқ. Унинг қаҳрамони Саидий бўлса-да, миллатчилар, «Миллий истиқлол» партиясининг тузоғига илиниб, ҳалокатга учраган бир киши. Ҳозир

Қаҳҳор ижобий қаҳрамонларнинг родини кўрсатиш ва уларни тўлароқ равишда ишлатмоқда. Асар пид, услуб жиҳатидан жуда янроқ, ишончдорлик ёзилган. Асар ниҳоят самимий, совет кишиларини тарбия қилиш тилагида ёзилган».¹

1935 йилнинг 24 августида ёзилган бу имзасиз тақризни «Сароб» ҳақидаги биринчи тақриз деса бўлади. Унинг услубидаги шикасталикка эътибор бермай қўя қолайлик. Шунингдек, ромanning ғоявий мундарижаси ҳақида айтилган баъзи бир думбулроқ фикрларни ҳам эътиборга олмайдик. Умуман айтганда, тақриз ёш ёзувчига жайрихоҳлик билан ёзилган ва унда романга умуман, ижобий баҳо берилган. Ромanning тақризда кўрсатилган асосий камчилиги масаласига желсак, бу дўғрида кейинроқ батафсил тўхтаймиз. Хуллас, кўринадики, роман биринчи қадамлариданоқ жамоатчилик томонидан илқ кутиб олинган. Табиийки, энди уни кўп нусхада китоб ҳолида нашр этиб, тезроқ китобхон қўлига етказиш керак. Қўлёзма нашриётга топширилади. Бироқ худди шу нуқтадан бошлаб изоҳлаш қийин бўлган ҳодисалар рўй беради. Нашриёт шкафида навбат кутиб қалашиб ётган қўлёзмалар йўқлигига қарамай, у пайтларда малбаа техникаси ҳозиргидай даражада бўлмаганда, китоб чиқариш осонроқ бўлганига қарамай, «Сароб»ни нашр этиш иши номалум сабабларга кўра нўзилаверади. Ниҳоят, қўлёзма нашриётга желгандан кейин салкам икки йил ўтгачина, шунда ҳам авторнинг аннагина елиб-югуришларидан кейин роман 1936 йилнинг 13 ноябрида теришга берилади. Бундан кейинги жараён ҳам, яъни корректураларни ўқиш ва тугатиш ишлари ҳам ҳаддан ташқари нўзилган ва бир йилу бир ой ўтгандан кейингина ромanning босишга рухсат берилган. Ниҳоят, ҳамма ташвишлар тугагандай, энди ҳадемай «Сароб» китоб бўлиб ниқадигандай тугулган. Бироқ бу гал ҳам иш бошқана кечади — босишга рухсат берилгандан кейин олти ой ўлади ҳамки, ҳамон китобдан дарак бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор энг сўнги чорани қўллашга — Ёзувчилар союзининг ташкилот комитетига мурожаат қилишга мажбур бўлади: «Сароб»нинг тақдирини 7 ойдан бери ҳал бўлмаётгани, берган ариза ва изоҳларим ҳам натижасиз қолиб келяпти. ЎзГИЗ босмага тайёрлаш учун ЎзЛитга бергани, ЎзЛит китоб тўғри-

¹ ЦГА, фонд 2356, опись I, дело 9.

сида ўз фикрини ёзиб берипти. Бунинг бир нусхасини шу аризага қўшдим. Шу тақриз тўғрисида бир фикрга келишса экан. Бу фикр менинг назаримда тамом асоссиз. Абдулла Қаҳҳор. 8. IV. 38».¹

Аризанинг бир жиҳатига эътибор беринг — унда «менинг асарим конкурсда мукофотланган эди, аллақачон журналда босилиб чиққан» деганга ўхшаш далиллар келтирилмайди, ҳолбуки бошқа бирор одам учун бу фактлар ҳал қилувчи зўр асос бўлар эди. Хуллас, шу аризанинг таъсиридами ёхуд китобни чиқаришни ортиқ пайсалга солишнинг иложи бўлмай қолганми — ҳар ҳолда 1938 йилнинг баҳорида «Сароб» босмадан чиқадди. Лекин китобнинг муқовасида унинг чиққан йили «1937» деб кўрсатилган.

Китобнинг чиқиши адабий ҳаётимизда жуда катта воқеа бўлди. Айтиш мумкинки, бадий асарнинг бундай муваффақияти «Ўтган кунлар» чиққан даврдан бери кузатилмаган эди. Китоб ўша вақтлар учун бениҳоя катта тиражда — 10000 нусхада босилган эди. Бироқ шунга қарамай, асар китоб дўконларининг пештахталаридан бир ой ичидаёқ ғойиб бўлди. Ҳар хил ўқув юртларида, институтларда, техникумлардагина эмас, тўртта зиёли тўпланган жойда, албатта «Сароб» тўғрисида гап бўларди. Ўша давр китобхонининг «Сароб»га муносабатини Саид Аҳмад хотираларида шундай тасвирлайди:

«Гапнинг очигини айтсам, «Сароб» менинг энг севикли китобим эди. Бу китоб мени адабиётга бошлаб кирган устозим эди. Менинг учун гўё бутун дунёда «Сароб»га тенг келадиган китоб йўқ эди. Уни ёмон дейдиган одамни бўғиб ташлашга тайёр эдим...

«Сароб»дан икки нусха сотиб олгандим. Биттасини қўлимдан қўймай ўқирдим. Бу нусхада ўзимга ёққан, чиройли жумлалар, ўхшатишлар, ҳолатларнинг тагига чизиб қўйгандим... Бир вақтлар мен «Сароб»ни ёддан айтиб бера олардим. Мана, романни ўқиганимга қирқ тўққиз йил бўлди. Юқорида мисолга келтирган жумлаларни китобга қарамай ёзяман...»²

Табиики китобхоннинг бундай илиқ муносабати асарга берилган энг юксак баҳо бўлиб, у ҳар қандай мукофотлардан ҳам қимматлироқ эди. Бундай пайтларда адиб ўз меҳнатидан чинакамига мамнун бўлади, ўзининг

¹ ЦГА, фонд 2356, опись I, дело 45, лист 70.

² «Шарқ юлдузи», 1986 йил, 8-сон, 124-бет.

бу дунёда бекор юрмаганига, қилаётган иши шунчаки қоғоз қоралаш эмас, балки жамият учун, одамлар учун керакли, зарур иш эканига янада ишонади, унинг қалбида ўз касби учун ифтихор туйғуси жўш уради. Буларнинг бари ёзувчига янги-янги ижодий режаларни амалга ошириш учун куч-қудрат ато этади. Бироқ бу ҳаётда ўзгармай муқим туриб қоладиган ҳеч нарса йўқ, айниқса, шодлик, қувонч, масрурлик жуда тез ўтиб кетади. Бу гал ҳам шундай бўлди — адибнинг ўз романи муваффақиятидан мамнунияти узоқ чўзилмади.

1939 йилнинг баҳорида «Ёш ленинчи» газетасида Ҳ. Мусаев деган одамнинг «Сароб» романи тўғрисида мақоласи босилиб чиқади. Бу мақола қуёш чарақлаб турган бир паллада кўққисдан гумбирлаган момақалдироқдай бўлди. Мақолада роман бошдан-оёқ қораланган, совет воқеалигини бузиб кўрсатувчи, миллатчиларни ва бошқа эксплуататорларни мақтаб кўкка кўтарувчи, буржуа идеологиясининг тегирмонига сув қуювчи, совет меҳнаткашларининг тарбиясига фақат зарар етказувчи асар сифатида баҳоланган эди. Модомики, шундоқ экан, «Сароб» совет адабиётининг намунаси бўлмайди, унинг муаллифи Абдулла Қаҳҳор ҳам совет ёзувчиси эмас, бизга ёт унсур. Мақола автори Ҳ. Мусаев ҳеч иккиланмаган ҳолда шундай хулосага келган эди. Уша пайтдаги таомилга кўра у ўзининг бўлмағур даъвосини бирор тарзда асослашга, асарни ва ёзувчини қоралаш учун бирон тайинли далил келтиришга уриниб ҳам кўрмаган эди. Мақола муаллифининг нообъектив одам экани, догматик тарзда фикрлаши, ўз ишида аллақачон партия томонидан қораланган, жамоатчилик рад этган вульгар социологизм методларига амал қилиши, мақолани адабиётнинг манфаатини кўзлаб эмас, бошқа ғаразли ниятларда ёзгани аниқ-равшан кўриниб турарди. Бу мақола кўпчилик китобхонларни ташвишга солди, шунинг учун ҳам уни қабул қилишмади. Бироқ адабий доираларда «мақола тўла бўлмаса ҳамки, қисман тўғри, ҳақиқатан «Сароб» бизнинг асарми ёхуд ёт асарми — буни ўйлаб кўриш керак» дейдиганлар ҳам топилди. Улар эҳтиёткорлик ниқоби остида ёхуд фикрлашларидаги маҳдудлик туфайли «Сароб»ни ёмон оғлиқ қилишдан тоймас эдилар. Хуллас, роман ҳақидаги қарашлар бўлиниб кетди, асарни атрофлича муҳокама қилиб, бир тўхтама келиш эҳтиёжи туғилди. Шундай қилиб, 1939 йилнинг 14 июнида Ўзбекистон ССР Халқ

Комиссарлари Совети қошидаги Фанлар Комитетининг ёзги мажлислар боғида «Сароб» романига бағишланган мунозара бошланади. Уша пайтларда ҳали ёш ёзувчилар сафида юрган Саид Аҳмад Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотираларида мунозаранинг қандай муҳитда ўтганини шундай эслайди:

«Ҳозиргидек эсимда. Ҳаво иссиқ. Муҳокама бўлаётган ҳовлининг орқасида катта дарахтзор боғ бор (ҳозирги Гагарин парк). Шу пайт бирдан булбул сайраб қолди. Одамлар булбул нағмасидан завқланиш ўрнига баравар кулиб юборишди. Роман қаҳрамони Саидийнинг қайнонасини автор «булбулигўё» деб тасвирлаган. Президиумда ўтирган Ғафур Ғулом: «Ана, мақола булбулга ҳам, булбулигўёга ҳам ёқмапти» деб юборди. Яна кулги бўлди.

Бир адабиётшунос (у кишининг номларини айтмайман, кейинчалик бу фикрларидан қайтганлар) «Абдулла Қаҳҳор миллатчи Саидий орқали ўз ўтмишини ёзган, у ўз турмушига тупуриши керак эди», деб даъво қилди. Бу гап ҳеч кимга ёқмади. Ғафур ака «ҳой-ҳой, оғзингга қараб гапир, ука», деб танбеҳ берди.

Сўзга чиққанларга ҳадеб луқма ташлаб ўтирган мақола автори Ҳ. Мусаевнинг қилиқларига ғаш келган Ғафур ака қайириб ташлади:

— Менга қара, укам. Битта саволимга жавоб бергин: сунбул деб нимани айтади?

Ҳамма жимиб қолди. У жавоб беролмади. Билса ҳам эсанкирадимми ё чинакамига сунбулнинг нималигини билмадимми, ҳарқалай, ўсал бир ҳолатда жойига ўтирди.

Рақибни паст келган пайтларда Ғафур ака жуда бийрон бўлиб кетарди. Урнидан туриб, энди бизга навбат дегандек, президиум столининг олдида чиқди.

— Романни мен ҳам ўқиганман. Ўқиганда ҳам маза қилиб, яйраб-ййраб ўқиганман. Битта-яримта жузый нуқсонни бўлса бордир. Лекин халқ севиб ўқиётган яхши бир китобга сиёсий айб қўйиб, ўқувчини чалғитиш яхши эмас. Бунақа танқид адабиётга фойда эмас, зарар келтиради. Ундан ташқари, укажон, сунбулнинг нималигини билмайсан-у, романга баҳо берасанми! Бу мақола хато. Гапим тамом!»

Муҳокамада... «Сароб» яхши асар деб баҳоланди.¹
Саид Аҳмаднинг мунозарага берган бу баҳоси умум-

¹ «Шарқ юлдузи», 1986 йил, 8-сон, 124-бет.

ман, тўғри эканини Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивида сақланаётган материаллар ҳам тасдиқлайди. Бу ерда 2356-номерли фонднинг I-описидаги 56-делода мунозаранинг стенограммаси бор. Стенограмма тузатилмаган, кўп ўринлари чала ёзилган, айрим фактлар ва номлар бузиб кўрсатилган бўлса-да, умуман, ўша 1939 йилнинг авжи саратонида Фанлар комитетининг ёзги мажлислар боғида уч кун давом этган қизгин тортишувлар, муросасиз курашлар ҳақида анча тўлиқ тасаввур беради. Кези келганда шуни айтиш керакки, бу диспут материалларни орадан қирқ йил ўтгач, адабиётшунос Бахтиёр Назаров илмий муомаллага киритди ва биринчи бўлиб уларни шарҳлади.¹ Мунозара материаллари шундан далолат берадики, унда «Сароб»нинг оқланиши Саид Аҳмад кўрсатаётганидек, осон содир бўлган эмас.

Мунозарага ўша пайтларда таниқли партия ходими бўлган, кейинчалик фалсафа фани соҳасида илмий фаолият билан шуғулланган Сулаймон Азимов раислик қилган. Асосий докладчи Юсуф Султонов бўлган. Музокараларда Ҳ. Мусаев, Х. Ёқубов, Р. Мажидий, Шокир Сулаймон, Уйғун, Охундий, Х. Расул иштирок этган. Асосий докладда ҳам, мунозаларда ҳам «Сароб»нинг фазилатлари таъкидланган ва нуқсонлари танқид қилинган. Аммо романнинг нуқсонини белгилашда айрим ўртоқлар адибга сиёсий айблар тақиш йўлига тушиб кетганлар. Масалан, докладчи Юсуф Султон: «Автор Мунисхонга муҳаббат билан қарайди», «Саидийнинг душманлардан фарқи йўқ. Шунинг учун Саидийга ачиниш туғдириш буржуа миллатчиларига нисбатан нафрат туғдирмайди, балки хушёрликдан тойдиришга олиб боради, бу — ёзувчининг хатосидир», «Сароб»да совет кишиларининг образлари реал ўстириб борилмаган. Абдулла Қаҳҳор тескари кучларни, душман образларини кўрсатганда фақат шуларнинг ўзини ўстириб бориш билан чекланган. Бу нарса ўқувчини гўё совет кишилари буржуа миллатчиларига қарши кескин курашмаган экан, деган янглиш хулосага олиб келиши мумкин»² — деган фикрларни олға суради. Бу фикрларнинг бари нотўғри эканини биз қуйироқда исбот қилиш-

¹ Б. Назаров. Ўзбек адабий танқидчилиги, «Фан» нашриёти. Тошкент, 1979 йил, 225-228-бетлар.

² ЦГА, фонд 2356, опись 1, дело 56, лист 17.

га уриниб кўрамир. Докладчи ўзининг ана шундай бир томонлама муҳокамаларидан ўта нотўғри хулоса чиқаради: бундай камчиликлар «бизга романи намунавий совет прозаси дейишга ҳақ бермайди, асарнинг бадий сифатининг пастлигини кўрсатади»¹.

Хуллас, докладда ҳам, айрим нотикларнинг сўзларида ҳам «Сароб»га қарши, асосан, учта айб олдинга сурилган: 1) Саидийни марказий қаҳрамон қилиб олиб ва унга ачиниш уйғотиб нотўғри қилинган; 2) ижобий қаҳрамонлар заиф чиққан ва 3) ўсиб бораётган совет воқелиги бўш кўрсатилган.

Ҳомил Ёқубов, Охундий, Х. Расул, Шокир Сулаймон каби ўртоқлар бу айбларни рад этиб, романи, умуман, ижобий баҳолашган. Мунозарага раислик қилган Сулаймон Азимов унга яқин ясар экан, бу мунозара адабиёт соҳасидаги биринчи диспут эканини айтади ва шу маънода унинг самарали ўтганини таъкидлайди. У мунозарадан иккита муҳим хулоса чиқаради: 1) «Еш ленинчи»да босилган Мусаев мақоласи ва умуман, «баъзи бир ўртоқларнинг чиқиши большевик танқидига ҳеч қандай алоқаси йўқ», 2) «Сароб»да айрим камчиликлар бор — лекин у сиёсий зарарли асар эмас, уни тубдан қайта ишлашга ҳожат йўқ. У ҳозирги ҳолида ҳам фойда келтираверади. Унга сиёсий айб қўйиш «Сароб»га берилган асосий партиявий баҳо эмас»².

Бу хулосалар ғоят муҳим, принципиал аҳамиятга эга — улар кўпгина ўзбек зиёлиларининг гражданлик туйғуси балоғатга етганидан далолат беради. Уша пайтларда — сиёсий айб қўйилган одамни ҳимоя қилиш билан ўзи ҳам унга шерик бўлиб қолиши мумкин бўлган бир вазиятда уч кунлик мунозарада «Сароб»ни тўхматлардан оқлаб олиш — катта жасорат эди.

Шундай қилиб, «Сароб»га тўхмат тоши отганлар шармандан шармисор бўлди — ҳақиқат эгилди, лекин синмади. Энди адиб яна қаддини ростласа, бошини мағрур тутса, ўз меҳнатининг самараларидан мағрурланишда давом этса бўлаверади. Албатта, Абдулла Қаҳҳор мунозаранинг якунидан, одамларнинг, ҳамкасбларининг ҳалол, объектив муносабатидан мамнун бўлган, унинг иззат-нафси анча таскин топган. Аммо шундоқ бўлгунча, ўринсиз таъналар, бемаъни дашномлар, фаросатсиз-

¹ Уша ерда, лист 25.

² Уша архив, лист 128.

лик, ва фикрий чекланганликни кўрсатишдан бошқага ярамайдиган талаблар, дўқ-пўписалар, ўшқиритишлар унинг юрагида қанча аламли из қолдирганини? Эҳтимол, ўшанда 32 ёшли йигитнинг сочларида илк бор оқ толалар йилтираган бўлиши мумкин. Иккинчидан, бунақа тухмату дўқ-пўписаларнинг бир хусусияти бор — уларнинг ўзи ўтиб кетади-ю, шарпаси йўқолмайди. Улардан ҳар гал юракда бир чандиқ қолганидек, асарда ҳам алланечук нохуш бир из қолади. «Сароб»да ҳам шундай бўлди — «бир балоси бўлса керак» деб унга шубҳа билан қараш яна давом этди. 1939 йил мунозарасида асар узил-кесил баҳосини олган бўлса-да, Ёзувчилар союзи орадан бир ярим йилча ўтгандан кейин яна бу масалага қайтди. Бу гал энди Ёзувчилар союзи правлениясининг мажлиси бўлиб, унда диспут якунлари муҳокама қилинди. Мажлисга раислик қилган Ҳамид Олимжон масаланинг қўйилишини шундай изоҳлаган:

«Сароб» романи устидаги дискуссия қизиқ ва ёдда қоладиган дискуссия бўлган. Лекин шунга қарамасдан кўпчиликнинг фикрига кўра дискуссия маълум хулосага кела олмаган деган фикр туғилиб, ўшани махсус равишда кенгашиш ҳақида фикр туғилган»¹.

Раиснинг сўзидан кўринадики, мажлис Ёзувчилар союзи правлениясининг мажлиси сифатида чақирилиб, унинг кун тартибида «Сароб» ҳақидаги мунозаранинг якунини муҳокама қилиш масаласи турган бўлса-да, моҳият эътибори билан бу йиғин «Сароб»нинг янги муҳокамасига айланган. Буни шу билан ҳам исботлаш мумкинки, биринчи мунозарада атиги тўққиз киши сўзга чиққан бўлса, иккинчи муҳокамада ўн бир киши гапирган. Булар — Иззат Султон, Юсуф Султон, Тўхтасин Жалолов, Ойбек, Даврон, Мажидий, Уйғун, Ойдин, Шариф Риза ва Ҳамид Олимжонлар эди. Сўзлаганларнинг кўпчилиги бу гал ҳам «Сароб» бизга ёт асар, ғоявий зарарли роман» деган тухматни қатъий рад этишган. Иззат Султон бу масалада шундай деган: «Сароб»ни ўқиган киши Салимхон, Ҳайдархожи, Аббосхон, айниқса, Саидийнинг ахлоқи, тилакларининг тасвирланишига қараб бемалол қарорга келадики, ёзувчи шу типларни фош қилиш учун... совет позициясида туради»². Яна: «Сароб» совет адабиётининг ютуғи эди...

¹ ЦГА, фонд 2356, опись 1, дело 63, лист 1.

² Уша архив, лист 6.

бу жиддий равишда аксилинқилобий миллатчиларни фош қилишга бағишланган ва шунга хизмат қилган биринчи асар эди».¹ Иззат Султон ўз нутқида «Сароб» гоявий жиҳатдан соғлом асаргина эмас, бадий жиҳатдан ҳам юксак савияда ёзилган роман эканини таъкидлайди:

«Иккинчи жиҳатдан мен ўйлайманки, бу ёзувчининг ва ўзбек адабиётининг соф ютуғи шу нуқтаи назарданки, ёзувчи бу йўлда олдига схема қўймайди... Ёзувчи яхши иш қилганки, ...ҳаётнинг ўзини беришга тиришган, турмуш фактларини тўғри берган»².

Муҳокамада анча батафсил нутқ сўзлаган Ойбек ҳам «Сароб»нинг сиёсий-тарбиявий қимматига юксак баҳо беради: «Миллатчилар кирдикорини кўрсатишда ва уларнинг типларини яратишда Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатан бир катта санъаткор сўз эгасидек ўзини кўрсатади... Роман аксилинқилобчиларни фош қилиш билан, умуман, душманининг камчилигини ва унинг қандай йўллар билан курашганлигини кўрсатади ва уларга қарши бундан кейин курашда пишиқ бўлиш лозимлигини исбот қилади. Бу жиҳатдан романининг сиёсий-тарбиявий аҳамияти жуда катта»³.

Шундан кейин Ойбек «Сароб» романида совет воқелигининг фактлари анча юзаки тасвирланганини, улар чинакам бадийлик касб этмаганини таъкидлайди, сўнгра эса роман ҳақидаги мулоҳазаларини шундай яқунлайди: «Сароб» ўзбек адабиётида энг кўркам асарлардан бири. Ҳақиқатан, образнинг ишланиши, тил жиҳатидан, тасвир жиҳатидан Абдулла Қаҳҳор бу асарда катта маҳорат қозонган. Айрим камчиликларига қарамасдан душманларнинг лагерини тўғри очиб берганлиги учун унинг катта фалсафий-маърифий қиммати бор. Ҳар бир асарда баъзи бир камчиликлар бўлиши мумкин. Зеро, бирор камчиликка эга бўлмаган асарни тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Шунинг учун «Сароб» романи, умуман, Октябрдан кейинги Ўзбекистондаги инқилобий ҳаётда маълум бир этапни тўла ўз ичига олган ва миллатчиларнинг совет ҳукуматига қарши курашини тўла бадий йўсинда кўрсатиб берган. Унинг катта аҳамияти борлигини, ҳам сиёсий, ҳам адабий роли катта эканини ҳеч ким инкор қилолмайди»⁴.

¹ Уша архив, л. 6—7.

² Уша архив, л. 7.

³ Уша архив, лист 25.

⁴ Уша архив, лист 28.

Ойбек қаламқаш дўстининг ижодига теран бир эҳтиром билан муносабатда бўлиб, унинг романини объектив, ҳалол баҳолаган ва бу ўринда ўзининг бағри кенглигини, чинакам саховат эгаси эканини намоиш этган. Ҳақиқий талант эгаси принципаал масалалар ҳал қилинаётганда ҳамиша майда ва бачкана майллардан юқори туради ва унинг учун ҳақиқат ҳар нарсадан қадрли эканини кўрсатади. Ойбекдек йирик сўз санъаткорининг «Сароб»га берган бундай баҳоси, шубҳасиз, катта салмоққа эга эди.

Шундай қилиб, иккинчи муҳокамада ҳам «Сароб» том маънодаги совет асари деган тўхтамга келинди, асар атрофида юрган ҳар хил фиксу-фасодлар, бўҳтон ва иғволар рад этилди. Масала узил-кесил ҳал бўлгандай, ёзувчи бошидаги қора булутлар тарқагандай эди. Эҳтимолки, орадан бир оз фурсат ўтгач, «Сароб» қайтадан нашр этилиши ҳам мумкин эди. Бироқ кўп ўтмай, уруш бошланиб қолди ва кун тартибига уруш даврининг кескин муаммолари чиқди. Хуллас, «Сароб» орадан йигирма йил ўтгандан кейин — 1957 йилда, ёзувчининг 50 йиллик юбилеи муносабати билан иккинчи марта нашр қилинди. Бироқ уни китобхонлар яхши қарши олганига қарамай адабий танқид эски хатолар юзидан буткул халос бўлмаган шекилли, «бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?» деган принцип билан роман ҳақида фикр юритди; айниқса асарнинг нуқсонлари ҳақида гап кетганда баъзи бир танқидчилар 30-йилларда айтилган таъналарни такрорлашдан нарига ўтишмади. Масалан, адабиётшунос Ҳ. Абдусаматов ўзининг 1960 йилда эълон қилган монографиясида «Сароб» романини биринчи марта батафсил таҳлил қилган, асар ҳақида кўпгина тўғри ва маънодор мулоҳазалар айтган ҳолда, унинг нуқсонини шундай белгилайди: «... коммунистик идеални ташувчи ижобий қаҳрамонлар образи тўлақонли бўлиб чиқмаган. Уларнинг барчаси (Эҳсон, Қенжа, Шариф Шафрин, Йўлчибой, Теша ва бошқалар) ҳам бадий томондан бўш, эпизодик образлар бўлиб қолганлар. Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятимиздаги салбий ҳодисаларни йўқотишда совет кишиларининг кўрсатган жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тўла мужассамлаштирилганда

асар, шубҳасиз, ютган бўлар эди»¹. Бундай қарашлар бошқа танқидчилар томонидан қўллаб-қувватлангани йўқ. Айтиш керакки, сўнгги 25 йил ичида «Сароб» романи ўзбек танқидчиларининг диққатини муттасил жалб қилиб келди. М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, У. Норматов ва бошқа танқидчилар роман ҳақида йирик-йирик тадқиқотлар яратиб, унинг адабиётимиз ривожигаги ўрнини тўғри баҳоладилар.

3

Кўрдикки, узоқ йиллар давомида «Сароб» ҳақидаги фикр билдирганларнинг кўпчилиги асар марказига Саидий образи қўйилганини танқид қилишган, уни иккинчи ўринга суриб, Эҳсонга ўхшаш ижобий қаҳрамонни биринчи ўринга олиб чиқишни таклиф қилишган. Уларнинг фикрича, шунда даврнинг ижобий кучлари тўлақонлироқ бўлади, совет воқелиги ўзининг жаъмики афзалликлари билан очилади, роман ҳар жиҳатдан ютади. Дарҳақиқат, нега шундай қилинмаган? Нега Абдулла Қаҳҳор даврнинг илғор революцион кучларини марказга қўймаган? Ё шундай қилиш кераклигини тушунмаганми? Тушунган, албатта. Халқимиз тарихининг энг мураккаб давридан шундай катта бир роман ёзган одам ишга киришишдан аввал ҳам, бевосита романни ёзиш давомида ҳам ҳамма нарсани атрофлича ўйлаб кўрган бўлиши керак. Ҳарҳолда, «Сароб» романининг марказида Саидийнинг туриши, романдаги ҳамма сюжет чизиқлари Саидийга келиб бир-бири билан туташishi, 20-йиллар воқелигининг турли қирралари Саидий тақдири орқали намоён бўлиши, мутлақо тасо-дифий эмас, албатта. Роман марказига Эҳсонни ёхуд Шафринни, Кенжани ёки Йўлчибойни қўйиб бўлмасди. Шундай қилинса, конфликтлари бошқа, сюжет чизиқлари бошқа, ечими бошқа, ғоявий мазмуни бошқа бутунлай янги бир роман майдонга келарди. Адабиётда шундай фактлар маълумки, қаҳрамоннинг ўзгариши, бошқа қаҳрамон билан алмаштирилиши эмас, қаҳрамон характеридаги бирон бир етакчи белгининг ўзгариши ҳам бутун асар бошдан-оёқ янгиланишига сабаб бўлган. Асар марказига кимни қўйиш, қандай одамни

¹ Ҳ. Абдусаматов. Абдулла Қаҳҳор. Т., 1960, 93-бет.

бош қаҳрамон қилиб олиш адабиётда, шу жумладан социалистик реализм адабиётида тўлалигича ёзувчининг ихтиёридадир. Янада аниқроқ айтганда, ёзувчи қаҳрамонни ўзининг ғоявий ниятига мос тарзда, шу ниятдан келиб чиқиб танлайди. Хўш, ундоқ бўладиган бўлса «Сароб» романида ёзувчи қандай ғоявий ниятни кўзлаб қалам тебратган? Бу асарнинг ғоявий проблематикасини қандай белгилаш керак? «Сароб» романи шунчаки буржуа миллатчилигининг идеологиясини фош қилувчи, буржуа миллатчиларининг разил башараларини очиб ташловчи асар эмас. Юқорида айтганимиздек, бу масала ҳар қанча муҳим бўлмасин, ҳар қанча долзарб бўлмасин, йирик бир романнинг ғоявий мундарижаси учун асос бўладиган қудратга эга эмас. Агар ёзувчи ўзининг ғоявий ниятини фақат шу мақсад билан чеклаб олганида китобхонга бирон салмоқли гап айта олмай қолиши мумкин эди, асари ҳам том маънодаги бадий асар даражасига кўтарилмай, маълум ҳақиқатларнинг иллюстрациясига айланарди. «Сароб» романида миллатчилик идеологияси фош қилинади, миллатчилар фош қилинади, лекин буларнинг бари бошқа бир муҳим муаммонинг ҳосиласи сифатида қаралади. Гап шундаки, «Сароб» романининг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадий тадқиқ қилишдир. Маълумки, худбинлик инсоният тарихидаги энг қадимий ва энг хавфли иллатдир. Фақат ибтидоий жамоа тузуми шаротидагина, ҳали айрим шахс жамоадан алоҳида ажралиб чиқмаган, ҳали айрим одамнинг манфаати кўпчилик манфаатидан ташқари идрок этилмаган бир вазиятда худбинлик ҳам йўқ эди. Бироқ синфлар шакллана бошлаши билан, манфатлар фарқлана бошлаши билан худбинлик ҳам шаклланади ва у ривожлана бора-бора инсон шахсиятини ич-ичидан емирувчи даҳшатли кучга айланади. Айниқса, буржуа жамиятида, яъни пул, молу-дунё, бойлик ҳамма нарсанинг қадрини белгиловчи бирдан-бир меъёрга айланган бир шароитда худбинлик ҳам ўзининг жаъмики разил моҳияти билан намоён бўлади. Энди у шунчаки инсон характерининг бирон белгиси эмас, балки яшаш тарзига, яшаш принципига айланади. Ўз кўмачининг устига кул тортиш, ўзининг манфаати ҳақида гап кетганда бошқаларнинг манфаатини эзиб, янчиб, мажақлаб ўтиш, кун туғса ҳам менга туғсин, ой туғса ҳам менга туғсин, оламга ўт кетганда ҳам фақат менинг

қозоним қайнаса бас деб билиш, ўз бахтини ўзгаларнинг бахтсизлигига, кўз ёшларига, кулфатига қуриш — буларнинг бари худбинлик авж олган шароитда тиркиликнинг, яшашнинг қонуний принциплари бўлиб қолади. Жаҳон адабиётининг буюк намоёндалари жўл асрлар мобайнида бу иллатнинг ғайри инсоний ёхуд аксил-инсоний моҳиятини фош қилувчи, унинг анатомиясини икир-чикиргача тадқиқ қилиб шармандасини чиқарган юзлаб асарлар яратилган. Бундай асарларнинг «Сароб» ёзилган кезларда пайдо бўлган сўнги намуналаридан бири буюк пролетар ёзувчиси А. М. Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти» эпопеяси эди. Абдулла Қаҳҳор ҳам инсоният маънавиятининг ана шу азалий душманига қарши қалам яланғочлаб, жангга киришган. Фақат «Сароб»да муаллиф, умуман, худбинликни тадқиқ этмайди, балки унинг конкрет кўринишини, XX аср бошида революция ғалаба қилган, зулм дунёси парчаланган, янгича ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар энди шаклланиб келаётган бир шароитда худбинлик қай тарзда намоён бўлишини текширади. Романнинг асосий ғояси шундаки, муаллиф коллективистик психология таянчига қилган жойда худбинликнинг ҳалокати муқаррар эканини тасдиқлайди. Бу ғоя романнинг бош қаҳрамони Саидий характерида, унинг фожиали тақдирини мукаммал очиб берилган.

Китобхон Саидий билан романнинг бошидаёқ кўришади — асар Саидий билан Мунисхоннинг университетдаги тасодифий учрашуви тасвиридан бошланади. Кейин адиб икки ёш ўртасидаги муносабатлар тарихини батафсил кўрсатади. Шу жараёнда Саидий кўз ўнгимизда характерининг жаъмики муҳим ва номуҳим, жозибадор ва жирканч сифатлари билан гавдаланади. Асар давомида биз Саидийни совет ҳукуматига қарши кураш олиб борувчи синфий душман сифатидагина эмас, жонли одам сифатида ҳам, ҳар қандай инсонда ҳам учрайдиган айрим ижобий сифатларга эга шахс сифатида ҳам кўрамыз. У фаросатли, зийрак, фаҳми ўткир, серандиша, ҳушёр, ўз хатти-ҳаракатларини ақл таразусига солиб таҳлил қилиб кўра оладиган йигит. У ҳис қилувчан одам, ҳамма нарсадан тез таъсирланади, ҳиссиётга осонгина берилади. Айни чоқда, Саидий жисмоний жиҳатдан ҳам ҳеч кимдан кам эмас — анча-мунча қизларнинг кўнглига гулгула соладиган ҳусни, қадди-қомаги, мускулдор қўллари бор. Тўғри, бу сифатларнинг

ҳаммаси бирикканда ҳам Саидийни том маънодаги ижобий шахс даражасига кўтармайди, аммо шу сифатлар туфайли Саидийнинг ҳамма хатти-ҳаракати, гап-сўзлари, қилиқлари, ишлари жонли одамларникига ўхшаган характер касб этади. Буларнинг бари жуда муҳим, чунки реалистик адабиётда қаҳрамон ижобий бўладими, салбийми — бари бир, биринчи навбатда тўлақонли инсон бўлиши керак, унинг ҳар бир ҳаракати, қилиғи, гапирадиган гапи бақувват ички мантиққа эга бўлмоғи, китобхонни ҳеч қандай гап-сўзсиз ишонтирмоғи керак. Агар ёзувчи ижобий образ яратаяпман деб, уни мақтаб, кўкларга кўтарса, фақат ажойиб фазилатлар-у, нодир сифатларнинг эгаси қилиб тасвирласа, образ эмас чучмал сиропдай меъдага тегадиган фариштамижоз схема туғилади, холос. Айни чоқда, ёзувчи салбий образни фақат қора бўёқлар ёрдамида чизса, оламдаги жамикки салбий сифатларни унга тўнкаса, ҳар қадамда унинг фақат нафратга сазовор эканлини таъкидласа, бу ҳолда ҳам яна кишини ишонтирмайдиган схема майдонга келади, холос. Ижобий қаҳрамон ҳам, салбий қаҳрамон ҳам муштарак бадиият қонунлари асосида яратилмоғи керак. Кўзга қалам олиб, ўзини ижодкор ҳисоблайдиган ҳар бир одам бугун бу ҳақиқатни жуда яхши ўзлаштириб олган ва унга амал қилади. Аммо ўз вақтида бу ҳақиқатни кашф этиш учун, уни бадиий ижоддаги устивор принциплардан бирита айлантириш учун анча-мунча машаққат чекишга тўғри келганди. Абдулла Қаҳҳор Саидийни муайян инсоний жозибадан маҳрум қилиб кўрсатмаган экан, бу билан ўна йиллардаги ўзбек прозасида реалистик принципларнинг шаклланишига қатта ҳисса қўшди. Тўғри, Саидийнинг муайян инсоний жозибаси сабаб бўлиб, адиб юқорида эслатилган мунозараларда, мақолаларда «синфий душманга ачиниш туғдиради» деган таъна эшитди. Бироқ худди шу жозоба туфайли биз Саидийнинг кўз ўнгимизда аста-секин намоен бўла борадиган салбий моҳиятига астойдил ишонамиз. Хўш, бу салбий моҳият нимада кўринади?

Саидий университетда ўқий бошлагандан кейин кўрсатиларини назар-писанд қилмайди: у фақат Мунисхонни тан олади, бошқалар эса университетда ўқишга арзийдиган одамлар эмас. Группадаги студентлар ўртасида, «қўпол, минг йил ўқиганда ҳам нам ўтмайдиган, аслида гўё жисмоний меҳнат учун яратилганлар ҳам бор».

«Буларни кўрганда Саидий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент!».. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган бир профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмассиз,— деди у, Саидий «тўнгах» деб ном қўйган йигитга,— бориб кетмонингизни чопинг!..

Шунда Саидий тор оёқ кийimini ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Эҳтимол, Саидийнинг курсдошларига бундай муомаласи тасодифдир, ундаги ёшлик ғурурининг, ғўрликнинг оқибатидир? Эҳтимол, кейинчалик турмушнинг паст-баландликларини кўриб; тажрибаси ортиб, ўзини ўнглаб олар, хатосини тушуниб, одамларга бошқача муносабатда бўла бошлар? Йўқ, аксинча. Унинг яқин дўсти Эҳсон Саидийга дашном беради: «Сизнинг бир ёмон одатингиз бор — одамга қўшилмайсиз». Романда Саидийнинг Шафринни ёмон кўриши ҳам таъкидланган. Саидий Эҳсонни кузатишга вокзалга чиққанида, поезд кетиши биланоқ бошқа шерикларини ташлаб жўнаб қолади. Романнинг яна бир жойида Саидий «янги доирада ўзини мусофирдай» сезиши эслатилади. Кўринадик, одамовилик, теварак-атрофдагиларни ёқтирмаслик, улар билан ҳисоблашмаслик Саидий характеридаги барқарор, турғун белгидир. Бу унинг тортинчоқлиги ёхуд камсуқумлигининг оқибати эмас, балки худбинлигидан туғилган хусусият.

Романда Саидийнинг биографияси берилган, лекин унинг худбинлиги илк бор қачон ва қандай намоён бўлгани, қайси шароитда қандай омиллар таъсирида авж олгани кўрсатилмайди. Биз бу тўғрида тахминий фикрлар айтишимиз мумкин, холос.

Саидий ўзига тўқ, бадавлатгина оиладан чиққан. Унинг отаси «катта бир корхона очмоқчи бўлиб анчагина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам сарфлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди». Шундан кейин Саидий болалар уйида тарбияланади, елкасига жилд осиб, «Урфон» мактабига қатнайди. Мактабда илк бор унинг шеърга ҳаваси, адабиётга қобиляти намоён бўлади. Унинг шеърлари деворий газетада босилади, тилга тушади, ҳатто мактабга келган таниқли шоир улардан бирини кўчириб ҳам олади. Бора-бора Саидий мактабда чиқа-

диган «Изчи» деворий газетасининг муҳаррири бўлади. Бу ўринда тахмин қилиш мумкинки, ўтмишдаги ҳаёти, давлатманд оиладаги муҳит оз вақт ичида уни заҳарлаб уягурган — у ўзига бино қўйиб, бошқаларни менсимай, одам ўрнида кўрмай ўсган. Тўғрироғи, камбағалларни, деҳқонларни, ишчиларни менсимасликка ўрганган. Мактабдаги шароит эса уни заҳарлашни давом эттирган. Уша кезларда — 20 йилларнинг бошида ибтидоий мактабларнинг баъзиларида турк зобитлари муаллимлик қиларди. Улар биринчи жаҳон уруши даврида асирликка олинган, асирликни Туркистонда ўтаган собиқ офицерлар эди. Совет ҳокимияти уларни асирликдан озод қилиб, уйларига кетишга рухсат берди. Аммо уларнинг бир қисми Туркистонда қолиб, советларга қарши контрреволюцион фаолият билан шуғулланишган. «Сароб»да кўрсатилишича, Саидий ўқиган «Урфон» мактабида ҳам турк зобитлари уя қурганлар. Улар бошқалар қатори Саидийга ҳам миллатчилик руҳидаги шарқийлар ўргатишади, унинг қулоғига пантуркизм ғояларини қуйишади. Кейинчалик, Саидийнинг Мунисхонга жавобсиз муҳаббати, бу тенгсиз малакка нима қилиб бўлса-да, яқинлашиш истаги, унинг хайрихоҳлигини қозониш иштиёқи унда оламшумул адиб бўлиб етишиш орзусини тугдиради, бу орзу эса, ўз навбатида, ундаги худбинликни энг юқори даражага кўтарди. Худбинлик — ўз шахсиятига ҳаддан ташқари ортиқча баҳо бериш, унга чексиз маҳлиё бўлиш, ўз шахсини бутун оламнинг маркази деб ҳисоблашдир. Бу шундай бир марказдирки, дунёдаги ҳамма нарса унинг теварагида айланади, ҳамма унинг хизматини қилади, қўлига сув қуйиб, оёқлари остига пояндоз ёзади. Шу ўринда андак масалани ойдинлаштиришга эҳтиёж бор: Саидий учун-ку ҳамма теварагида гирди-капалак бўлса яхши эди-я, аммо бунинг иложи йўқ. Чунки, тўғриси айтганда, одамлар икки тоифага ажралади. Уларнинг биринчи гуруҳи қўпол, тўнгатка ўхшаган, беўхшов, қобилиятсиз одамлар — улардан фақат ижирғаниш мумкин: «Қаерга борса озми-кўпми вақтдан кейин у ердан факультетнинг ҳиди келади: бошқа тешалар, шахтёрлар, факультетда «тўнгатка» деб ном бергани сингари кишилар, оқибат, кенжалар пайдо бўлади. Булар ҳамма вақт Саидий «одамзоднинг паст навлиси, инсониятнинг фан ва санъат хазинасига ҳеч қандай хайри тегмайдиган» деб ҳисоблагани кишилардан чиқади». Уларнинг

кўпи Саидийнинг назарида ҳасадгўй одамлар — Саидийда бор қобилият уларда йўқ, шунинг учун улар нима қилиб бўлса-да, Саидий йўлига ғов солишга уринишади. «Менинг асарларим босилишига ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмаганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ шуҳратпараст шоир», — дейди Саидий. Яна бир жойда у Кенжа ва унинг дўстларига янада кескин баҳо беради: «Саидий сўзлайди, ишонтиришга ҳаракат қилади, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмасидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади. Кенжа, Теша, Барат сингари кишиларнинг эса мия механизмасидан бир винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолган ҳисобларди». Шунинг учун у «ер юзида иккита ақлли одам бор — бири мен, иккинчиси Илҳом» деган тўхтамга келади.

Худбинлик, ўзининг алоҳидалигига, фавқулоддालигига ишониш, ўзини доҳий, бошқаларни оми ҳисоблаш, ўз шахсига маҳлиё бўлиб, бутун оламни шунга мослаштиришга интилиш Саидийда яна бир хавfli касални — шуҳратпарастликни авж олдиради. Абдулла Қаҳҳор Саидийдаги бу иллат қандай куртак ёза бошлаганини ҳаётий деталларда, психологик жиҳатдан асосли лавҳаларда тасвирлайди. Саидийнинг «Қаландар» деган ҳикояси босилади. Биринчи ҳикояси босилган Саидийнинг аҳволи-руҳиясини адиб шундай тасвирлайди: «Кўчага чиқса худди биров муборакбод қилаётгандай, Саидий шу кун и оқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса, Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» ҳақида гаплашаётгандай бўлар; «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди». Саидийнинг ҳар қандай меъёр чегарасидан чиқиб кетган шуҳратпарастлиги, шунга олиб келадик, у ҳушомадни ёқтириб қолади, мақтов эшитиш иштиёқида, ўзининг алоҳидалигига бошқаларнинг тан беришини кўриш иштиёқи енгиб бўлмас хирса айланади. Шунинг учун Муҳаммаджон домла Саидийни ўзи Туркияда кўрган адибларга таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йўлини бир ҳафтада босади» деса, Саидий бу гапга чиппа-чин ишонади. Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домлалар оғизларидан бол томиб Саидийни мақтасалар, бу мақ-

товларга эриб, ҳалим каби юмшайдики, кейин ундан истаган нарса яшаш, уни истаган кўйга солиш мумкин бўлиб қолади. Миллатчилар мақтов ва хушомаддан арқон эшиб, Саидийнинг қўл-оёғига тушов солишади, кейин уни ўз ноғораларига истаганча ўйнатишади.

Худбинлик Саидийда ўқишга ҳам, дўстларига ҳам, атрофидаги ҳаётга ҳам лоқайдлик билан қараш ҳиссини туғдиради ва уни ҳаётда катта мақсаддан, олижаноб эзгу ниятдан маҳрум қилиб қўяди. Фақат Мунисхонни севиб қолганидан кейингина унда муайян ният уйғонади, ҳаёти маъно касб этгандай туюлади. Бироқ бу ният ҳам ўта худбинона эди — у ҳар қандай йўл билан Мунисхондай қизга муносиб бўлиш, унинг кўнглидан ўрин олиш, унга эришишга интилади. Бунга эса «оламшумул» адиблик даражасига кўтарилиб Мунисхоннинг ҳар бир истагини бажаришга кучи етадиган бойвачча бўлиб эришиш мумкин. Шундан сўнг оламга адиб сифатида танилиш истаги унинг жамики хатти-ҳаракатига йўналиш беради, аммо ҳадеганда бундан натижа чиқармайди. Иши юришмаган, омади чопмаган Саидий бунинг учун ўзидан ўпкалашни хаёлига ҳам келтирмайди, балки ҳаётдан, совет тузумидан норози бўлади. Шундай вазиятда Саидий бир гуруҳ миллатчиларнинг кўлига тушади. Миллатчилар Саидийнинг худбинлигидан усталик билан фойдаланишади. Мустақил фикрлаш қобилияти заиф Саидий, секин-аста бу чиркин ботқоққа бота бошлайди. Саидийнинг тубсиз чоғга қулаб бориши, шу аснода ундаги маънавиятнинг емирилиши, руҳий дунёсининг қашшоқланиб, торайиб бориши романда яхши кўрсатилган. Саидий адабиёт даргоҳига ўз ижоди билан киролмагач, ўз қуввати билан «оламшумул» адиб бўлолмагач, унинг бутун қобилияти «Қаландар» ва «Оламнинг ёш чоқлари» деган иккита ҳикоя ёзишдан нарига ўтмагач, бошқа йўл билан шухрат ортиришга киришади. «Энди куни-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бўшатишган икки жуфт шиша унга йиғирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда-етказар эди». Саидийнинг қуршови, ошна-оғайнилари унинг ўзига ўхшаган жамият итқитиб ташлаган қаланғи-қасанғи пиёниста кимсалар бўлиб қолади. Бора-бора ижодда ҳам мустақиллик йўқолади — энди у Аббосхон берган мавзулар, сюжетлар асосида асарлар ёзиб, Аббосхонга

керакли гоъларни тарғиб қилади. Саидийнинг ҳаётидан кутган мақсади, идеали ҳам ўзгаради — энди у машҳур ёзувчиликдан ҳам кўпроқ зодагонларча маишатни кўмсайди. Унинг идеалини ёзувчи шундай кўрсатади: америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир устунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради: шундан сўнг бу серговға, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариадиянинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ёнбағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...»

Бу орзу Саидийнинг нечоғлик мешчанлик ботқоғига ботганини, унинг худбинлиги энг сўнгги нуқтага бориб етганини яққол кўрсатади. Бу орзунини рўёбга чиқариш учун, қаср қуриш, боғ-роғлар барпо этиш учун қуллар, чўрилар, хизматкорлар керак. Совет тузуми эса чўрию қул ишлатишга йўл қўймайди. Шунинг учун тузумни, ҳаёт оқимини ўзгартириш керак. Шу тариқа мешчанлик ва индивидуализм Саидийни аксилинқилоб лагерига олиб келади. У аксилинқилобий ташкилотда жонбозлик кўрсата бошлайди. Бироқ унинг идеалида, мақсадларида шахсий манфаатдан бошқа бирон олижаноб нарса йўқ эди. У ёзувчи сифатида бирон марта халққа хизмат қилишни ўйламайди; миллий маданият ривожига ҳисса қўшишни хаёлига келтирмайди. Натижада, бора-бора ҳаёт ҳақида оддий бир савдогардек фикрлайди. Бутун фаолиятини кўпроқ пул топишга, молдунё орттиришга йўналтиради, бу борада у ҳатто қайнотасига ҳам дарс бера бошлайди: «Мен бир ўйга келдим,— деди Саидий бир куни домлага,— гарчи материаллар кундан-кун қимматлашади деб ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд бўлиб, ўлик ҳолда ётади. Нима шу бугунга зарур бўлса, шуни олиш керак-да, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг камини ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм бир айланса,

минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди». Бу мулоҳазалар мутлақо ёзувчи одамнинг мулоҳазаси эмас. Улар ҳар бир тийин устида минг ўлиб тириладиган, даромад қилиш йўлларини ипидан игнасиғача пухта ўйлаб қўйган омилкор савдогарнинг мулоҳазалари. Шундай қилиб, бир вақтлар ўзига бино қўйган, ўзини осмоннинг устунни ҳисоблаб юрган, доҳийлик даъвосида бўлган Саидий оддий бир хашаки савдогар, судхўрга айланади, ҳатто бировларнинг қалам ҳақини ўғирлаб кун кўради. Унинг чинакам баҳосини Эҳсон беради: «Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалағи чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағанаб ётипти».

Абдулла Қаҳҳор роман охирида Саидийнинг ўз-ўзини ўлдиришини, яъни жисмоний ҳалокатини кўрсатади, бироқ ундан аввал роман воқеаларининг ривожи давомида унинг аллақачонлар маънавий ҳалок бўлганини кўрсатади. Адиб ўз қаҳрамонининг маънавий фожиасини чуқур очади. Саидий инқирози анча аввал бошланган — у асарлари босилиб, ўзи Аббосхонлар даврасига кирган, яъни катта орзуси йўлида дастлабки қаддини қўйган бўлса ҳам, нимадандир кўнгли тўлмай, доимо ғашланиб юради. Муродхўжага ичкуёв бўлиб, мўмай пул топадиган бўлганда ҳам, данғиллама ҳовлилару катта рўзгор эгасига айланганда ҳам унга «бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдаи» кўринади. Яна бир ўринда Саидий ўзининг «олам китобини янглиш ўқигани» ҳақида гапиради. Хўш, бу янглишиш нимада кўринади? Муҳаббатдами? Мунисхон Саидий севгисига жавоб берганда, улар турмуш қуришганда Саидий бахтли бўлармиди? Унинг фожиаси рўй бермай қолармиди? Албатта, Саидий Мунисхоннинг висолига етишса, романда бир қатор сюжет линиялари ўзгариб кетарди, унга қандайдир янги боблар қўшилиши мумкин эди, қандайдир персонажлар ортиқча бўлиб чиқиб кетармиди. Лекин моҳият эътибори билан ҳеч нарса ўзгармас эди, чунки Саидийнинг яшаш тариқаси, ҳаёт йўлларида дастуриламал деб танлаган принциплари янги революцион воқелик шаронтида муқаррар тарзла ҳалокатга олиб борарди — Саидий ҳаётнинг қудратли оқимига қарши боради, халқ манфаатига зид йўллар-

дан юради, яна унинг тили билан айтадиган бўлсак, Саидий «қоронғи кечада оқсоқ от билан тойгоқ йўллардан белгисиз сафарга чиққан». Шунинг учун унинг маънавий инқирозида теран бир қонуният борки, ҳатто Муниҳоннинг висоли ҳам уни ҳалокатдан сақлаб қолмасди. Саидий билан революцион воқелик ўртасида виддият бор, бу зиддият ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти ўртасида кундан-кун ўсиб борадиган қарама-қаршилик. Саидийни ҳаловатдан маҳрум қилади, тинч яшашга имкон бермайди ва охири уни ўз жонига қасд қилиш даражасига етказди. У борган сари ўзининг яшашга иқтидорсизлигини, кун сайин гуркираб ривож топаётган ҳаёт тўлқинлари қаршисида ичор-нотавон эканини чуқурроқ ҳис этади. Бора-бора ўзининг мешчанлик идеали пуч-сохта эканини, бу дунёга келиб анча йил яшган бўлса-да, бирон арзирлик иш қилиш қўлидан келмаганини тушунади. Унинг яшаш тарзи, тирикчилиги, ҳаёт оқимида инон-ихтиёрсиз бир сомон нарчасидек оқиб бориши мантиқан шундай хулосага олиб келади: «Бас энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асалдан тортиб майгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион ишша май ўтди, нима бўлди? Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Романда Саидий фожиасини туғдирган асосий сабаб янги социалистик ҳаёт экани яхши очилган. Саидий шу ҳаётга қарши борди, унинг оқимини орқага қайтармоқчи бўлди; аммо ҳаёт қудратли кучи билан уни бир чеккага улоқтириб ташлади.

«Сароб» романида турли қиёфадаги буржуа миллатчиларнинг жирканч башараси, уларнинг совет ҳокимиятига қарши хуфёна кураш методлари тарихан конкрет, ҳаққоний очиб ташланган. Ёзувчи уларнинг ҳаммаси учун муштарак бўлган белгиларни ҳам, ҳар қайсисини ўзига хос индивидуал сифатларини ҳам маҳорат билан кўрсатиб берган. Улар ичида ҳар жиҳатдан мукамал ишлангани, чинакам адабий тил даражасига кўтарилгани Муродхўжа домладир. Романда бу образ унинг хатти-ҳаракатлари, амалий ишлари орқали очилган, аynи чоқда ёзувчи бу образни тавсифлайдиган жуда ўринли характеристикалар ҳам беради. Адиб Муродхўжа домлани китобхон билан биринчи марта

учраштиргандаёқ унинг моҳиятини ифодаловчи тавсиф беради: «Домла — Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бир мунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшайди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳа-вода учади, ерда — юради, сувда — сузади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошқора бўлмаса ҳамки, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар уни фақат она тили муаллими, — тилчи деб қарайдилар. Бир қисми эса, хусусан, ёшлар уни бурунги тараққийпарвар — жадид, мухофизакор, ўзининг инқилобдан бурунги назаридан қайтмаган киши ҳисоблайди».

Революциядан аввал ношир ва муҳаррир бўлган, энди — ёши элликдан ошганда турли мактабларда дарс бериш билан шуғулланадиган, газетада ишлайдиган, бекор қолганда «Ўзбек халқининг тарихи» деган китоб ёзадиган Муродхўжа домла, айни чоқда, махфий ташкилотнинг бошлиғи, бир гуруҳ аксилинқилобчилар хорининг дирижёри. Гарчи у ўзини «қизил» қилиб кўрсатишга кўп ҳам уринмаса-да, сиёсий арбоб қилиб кўрсатишдан қочмайди. Ҳар ҳолда у ўзини, биринчи навбатда, ғоявий курашчи сифатида тақдим этишга ҳаракат қилади. Бироқ воқеалар давомида унинг фаолияти «ғоявий курашга» мутлақо алоқасиз экани очила боради. Биз Муродхўжани шунчаки нарса бандаси, молдунё қули эканига амин бўламиз. У «инқилобдан ютқазган» одам — инқилоб унинг бойликларини тортиб олди. Энди эса совет ҳокимияти амалга ошираётган ҳар бир янги тадбир унинг қолган-қутган давлатини ҳам йўққа чиқаради. Муродхўжа домла ҳаётда амал қилдиган муайян эътиқод бор, албатта, бироқ бу эътиқод ҳар қандай сиёсий йўналишдан маҳрум-у, бошдан-оёқ молдунё орттириш мақсадига қаратилган. «Менинг отам йигитлигида хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, — деди у Саидий бир келганида, — бобом унга насихат қилар экан: Ҳай болам, давлат орттир, ерни кўпайтир, иморат сол, тилла йиғ...» шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттира-вераман-да», — деб парво қилмас экан. Лоп этиб, ўрис келади-ю, отам амалдан тушади; давлатини чўтлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувлаб юради... Пулни ушдаш керак. Давлат бир боқади...» Яна бир жойда Му-

родхўжа домла ўзининг яшаш принципини янада кескинроқ шаклда, янада яланғочроқ айтади: «...Мулк керак! Бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат, фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак». Хўш, молу-дунёни ота-она-ю, ёру дўстан афзал билиб, бутун умрини сарф этиб, бу йўлда ҳар қандай хўрлик ва таҳқирларга чидаб, ҳеч қанақа пастлик ва разилликдан қайтмай бойлик орттиришдан мақсад нима? Муродхўжанинг бутун турмуш тарзи бу саволга бир сўз билан «шахсий манфаат» деб жавоб беришга ундайди. Муродхўжа домланинг ақидасига кўра пул, мол-дунё, бойлик унинг шахсий ҳузур-ҳаловатини таъминлайди, дастини узун қилади, хоҳишини фармонга, фармонини ҳукмга айлантиради. Домла Саидий билан суҳбатда бу қарашларига назарий пойдевор қуришга уринади: «Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кўриш керак. Киши ўрта ҳисобда эллик ёшга кириб ўлса, бунинг ярми уйқу, ўн саккиз йили болалик, ундан қолгани турли ғам-ташвиш билан ўтади. Мана шу ташвиш ўз ҳузур-ҳаловатингиз йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмасангиз дунёга келдингиз нима бўлди-ю, келмадингиз нима бўлди?»

Кўриниб туриптики, бу чиркин «фалсафа» ўз ҳузур-ҳаловати» йўлида ҳар қандай разилликни ҳам оқлайди. Агар шу принципга амал қилиб яшалса, романда айтилганидек, «ресторан очиб, савдо қилишлик билан адиблик, даллоллик билан наққошлик орасида фарқ қолмайди. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқади».

Мана шу маслаксиз одам махфий аксилинқилобий ташкилотнинг бошлиғи. Бироқ у ташкилотдан ҳам ғоят усталик билан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланади. Умуман, Муродхўжа домла характери ҳақида гапирганда, унинг яна иккита муҳим сифати ҳақида алоҳида тўхташ керак. Бу сифатларнинг биринчиси шуки, у илоннинг ёғини ялаган одам, ўта даражада макжор, қалтис ишларни бировнинг қўли билан қиладиган, ўзи мўлтанилик билан ҳамиша сувдан қуруқ чиқишга уринадиган одам. Муродхўжа домла турли йўллар билан совет ҳокимияти амалга ошираётган йирик-йирик революцион тадбирларга қарши чиқади. У ер-сув ислохотини қоралайди, маданий инқилобни ёқтирмайди, хотин-қизларни озод қилишга тиш-тирноғи билан қарши,

колхозлаштириш сиёсатининг ашаддий душмани. Бироқ ҳар гал шу тадбирларга душманлигини ошкора қилганда чекинишга ҳам, ўзини қўйдай юввош, бегунёҳ қилиб кўрсатишга ҳам имкон қолдиради. У, масалан, ер-сув ислоҳотига қарши мақола ёзади, бироқ бу мақола кўпчилик томонидан зарарли деб топилгандан кейин, «мен ер-сув ислоҳоти бўлмасин демадим, балки уни зиёлиларнинг мададисиз амалга ошириш қийин деганман», деб ўзини оқлайди. Ёхуд: «Хотин-қизлар озод бўлса, уларнинг аёллик нафосати камаяди, бинобарин, оиладан файз кетади»— деб, бу муҳим тадбирни ҳам қоралайди. Унинг мўлтонилиги, бениҳоя айёрлиги Саидийга муносабатида ҳам яққол кўринади. Аслида, олдидан йўлтўсарлар чиқиб, «жонми, ҳамёнми?» деса, ҳамёнини танлайдиган Муродхўжа Саидийни уйига кўчириб олиб боради, унга ҳашаматли кабинетлар қилиб беради, ҳатто «сўраш, ўрисча знаком бўлинглар» деб қизини рўпара қилади, кейинчалик эса, Саидийни куёвликка танлаб, буларнинг баридан жуда катта мақсадларни кўзлайди: Муродхўжа домлага Саидийнинг номи, қобилияти, ижоди, меҳнати керак эди, Саидий мабодо оламшумул адиб бўлиб кетадиган бўлса, унинг шуҳратининг шуъласи биринчи навбатда Муродхўжа домлага тушар эди. Ундан ташқари, алдаб-сулдаб Саидийни ишлатиш, унинг кучидан фойдаланиш мумкин эди. Нимаки қилса барини Муродхўжа домла Саидийга хайри-карам тарзида амалга оширади. Муродхўжа домла характеридаги яна бир сифат — унинг разиллигидир. Домла разиллигини пинҳона сақлайди, лекин зарур бўлиб қолганда ундан ўта моҳирлик билан фойдаланади. У Саидийдан оладиганини олиб бўлганидан кейин, «унинг шарбатини сўриб бўлиб, пўчоғини пуфлаб ташлаш зарур бўлганда» Саидийнинг уйини ажратиш режасини қуради. Кейин ундан қизини чиқариб олиш мумкин. Бунинг учун у ўз қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр. Айни чоқла Саидийга «ёзувчи бўлиш учун Мунисхондай хотин зарур» эканини уқдириб, ўз куёвини унга қўшиб қўйишдан ҳам тоймайди.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор миллатчиларнинг энг йирик намояндаларидан бири Муродхўжа домла образини шундай яратганки, китобхон ундан нафрат қилади, унинг тутган йўли нечоғлик ифлос йўл эканига амин бўлади.

«Сароб» романида тасвирланган миллатчиларнинг

яна бир вайили Салимхондир. Романдаги воқеалар ривожда Салимхон Муродхўжа домладай кенг ўрин тутмаса-да, ёзувчи бу образнинг ҳам гоаят ҳаётий ва тўла қонли чиқишига эришган. Муродхўжа домладан фарқ қилароқ, ўзининг ҳақиқий башарасини жуда усталик билан ниқоблайдиган, ҳамиша тилида бир гапни айтиб, дилида бошқа нарсани ўйлайдиган Салимхон Уфада мадрасаи Олияда таҳсил кўрган, қарашлари ўша ердаги татар жадидлари ва пантуркистларининг таъсирида шаклланган. Шунинг учун у 1917 йилдаги февраль инқилобини қувонч билан кутиб олади ва Туркистонга келади. Бироқ инқилоб у тилаган нарсани бермайди, Октябрь эса унинг тилаklarини барбод қилади. Молу дунёсидан ажралган Салимхон совет ҳокимиятига қарши хуфёна кураш йўлига киради. У аввал босмачилик ҳаракатини қўллаб-қувватлайди, аммо бу ҳаракат мағлубиятга учрагач, совет ташкилотларига суқилиб кириб олади-да, революция бешигини ичдан кемиришга киришади. Салимхон ҳам Муродхўжа домла сингари ўта маккор, тadbиркор одам, у халққа, советларга қарши ҳар бир жиноятни минг марта ўйлаб, пухталики билан амалга оширади. Бироқ бу маккорликлар, зеҳнининг ўткирлиги, зукколик, бари бир, Салимхоннинг разиллигини, иккиюзламачилигини яширолмайди, ўрни келганда Салимхон ҳам Муродхўжа домла сингари ўз мақсади, ўз манфаати йўлида ҳамма нарсани сотишга, энг яқин одамини ҳам қурбон қилишга тайёр. Буни лоақал бир мисолда аниқ кўриш мумкин: Салимхон ўзи тўғрисида ҳам, оила аъзолари ҳақида ҳам жуда юқори фикрда, ўта такаббур одам, табиийки, у бошқаларга, айниқса, Саидийга ўхшаш номаълум нотаниш одамларга менсимай қарайди. Шунинг учун ҳам «каламуш билан кўмир конда бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнители билан шимолдаги камалак, ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғлаиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканига бошини қотирар эди». Аммо Саидийда қобилият борлигини билгач, дарҳол унга муносабатини ўзгартириб, уни хушомад тўрларига ўрай бошлайди. У ўзини ўта маданиятли, замонавий одам қилиб кўрсатиш мақсадида Мунисхон билан Саидий дарс тайёрлаб

угирган хонанинг эшигини чертиб, ижозат сўраб киради, лекин пайти келганда, шахсий манфаатлари тақозо қилганда «маданийлиги»ни буткул йиғиштириб қўядида, Мунисхонни кўнгли, ихтиёрини ҳисобга олмай, ундан йигирма ёш катта Мухторхонга эрга бериб юборди. Муҳаббатсиз, кўнгил яқинлигисиз, зўрлик билан қурилган оила носоз бўлишини, кескин фожиалар туғдириши мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтирмайди. Шундай қилиб, романда Салимхон қобиги жимжимадор бўлса ҳам, аслида ўта бағритош, иккиюзламачи одам сифатида кўрсатилган.

Абдулла Қаҳҳор романдаги Аббосхон образи орқали буржуа миллатчиларининг яна бир тоифасини фош қилади. Аббосхон, бир вақтлар мактабда адабиётдан дарс берган ва ўша пайтлардаёқ ёлғончилиги, юзи қоралиги билан ном чиқарган. У, айниқса, ёш талабаларнинг онгини заҳарлашга кўп уринган, уларни совет ҳокимиятига душманлик руҳида тарбиялаган. Ҳозир эса Аббосхон машҳур танқидчи. Аммо у танқидчилик фаолиятдан ҳам, матбуот органларидан ҳам ўзининг қора ниятларида — миллатчилик манфаатлари йўлида фойдаланади. У бевосита ҳаёт билан боғлиқ асарларни, деҳқонлар турмушини акс эттирган ҳикоя ва дostonларни менсимайди, уларни бадниятдан маҳрум деб ҳисоблайди, уларнинг муаллифларини эса, «тегирмончи» шоир деб камситади, совет воқелигини қораловчи асарларни эса мактаб кўкларга кўтаради. Аббосхон танқидчи сифатида адабиёт соҳасидаги зараркундалик ишларини демагогик гаплар қобигига ўраб ниқоблашга ҳаракат қилади. Масалан, хотин-қизларни озод қилиш учун кураш масаласида адабиётнинг роли тўғрисида гапирар экан, у шундай мулоҳазаларни олға суради: «У паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақиради. Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Буни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менимча, аввал очилган хотин-қизларнинг ахлоқини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақирриш зарур. Бузилмасликка чақирриш бузуқ хотинларни ёмон кўрсатиш билан бўлади». Кўриниб туриптики, Аббосхоннинг бу сафсатаси замирида фақат бир нарса — адабиётни катта йўлдан қайтариб, унинг ҳаётий муаммолар билан шуғулланишини чеклаб, бошқ берк кўчага киритиб қўйишдир. Бу боши берк кўчада санъат ҳаётийликдан маҳрум бўлиб, «санъат санъат

учун» деган байроқ остида ҳаракат қила бошлайди. Аббосхон ўзини доҳий ҳисоблайди, миллатчилик ҳаракатининг байроқдори — ғоявий раҳномаси бўлишни даъво қилади. Аммо аслида эса бу «раҳнамо» ҳам фақат ўз манфаатини ўйлайдиган, маиший бузуқ, пиёниста одам. Амалда, унинг қўлидан ҳеч иш келмайди, у гапиради, халос; айниқса, ичган пайтларида ҳеч кимга гап бермай, ўзини ўзи мақтайди ёки бошқаларга насиҳат қилади. Яна шуниси ҳам борки, бу «ғоявий раҳнамо» ҳам молу дунёга ўчликда бошқа шерикларидан қолишмайди, унинг томирларида ҳам оддий, хашаки савдогарнинг қони оқади. Шунинг учун турли савдо комбинацияларига қўл уради. Ҳайдархожи билан Муҳаммадражабни бирга иш олиб боришга кўндиради, ҳатто маълум фойда эвазига уларга дастмоя бериб туришга кўнади.

«Сароб» романида душманлар тўдасининг яна бир қатор вакиллари бор — улар сюжет ривожига катта ўрин тутмайдиган эпизодик образлар. Лекин улар миллатчилар башарасини мукамалроқ очишда муҳим роль ўйнайди. Бундай образлардан бири — марғилонлик Мухторхон. У Салимхоннинг энг яқин, энг эътиборлик дўстларидан бири. У ҳар сафар келганида, Аббосхон, Муродхўжа домлалар билан тонготар ўтиришлар қилади. Романда Мухторхоннинг қиёфаси икки марта берилади. Биринчи марта адиб уни Мунисхон кўзи билан кўриб тасвирлайди: «Мухторхон эркакка ўхшамайди. Мухторхон сергап.» Иккинчи марта эса биз Мухторхонни унинг рақиб Саидийнинг кўзи билан кўрамиз: «Бунинг нимаси бор? Бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лой устига тушган мунчоққа ўхшайди. Бет суяклари чиққан. Қулоқлари елпуғичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган». Бу тасвирда муайян муболаға бор, албатта — аламзада Саидийга Мухторхон бошқача кўриниши қийин эди. Мухторхоннинг ички дунёси унинг ташқи қиёфасидан ҳам хунукроқ — босмачиларга қурол-яроғ етказиб бериш билан шуғулланадиган бу одам сирини очилиб қоладиган бўлганда, қотиллик қилиб, ҳатто яқинларини гумдон қилишдан ҳам тоймайди.

Ўзига «Улфат» деб тахаллус қўйиб, шоирлик даъвосида юрган, ўзини «маданий юришнинг фидокори» деб эълон қилган Жамол Каримий аслида маиший бузуқ, пиёниста, одамлардан насиёга пул олиб, бермай кетадиган муттаҳам. Илҳом эса хотинбоз, ҳар муюлишда оғиз

кўпиртириб, ишқий саргузаштларни айтиб мақтанадиган бир пасткаш. Ёқубжон ташкил қилган махфий тўғарақлардан бирининг аъзоси Бадалжон эса «гап мажлисларида ким нима дейишидан кўра шишада яна қанча коньяк қолганига кўпроқ қизиқади». Терговчи Мирза Муҳиддин эса Аббосхон ва Салимхонлар қўлида қурол, уларнинг буйруғидан бир қадам ҳам четга чиқмайди. Айни чоқда, ўз амалини сурбетларча суистеъ-мол қиладиган бу кимса порахўр, пиёниста ва маиший бузуқ одам. Буларнинг ҳаммаси романда аянчли тақдирга эга — совет ҳукумати охир-пировардида уларни қилмишига яраша жазолайди, янги ҳаёт тўлқини уларни кузги ҳазондек чирпирак қилиб учуриб юборади.

«Сароб» романида миллатчилар тасвиридан муҳим ижтимоий хулосалар чиқариш мумкин. Биринчидан, ўзини миллатчи атаб, совет ҳокимиятига қарши кураш йўлига кирган одамларнинг ҳеч қайсиси ғоявий курашчи эмас. Улар орасида чинакамига халқ манфаатини ўйлайдиган бирор кимса йўқ. Уларнинг ҳаммаси қай бир даражада «инқилобдан ютқазган» одамлар, ўтмишдаги бойликларини қайтариш, имтиёзларини, нуфузларини, мартабаларини яна эгаллаш умидида совет ҳукуматига қарши кураш йўлига кирган. Иккинчидан, улар мутлақо халқдан ажраган, халққа қарши борувчи одамлар. Улар бирор ишлари, қилмишларида кўпчилик мададига, қўллаб-қувватлашига эриша олмайдилар. Уларнинг ўзи озчиликни ташкил қилади. Саидий гап мажлисини кенгайтирмоқчи бўлиб, ҳарчанд янги одам изламасин, биронта кимсани тополмайди. Тарих итқитиб ташлаган, халқ рад этган бир ҳовуч миллатчиларнинг мағлубиятга учраши муқаррар эди. Ниҳоят, учинчидан, аксилинқилобчи миллатчилар орасида биронта ҳам жозибадор одам йўқ — уларнинг ҳаммаси тўбанликнинг энг охириги нуқтасига етган, бир-бирини кўролмайдиган, бир-бирининг тагига сув қуюдиган, маиший бузуқ, маслаксив, бебурд одамлар. Бундай одамлардан фақат ижирғаниш, ҳазар қилиш мумкин, холос.

Шу тариқа, Абдулла Қаҳҳор жуда зўр бадий қувват билан буржуа миллатчилигини қоралади, унинг бадбашара анатомиясини очиб ташлади, уларнинг ўлимга маҳкум кучлар эканини кўрсатиб берди. Ўз вақтида тарих миллатчиларни супуриб ташлаб, уларнинг устидан қатъий ҳукм чиқарган эди. «Сароб»да мана шу ҳукм тўғри эканини тасдиқлади. «Сароб» —

буржуа миллатчилигининг ҳалокати қонуний эканлини тасдиқловчи бадий ҳукм бўлди.

Биз шу пайтга қадар романнинг салбий қаҳрамонлари ҳақида гапирганда, Муниҳон образига тўхтамадик. Бунинг боиси бор, албатта. Муниҳон нимаси биландир бошқа салбий қаҳрамонлардан ажралиб туради. Унинг инсоний жозибаси кучлироқ. Айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор бу образни алоҳида бир маҳорат билан яратган. Шунинг учун китобхон унинг қарашларини, яшаш тарзини, эътиқодини рад этган ҳолда, унинг фожиали тақдирига ачиниб билан қарайди. Унинг ўлиmidан кейин китобхон қалбида алланечук маъюслик қолади. Муниҳон образи моҳият эътибори билан Саидий образини тўлдиради. Муниҳон ва Саидий — бир олманинг икки палласи. Гап шундаки, адиб Саидий образи орқали худбинлик муаммосини тадқиқ қилса, Муниҳон тақдири орқали ҳам худбинликнинг янги қирраларини намоён этади.

Муниҳон биринчи кўринишдаёқ ўзининг ҳусни-таважжуҳи билангина эмас, қизларга хос ажойиб латофати билан ҳам китобхонни мафтун этади. У Саидий билан биринчи учрашиб, танишиб олгач, Саидий деканатга кириб чиқишга ундагач, Муниҳон «Қирайми, а? Кетмай туринг», — дейди. Орадан кўп ўтмай, Саидий: «Жодугар бўлсам, ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим» деса, Муниҳон: «Ёмон экансиз-а..» — дейди. Ҳали дурустроқ танимаган йигитга «кетмай туринг» деганида, ёки «ёмон экансиз-а,» дейишида алланечук эркаланиш, ўзига ишонган қизларнинг нози-карашмаси борки, бу Муниҳонга муайян жозоба бағишлайди. Бироқ унинг «Дорилфунун ҳам масхара бўлди, шекилли», «Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эшитаман» — деган сўзлари бизни сергаклантиради. Муниҳоннинг ички дунёсига синчиклаброқ назар ташлашга ундайди. Орадан кўп ўтмасдан Муниҳон улғайган шароит билан танишамиз, унинг болаликданоқ бадавлат хонадонда ўганини, шу хонадондаги жамики хурофот ва бидъатларни ўзига сингдириб, фикрлаш тарзини синфий манфаатлар қолипига жойлаб улғайганини кўра-миз: «У кичкина қизча эди. У ўсган баҳорнинг кунлари узун, у ўсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У ўсган боғ тинч, холи, асалариларнинг гўнғиллаши, ҳовузга оқаётган сувнинг шилдираши, қушларнинг сайрашигина унинг сукунاتини бузар эди. Боғнинг ўртаси-

да — ҳовуз бўйига солинган шоҳона шийпоннинг олдига боргани Муниسخондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди йўқ». Муниسخонни болалигидан эрка ва таңтиқ қилган нарса фақат ана шу афсонавий боғу шоҳона шийпон эмас, отасининг муносабати ҳам гўдак Муниسخонда ўзининг алоҳидалиги, ҳаммадан юқори туриши ҳақида дастлабки фикрларни уйғотган бўлиши керак:

«Муниسخон ҳар замон отаси билан извошга тушиб ўзларининг магазинларига боради. Узундан узоқ кетган магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчайди. Отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикади. Кейин отасининг бриллиант кўзли узук таққан бармоғидан ушлаб «кетамиз» деб тортади. Шундай бўлса ҳам отаси Масков ёки бошқа шаҳарга сафарга кетганда извошга тушиб магазинга боришни соғинарди».

Шубҳа йўқки, болалигидан зеби-зийнат ичида, ҳашамат ичида ўсган Муниسخон бошқа одамларга менсимай қарайдиган бўлади. Отаси эрка қизини европача руҳда тарбиялашни ният қилган. Дарҳақиқат, Муниسخон европача маданийликнинг муайян белгиларидан маҳрум эмас — у бинойидек рояль чалади, чет тилини бир оз бўлса-да билади, энг муҳими — фикрлай олади; унда воқеа ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, муайян хулосалар чиқара олиш қобилияти бор. Муниسخон эркалар билан тенгма-тенг муомала қилади, ҳатто эр, турмуш масалаларидаги қарашларни акасига бемалол айта олади. Унинг Саидийга муомаласида, у билан ҳар хил муаммоларда тортиша олувида бу хусусиятлар аниқ кўринади. Бироқ бу хусусиятлар ташқи белгилар, холос. Уларнинг остида Муниسخоннинг қалби борки, бу қалб болалигиданоқ худбинлик микроблари билан заҳарланган ва Муниسخон улғайган сари қалби кибру-ҳаво, манманлик билан заҳарланаверади. Шунинг учун Муниسخон ҳам Саидий каби ўз шахсиятини ҳамма нарсанинг марказига қўяди-ю, бутун курраи замин ўз нарсиси теварагида айланишини истади. Унинг қатъий эътиқоди йўқ, шунинг учун у ҳаётнинг маъносини хузур-ҳаловат ичида — роҳат-фароғатда яшашда деб билади. Муниسخоннинг эрга тегиш тарихини эсланг. У Саидий билан узоқ вақт давомида дўстона алоқаларда бўлган, лекин оила қуриш масаласи қўзғалганда уни бирон марта эсламайди, чунки у ҳеч қачон Саидийни ўзига тенг кўрмаган, истаган вақтда уни ишлатиб бў-

лингган буюмдай бир чеккага улоқтириб юборишига шубҳа қилмаган. Мана, энди тақдир унга Мухторхонни — ёши ўтган, ўзи эркакка ўхшамайдиган, сергап бир кимсани раво кўряпти. Эрка ўсган, ҳур фикрлидай бўлиб улғайган Муниسخон бир зумда ўзига тасалли топади — Мухторхон ёши ўтган бўлса-да, бадавлат одам. Унинг бойлиги билан нималар қилиш мумкин! Муниسخон порлоқ келажак ҳақида орзу қилади, аммо бу орзу ҳаётга келиб, еб-ичиб, урчиб ўтиб кетадиган истеъмолчиларнинг орзусидан бошқа нарса эмас. Муниسخоннинг орзуси ҳам худди Саидийникидек: «Икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб, хаёл сурди. Мухторхон чинакам эркак бўлади. У қаср сингари бир бино солади. Бунинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мрамрдан ишланган ҳовузда олтин балиқлар сузиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан музика товуши чиқади. Бу боғнинг атрофи баланд деворлар билан ўралган бўлади...» Тўғри, бу Муниسخоннинг хаёллари, холос. У буларни рўёбга чиқариш учун бирон амалий иш қилмайди. Шундай бўлса-да, Муниسخоннинг жами орзулари, ўйлаган ўйлари сароб бўлиб чиқади, у тиланган яшаш тарзи реал ҳаёт синовига дош беролмай кунпаякун бўлади. Бу эса Муниسخоннинг инқирози, маънавий емирилишини тезлаштиради. У муҳаббатини бой беради, Мухторхондан ҳам кўзлаган умиди ушалмайди. Никоҳдан кейин Муниسخон Мухторхондан бирон қидирган нарсасини тополмайди. Ҳатто аксинча: «...энди ундан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади. У ўпганда худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган товуш чиқади...» Орзуларнинг ушалмагани, кимсан — Муниسخоннинг жўн бир жувондай хор бўлиши унинг қалбида узлуксиз изтиробларни аламли пинҳоний дардларни туғдиради. Эътиқодсизлик, маънавий қашшоқлик, ғаразли ниятларда қурилган ва кўп ўтмай барбод бўлган оила — буларнинг бари ёш Муниسخоннинг иродасини синдириб, тубанлик қаърига отиш учун кифоя эди. Хуллас, «унинг гўзаллиги ҳар кимнинг қучоғида бир қатрадан қола-қола битаёзди. У қонуний муҳаббатдан кўра, ғайри-қонуний муҳаббатга кўпроқ интилар эди».

Романда Муниسخоннинг инқирози, ўз жонига суиқасд қилиши психологик жиҳатдан жуда чуқур далилланган. Муниسخон ҳаётда боши берк кўчага кириб қол-

гандан сўнг, ундан қутулишнинг бирдан-бир иложини Саидий, гарчи уни севишда давом этса-да, Мунисхонни чоҳдан тортиб чиқарадиган аҳволда эмас эди. Умуман, романда Саидий билан Мунисхоннинг сўнгги учрашуви тасвирланган саҳифалар бадий жихатдан жуда юксак даражада ёзилган. Бу саҳифаларда адибнинг қалами жуда раvon югуради, у қаҳрамонларнинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир имо-ишорасини, ҳар жумла, ҳар сўзини шундай тасвирлайдики, биз буларнинг барига ишонамиз, юрагимизни ҳовучлаб, энтикиб, нима бўлишини кутамиз. Бу саҳифаларда ёзувчи осон йўлдан кетиб қолиши — узоқ вақт давомида бир-бирини севган икки ёшнинг висол қучоғига ташланишини бутун тафсилоти билан тасвирлаб бериши мумкин эди. Бироқ ҳаёт ҳақиқатини, характерлар руҳий дунёсини жуда теран ҳис қиладиган адиб воқеани тамом бошқа йўлга буриб юборади. Яна бир нарсага диққатингизни жалб қиламан — бу саҳифаларда Мунисхон бутунлай ўзгарган ҳолда намоён бўлади. Адиб Мунисхондаги ўзгаришни ҳам унинг хатти-ҳаракатида, айниқса нутқида жуда аниқ ифодалайди. Ҳаёт зарбаларидан қаноти қайрилган, лекин Саидий ҳузурда ҳамон узангидан тушишни истамаган Мунисхон дейди:

«Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан кўпини биламан. Кўпи мени: «Қизим» — дейди. Мен ҳам: «Ота» — дейман. Ота бўлмай ўлгурлардан биттаси: «Менга тегмайсанми», — деди. «Эй, ўлинг, ота бўлмай», — дедим. Шунақа дегандан бери ўша билан гаплашмайман».

Бу гапларнинг оҳангига эътибор беринг — уларда бир вақтлардаги Мунисга хос бўлган иффат ҳам, ишва ҳам қолмаган. Бунақа гапларни юзидан ҳаё пардасини бутунлай сидириб ташлаган аёл айтади. Кейинроқ адиб берган характеристикада бу янада тасдиқланади: «Мунисхон илгариги Мунисхон эмас, илгари кишини мафтун қиладиган кўзлар энди маст кишининг кўзидай қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай кўринади. Хусусан, кишига қараганда атайлаб сузиб қарайди ва шу қараш билан гўё «мени яхши кўрмайсанми?» дегандай қилади». Мунисхон шу аҳволга тушган бўлса, узил-кесил бузуқлик кўчасига кирган бўлса, нима учун Саидий уни сўнгги дақиқаларгача севаверади? Ёзувчи бу саволнинг ҳам ишонарли жавобини топган — Саидий, аслида, Мунисхонга муҳаббати орқали ўзининг

Ўтмишини, ёшлик онларидаги бахтиёр дақиқаларини севади.

Мунисхоннинг фожиаси китобхонда чиндакамига ачиниб ҳисларини туғдиради — бу қиз бошқа шароитда бўлганида эҳтимол ҳаёти ҳам бошқача бўлиши, «олам тўла бахт»дан унга ҳам бир бўлаги насиб қилиши мумкин эди. Бироқ аксилинқилобчи миллатчилар гуруҳининг чиркин, диққинафас муҳити, шунингдек, Мунисхоннинг болалигидан суяк-суягига сиғиб кетган синфий маҳдудлик, худбоналик, мешчанлик психологияси уни ҳалокат чоғига ағдаради. Романда Мунисхоннинг фожели тақдир орқали яна бир бор буржуа дунёсининг ғайринисоний моҳияти, миллатчилар идеологиясининг чиркинлиги аёвсиз фош қилинган.

«Сароб» — совет воқелиги ҳақида ўзбек адабиётида яратилган биринчи роман. Ундаги воқеалар тахминан 1923—29 йиллар давомида содир бўлади. Маълумки, бу йиллар бизнинг мамлакатимизда совет ҳокимиятини мустақкамлаш бобида жуда муҳим ўрин тутади. Худди шу даврда — мамлакатда граждандар уруши тугагандан кейин совет ҳукуматининг Октябрь ғояларини бевосита ҳаётда жорий қилиш учун бир қатор муҳим ижтимоий-сиёсий тadbирларни амалга оширганини кўрамыз. Ерсув ислоҳоти, маданий революция, хотин-қизлар озодлиги учун кураш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш шундай тadbирлардан эди. Улар туфайли мамлакат экономикаси, халқ хўжалиги теран кризисдан чиқиб, тикланиш йўлига кирди. Халқ хўжалиги соҳасидаги, ижтимоий ҳаётдаги улкан ўзгаришлар турли-туман кўринишдаги аксилинқилобчи қарашларни, советларга қарши зимдан кураш олиб борган ёт унсурларни, шу жумладан, буржуа миллатчилиги идеологиясини узил-кесил тор-мор келтириш учун мустақкам замин бўлиб хизмат қилди. Айни чоқда, бу ўзгаришлар аста-секин одамлар онгида ҳам жиддий ўзгаришларни вужудга келтиради, ишчилар ва деҳқонларнинг оламга муносабатида, дунёни тушунишида янги қирралар майдонга келди, уларнинг ижтимоий активлиги беқиёс ўсди. 20-йиллар ҳаётдан бадий асар ёзадиган адиб, агар у чиндан ҳам реалист ёзувчи бўлса, агар ҳаққонийлик принципи унинг учун ҳамма нарсадан юқори турадиган ягона принцип бўлса, агар у ўз асари билан халқига, дунёни қайта қураётган революцион ишчилар синфига, меҳнаткаш деҳқонлар оmmasига хизмат қилишни ўзи-

нинг муқаддас мақсади деб билса, албатта, мамлакат ҳаётидаги ана шу муҳим ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни акс эттирмаслиги мумкин эмас эди.

«Сароб» романининг юксак ғоявийлиги, том маънодаги партиявийлиги шундаки, унинг саҳифаларидан китобхон сайидлар, салимхонлар, муродхўжа домла-ларни ҳалокат ёқасига олиб борган қудратли кучни — янги ҳаёт оқимини сезиб туради.

Романининг ижобий қаҳрамонлари шу қудратли ҳаёт оқимининг ёрқин вакиллари сифатида тасвирланган. Тўғри, «Сароб» романининг шанига айтилган баъзи таъналарда жон бор — ижобий қаҳрамонлар романда салбий қаҳрамонларчалик кенг ўрин тутмайди. Бироқ бу ҳали асарни ғоявий жиҳатдан кемтик дейиш учун, адибнинг ғоявий позициясига шубҳа билан қараш учун мутлақо асос бўлолмайди. Бадиий адабиётдан образ-нинг салмоғи ҳеч қачон унга ажратилган саҳифалар-нинг миқдори билан ўлчанмайди, балки шу образнинг психологик чуқурлиги билан, характерининг тўлақон-лиги билан белгиланади. Иккинчидан, асарда қайси образнинг қандай ўрин тутиши ёзувчининг бадиий ния-тига ва услубининг хусусиятларига боғлиқ. Абдулла Қаҳҳор услубининг дастлаб «Сароб» романида намоён бўлган, кейинчалик кўпгина ҳикояларида ҳам, қиссала-рида ҳам кўринган характерли хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётдаги бирор жиддий, улкан воқеани «хо-лис» туриб, аслидай тасвирлайди-ю, бу воқеанинг сабабларини, ривож ва инқирозини туғдирадиган омил-ларни «билинтирмай», иккинчи планда сув ости оқими-дай кўзга чалинмайдиган қилиб қўяди. Романда ижо-бий қаҳрамонлар марказий сюжет линияларида қат-нашмайдилар, салбий қаҳрамонлар билан бевосита тўқнашувга киришмайдилар, лекин шунга қарамай, улар ўз тақдирларига, ўз қиёфаларига, ўз характерла-рига эга. Уларсиз тасвирланаётган тарихий даврнинг етакчи тенденцияларини ҳам, романинг асосий ғоявий йўналишини ҳам тўғри белгилаб бўлмайди.

Шундай қаҳрамонлардан бири — Эҳсон.

Эҳсон — 20-йилларда энди шаклланиб келаётган ян-ги ўзбек зиёлиларининг вакили. Бу зиёлиларнинг кўп-чилиги бевосита халқ ичидан чиққан ва шунинг учун халқ ҳаётини ҳам, дардларини ҳам яхши билади. Бу зиёлилар бутун вужуди билан Октябрь ғояларига со-диқ, уларнинг энг муқаддас орзуси халққа хизмат қи-

лиш ва шу йўл билан халқ ҳаётини яхшилашга ҳисса қўшиш. Синфий онги юксак, бу кишилар ғоявий душманлар ва миллатчиларнинг кирдикорларини кескин фош қилишади. Улар — том маънодаги интернационалистлар. Шу сифатларнинг ҳаммаси Эҳсон характерида яхши ифодаланган. Эҳсон Саидийнинг энг яқин дўсти, жонажон ўртоғи. Адиб бу дўстлик сабабларини кўрсатган. Уларнинг оталари ўртоқ бўлишган, Эҳсоннинг отаси кўп ҳолларда Саидийнинг отасига ёрдамлашган, унинг устахонасида дам босиб, босқон уриб кўмаклашган. Эҳсон Саидий билан бирга бўйнига жилд осиб мактабга борган. Бироқ мактабдаёқ Саидий билан Эҳсоннинг ҳаёт йўли айри тушади — Эҳсоннинг отаси қизил аскарларга қўшилиб босмачиларга қарши курашади ва бу курашда ҳалок бўлади. Мактабга уя қурган аксилинқилобчилар Эҳсонни мактабдан ҳайдашади.

Эҳсон болалигиданоқ тақдир зарбаларига қарши курашда чинкичиб ўсади. Шунинг учун унинг ҳаётга қарашларида баландпарвозлик йўқ — у ҳаётдан нима исташини, мақсад йўлида қандай ҳаракат қилишини яхши билади ва йўлда изчил ҳаракат қилади. Унинг қарашлари қанчалик теранлиги ва тўғрилигини, синфий туйғуси ғоят ўткир эканини Москвадан Саидийга юборган мактубидан ҳам аниқ кўриш мумкин. Эҳсон Москвага қандай келгани, ўқишга қандай жойлашгани ҳақида дўстига ҳисоб бергандан кейин, Ўзбекистондан ўқишга келган, бироқ ўқиш қолиб кетиб, маишат билан шуғулланувчи бойваччаларни нафрат билан тилга олади: «Ўзбекистондан келган ўқувчилар орасида бир тўда бетамизларни учратдим... Бир кеча шулар билан бўлдим. Бири ўзининг Берлинда қилган маишатларини, бири фабрикант қизи қандай унга ошиқ бўлиб, отасидан яширинча автомобилда келганларини сўзлаб, бутун икки соат вақтни олди. Бошқалари — ҳар қайсиси ўзининг хотини билан қандай муомала қилишини, қандай базмларда нима ишлар қилганини, қандай қилганда киши кўп ичса ҳам маст бўлмаслигини сўзлашди». Эҳсон улар эски муллабаччаларга ўхшашини нафрат билан ёзади ва мактубида давом этиб: «Москвада шарқ халқларига бўлган шундай кенг имкониятлардан шунақа кишиларнинг фойдаланишига ачинаман» — деб таассуф билдиради. Эҳсон, Москвадан ўқишни битириб, врач бўлиб қайтиб келганида унинг сиёсий онги жуда ўсганини, синфий туйғуси ўткирлашганини, дўст билан душманни

яхши фарқ қилишини кўрамиз. Бунга амин бўлиш учун унинг Саидий билан Салимхон тўғрисида, у тарғиб қиладиган ирқий назария ҳақида қилган баҳсидан бир парчани эслаш kiffoя. Эҳсон миллатчиларнинг «Россия моли чўнтакларига зарар етказгани ҳамон» турк миллати, унинг манфаатлари ҳақида объектив ҳақиқатни айтади: «Шундай, Саидий, бизга ҳар жиҳатдан зулм қилган русни, дўкдорни Октябрь йўқотди. Ҳозирги рус биздай мазлум бўлган русдир».

Эҳсон романда Саидий учун, уни тўғри йўлга солиш учун, ундаги худбинлик ва маҳдудликка барҳам бериш учун кураш олиб боради. Тўғри, бу кураш ромanning бошидан-охиригача изчил давом этмайди, бироқ шундай бўлса-да, Эҳсон дўстининг тақдирига бефарқ эмаслиги бизга яққол сезилади. У бир гал Москвадан таътилга келганда, Саидийдаги салбий ўзгаришларни кўриб, қаттиқ ачинади ва дўсти, район комсомол комитетининг секретари Шарифга Саидий билан яқиндан жиддий шуғулланишни тайинлайди. Кейин ўзи ўқишни битириб келгач, яна бир-икки марта Саидийни ботқоқдан тортиб олишга уринади, ҳар хил фалсафий масалаларда, адабий ижоднинг характери ва мақсадлари тўғрисида кескин баҳслар қилади. Масалан, унинг янги адабиёт ҳақидаги қуйидаги фикрлари эътиборга лойиқ:

«Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар деб ўйлайсизларми? Менимча, классиклар яшган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга тўла бўлган бизнинг кунларда ижодий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса!»

Саидий Эҳсоннинг бу гапларига тузукроқ жавоб тополмайди. Умуман, Эҳсон Саидийни қайта тарбиялай олмасди — у анча кечиккан, ўртадаги чоҳ ўтиб бўлмайдиган даражага етган эди. Эҳсон тили билан янги ҳаёт гапирарди — миллатчилик заҳарини бутун вужудига сингдириб улгурган Саидий эса унинг ўткир мантиқли, ҳаққоний гапларига жавоб топиб беролмасди, шунинг учун Эҳсонни ёмон кўришидан, имкони борича ундан нари қочишдан ўзга иложи қолмаганди.

«Сароб»да Шариф, Шафрин, Теша, Барат, Кенжа каби яна бир қатор янги, революцион зиёлилар образлари

ҳам бор. Тўғри, уларнинг кўпчилиги эпизодик образлар — роман воқеалари ривожда ҳал қилувчи роль ўйнамайдилар. Аммо шундоқ бўлса-да, уларнинг айримлари романдаги ётақчи ғоявий проблемаларни тўлароқ очишга хизмат қилади. Масалан, шоир Кенжа образи шундай. Кенжа Саидийга бевосита қарама-қарши туради. Тўғри, улар ҳам ўзаро бевосита тўқнашувга, киришмайди, бир-бирига қарши кураш олиб бормади. Лекин шундоқ бўлса-да, уларнинг яшаш тарзи ўртасида, ҳаётининг принципларида кескин зиддият бор. Абдулла Қаҳҳор Саидий — Кенжа конфликтини орқали санъат, унинг моҳияти ва тақдири, санъаткорнинг жамият ҳаётидаги ўрни масаласини қўяди. Аббосхон, Муродхўжа домлалар Кенжа «деҳқон шоири», «тегирмончи шоир» деб таҳқирлашади. Кенжа эса уларга қарши санъатнинг ижтимоийлиги, замонга, халққа хизмат қилиши ҳақидаги фикрларини олға суради. Ёзувчи Саидий мисолида санъаткор юксак эканлига, Кенжа мисолида эса санъатнинг халқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқаси унинг ривожининг зарур шартини эканлиги ишонтиради. Кенжа образида янги революцион воқеликнинг санъат ва адабиёт соҳасидаги янги тенденциялари ўз ифодасини топади.

Янги ҳаётнинг ҳар қандай тўсиқларини маҳв этишга қурбон етадиган қудратли одимлари ҳақида романдаги яна бир эпизодик образ ёрдамида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бу — Мавлонқулова образидир. Дастлаб у эри Мавлонқулов айбисиз — гумонсиз қамалган кезларда саводсиз, ҳеч нарсани билмайдиган, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган, оламга муносабатини фақат кўз ёши билан изҳор этадиган муштипар аёл сифатида тавдланади. Виждонсиз терговчилар Эшматов ва Мирза Муҳиддин ўзларининг сувдан қуруқ чиқишларига, жиноятлари фош бўлмаслигига мутлақо ишонган ҳолда бу аёлнинг ҳомийсизлигида фойдаланиб, номусига тажовуз қилишади. Бир қарашда бу ифлослар ҳақиқатан ҳам бежазо қоладигандай кўринади. Аммо улар адашганди — замон ўзгариб, Мавлонқуловалар елкасига офтоб теккан замон бошланган эди. Совет ҳокимияти Мавлонқуловани хор-зор қилиб қўймади, уни ишга жойлайди, ўқитади, кўзини очади. Мавлонқулова ҳаётдан ўз ўрнини, ўз қадрини топади, дўсти ким, душмани кимлигини ажратиб, ҳақиқат учун, адолат учун кураш бошлайди. Тўғри, унинг тақдири ҳам фожиали, бироқ унинг фожиаси билан Муниёхон фожиаси ўртасида осмон

билан ерча фарқ бор — Муинсхон худбинлик, маслак-сизлик қурбони. Мавлонқулова эса ҳақиқат ва адолат йўлидаги олижаноб кураш қурбони. Мавлонқулованинг тақдири, инсон сифатида улғайиши миллатчиларнинг хотин-қизлар озодлиги йўлидаги қаршиликлари нақадар ўринсиз ва зарарли бўлганини кўрсатади.

«Сароб» романидаги яна иккита ижобий қаҳрамон образига тўхташ лозим — улар эпизодик образлар бўлса-да, 20-йиллардаги ўзбек қишлоғида содир бўлган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни кўрсатишда жуда катта аҳамиятга эга. Буларнинг бири — Йўлчивой, Саидийлар бригадаси ер-сув ислоҳотини ўтказгани ёрдамлашиш учун қишлоққа борганда, дастлаб ана шу йигитга дуч келишади. Кейинчалик у Саидийга очиқ, ҳушчақчақ, муғомбирликни билмайдиган, барвастиликка қарамай анча абжир, гапга ҳам уста бўлиб кўринади. Ҳақиқатан ҳам, жулдур кийимли Йўлчивойда ўзбек деҳқонига хос соддалик, самимият бор, аynи чоқда, унинг бир оз дағалроқ гапларида, образли ифодаларида конкрет фикрлашга ўрганган ақли яққол сезилиб туради. Йўлчивой — ерсиз бир батрак, қашшоқлик жонига теккан, кучи кўп, бироқ ери йўқ. Унинг ер ҳақидаги ҳаққоний талабларига бир мўйсафид ҳамқишлоғи пичинг отади. Йўлчивой унга ўхшатиб жавоб беради: «...пешонамга чоракорлик қилсан деб битган бўлса, уни ўчириб, йигирма танобгина ер битса ҳам бўлади». Йўлчивой Охунбобоевни «мяси бутун одам экан» деб ҳисоблайди, чунки унинг «иш бошига камбағал ўтирсин» деган гапи Йўлчивойга жуда маъқул. Бировларнинг ерига кўз тикиш инсофдан эмаслигини, шариятга тўғри келмаслигини рўкач қилиб, Ниёзмат ҳожи Йўлчивойга: «Эй, хайф сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир» деб дашном берса, Йўлчивой ўзини йўқотиб қўймайди: «Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир», — деб жавоб беради. Уша саҳифаларда Саидийнинг Йўлчивой билан қилган қисқа бир суҳбати ҳам берилган. Саидий «ерни олдингиз, пешонангиздан чоракорликни ўчирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?» деб уни синамоққа савол беради. Йўлчивой шундай жавоб берадики, бу жавобнинг те-ранлигига қойил қолмасдан илож йўқ:

«Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради. Ҳар ким ўзи ишласин дер экан. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан аъваттанки бойни яхши кўрадиган пошшо уришади.

Николай ҳам боини яхши кўрар экан. Энди алваттаинки, ҳукуматимиз «қани, Йўлчивой» деса, «лаббай» деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да!»

Шу воқеалар орқали Абдулла Қаҳҳор совет ҳукуматининг ер-сув соҳасидаги ислоҳоти меҳнаткаш халқ оммасининг туб манфаатларига хизмат қилган революцион тадбир бўлганини кўрсатади. Аини чоқда, адиб халқ оммасининг совет ҳукуматига ишонч ва муҳаббатни зўр бўлганини, уни ўз ҳукумати деб билганини, бу ҳукуматни, унинг сиёсатини охириги томчи қони қолгунча ҳимоя қилишга тайёр эканини ҳам теран очиб беради. Мана шундай революцион кучлар қаршисида бир ҳовуч миллатчиларнинг чиранишлари, ифвогарликлари, арзимаслиги, самарасизлиги, тарихан ҳалокатга маҳкум экани ўз-ўзидан аён бўлади.

Совет ҳокимияти ва меҳнаткаш халқ оммасининг манфаатлари уйғун экани ҳақидаги гоё Саримсоқ образида ҳам, унинг тақдири орқали ҳам яхши очилган, Абдулла Қаҳҳор Саримсоқнинг таржимаи ҳолини ҳам беради — бу, айниқса, Ниёзмат ҳожи каби қишлоқ бойларининг зўравонлигини, ўзбошимчалигини, ҳар қандай инсоний туйғудан маҳрум бир кимса эканини кўрсатиш учун зарур бўлган. Саримсоқ етти ёшида аввал онасидан; кейин отасидан ажраб етим қолади. Ниёзмат ҳожи унга раҳми келгандай етимчани сақлаб олади-да, орадан кўп ўтмай уни таҳқирлай бошлайди: «Ҳожи кечқурунлари овқатдан кейин ёнбошлаб, чой ичиб, ётиб, Саримсоқни чақиради, отаси қайтиб келса нима қилишларини сўрайди-да, бирданига: «Э ана, отанг келди»,— деб эшикни кўрсатади. Бола ирғиб туриб, эшикка қарайди-да, ёлгон эканини билиб бўшашади, яна ўтиради. Унинг шу дамдаги ҳаяжони Ҳожига ёқар эди». Шундоқ ҳам ота-она илинжида эзилиб юрган етим гўдакни бу даражада руҳий азоблаш учун, кейин унинг изтиробли ҳаяжонидан завқланиш учун одам чинакамга ваҳший бўлиши керак. Ниёзмат ҳожининг хўрлашлари бу билан тугамайди — унинг уч яшар арзандаси овқатлангунча Саримсоқ икки қовоғини ағдариб: «Олабўжи» бўлиб туриши керак эди. У йиқилиб ўлгандан кейин «олабўжи» катталарнинг эрмаги бўлиб қолди. Шу тарзда Ниёзмат ҳожининг уйида, унинг тарбиясида Саримсоқ қул бўлиб етишади: «Саримсоқ йигирма ёшга етганда савдойи бир йигит бўлди. Ҳожи нима берса княди. У емайдиган овқат йўқ. Ишқилиб, чай-

наганда салмоқ бўлиб, ютиш мумкин бўлса бўлди. Тўйганини билмайди, аммо емасдан бир ҳафта юрса ҳам овқат талаб қилмайди. Нимани буюрилса, шуни қилади. Сигирнинг бўйнига тушган канани териб ташлашдан тортиб, ўзи якка замбилда гўнг ташишгача унинг иши. У овқат сингари ишни ҳам бир-биридан фарқ қилмайди. Бу Ҳожига кўп ёқар эди». Ана шу сифатлари билан Саримсоқ ёдда қоладиган образ. Зеро, Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романида келтирилган ривоятдаги манқурт унга ўхшамасмикин? Ниёзмат Ҳожи Саримсоқни болалигидан бошлаб шундай тарбиялайдики, бунинг оқибатида Саримсоқдаги шахс, инсон маҳв этилади, унда ўйлаёлмайдиган, ҳар қандай буйруқни мулоҳаза юритмай ижро этадиган мутеъ кул рўёбга чиқади. Саримсоқнинг бахтига совет ҳокимияти уни Ниёзматҳожининг чангалидан тортиб олиб, ҳаётга қайтаради, қисқа муддат ичида у ўзлигини қайта топади, ундаги инсоний сифатлар уйғонади ва вояга етади, у колхоз ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири даражасига кўтарилади.

Ёзувчи Саримсоқ тақдири орқали ҳам янги тузумнинг чинакам гуманистик моҳиятини меҳнаткаш инсондаги ички имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳамма шароитни яратиб берадиган тузум эканини кўрсатади.

Шундай қилиб, Эҳсон, Мавлонқулова, Кенжа, Йўлчивой, Саримсоқ каби образларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, «Сароб» романида ижобий қаҳрамонлар заиф чиққан, улар мустақил характер даражасига кўтарилмаган, адиб ўз асарида 20-йиллардаги совет воқелигининг характерли жиҳатларини акс эттира олмаган деган даъво ҳақиқатдан узоқ. Аксинча, ёзувчи буларнинг ҳаммасига эришган, фақат буни ўзининг гоёвий-бадий ниятидан келиб чиқиб, услубининг ўзига хос томонларига амал қилиб рўёбга чиқарган. Бунинг оқибатида биз «Сароб» романида 20-йиллардаги революцион воқеликни, меҳнаткаш халққа бахт-саодат ва мамнуният бахш этиб, тобора кенгайиб бораётган янги ҳаёт тўлқинини, шу тўлқин туфайли хўрлик ва тубанлик, зулмат ва нодонлик қаъридан чиқиб, қадди-қоматини ростлаётган, эркин ҳаволардан тўйиб-тўйиб нафас олаётган, ўзининг инсоний қадр-қимматини чуқур ҳис қила бошлаган одамларни кўрамыз. Улар қутбнинг бир томонини ташкил қилади. Қутбнинг иккинчи томонида

эса саидийлар, мунисхонлар, салимхонлар, Муродхўжа домлалар... Улар нураб, ичидан чириб бораётган кучлар. Уларнинг фожиасини, муқаррар ҳалокатини туғдирган нарса шуки — улар халқдан ажраган, ўзларини халқдан устун қўйган, ўз халқига қарши борган одамлар, улар тарих ғилдирагини ортга бурмоқчи бўлдилар, аммо бунга ожизлик қилиб, унинг остида қолдилар.

«Сароб» ҳақидаги мулоҳазаларимизга яқун ясар эканмиз, бундан эллик йилча аввал роман мунозарасида айтилган бир гап эсга тушади. Шокир Сулаймон «Сароб»ни атрофлича таҳлил қилиб, уни юксак баҳолаб, «романнинг чинакам баҳосини келажак беради» деган эди. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди: фақат ўзбек мунаққидлари ва ўзбек ёзувчиларигина эмас, кўн миллатли совет адабиётининг бир қатор атоқли намояндалари ҳам «Сароб» романини совет адабиётининг жиддий ютуғи сифатида баҳолашди. Фикримизнинг далили сифатида фақат бир мисол келтириш билан чекланамиз. Атоқли совет ёзувчиси Константин Симонов 1970 йилда бир мақоласида роман ҳақида шуларни ёзганди: «Абдулла Қаҳҳорнинг илк романи «Сароб»ни ўқиш менга ўттизинчи йиллардаёқ nasib бўлган эди. Роман, асосан, зиёлилар тақдирига бағишланган асар эди. Бутун ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти давомида Абдулла Қаҳҳорга хос бўлган хислатлар шу илк романдаёқ намоён бўлганди. Булар — ҳаётнинг энг ўткир муаммоларини кўтариб чиқишдаги жасорат ва Ленин йўлига қадам қўйган халқнинг ҳар қандай қийинчиликларни енгиб чиқишига далил ишонч, эскилик ҳар қанча кучли бўлмасин ва ҳақиқатан шундай бўлмасин, бари бир, янгилик унинг устидан ғалаба қозонишига комил ишончдир»¹.

«Сароб» романи 20-йиллардаги ўзбек воқелигини сиртдангина эмас, ичдан ҳам теран акс эттирган, том маънода юксак гоаявийлик билан суғорилган, психологик характеристикаларнинг мукамаллиги билан, бадий баркамоллиги билан ажралиб туради. Бу роман ўзбек адабиётида реалистик методнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Уни Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи деса бўлади.

¹ К. Симонов. Сегодня и давно. «Сов. писатель». М., 1974, стр. 161.

Республика конкурсида «Сароб» романига берилган мукофотга Совет Иттифоқи бўйлаб саёҳат ҳам кирар эди. Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор 1935 йилда биринчи марта Марказий Россияга йўл олди. Саёҳати Ленинграддан бошланди. Ҳақиқатан ҳам, Ленинград ҳар қанча кутганидан ортиқ экан. Уқдай тўғри, кенг, озода кўчалар, анвойи гулларга кўмилган хиёбонлар, ҳар қандай ақлни лол қолдирадиган майдонлар...

Бу шаҳарнинг ҳар бир кўчаси — бир тарих. Абдулла Қаҳҳор, айниқса, Қишки саройни, Эрмитажни, Смольнийни қизиқиб томоша қилади, буюк Ленин билан боғлиқ жойларни ихлос билан зиёрат қилди. У Нева соҳилларида сайр этаркан, суюқ кўрғошиндай чайқалиб оқувчи дарё шаҳарга бошқача бир жозиба бахш этишини кўрди. Петропавловск крепостида бўлганда чоризм истибдоди туфайли унинг зах ва қоронғи камераларида йиллаб азоб чеккан ўнлаб буюк одамлар сиймоси кўз ўнгидан ўтди. Қишки сарой рўпарасида лангар ташлаб турган афсонавий «Аврора» крейсери абадхл-абад унинг хотирасига муҳрланиб қолди.

Саёҳат давомида бир неча кун Москвани айланишди. Табiiйки, бу шаҳар ҳам ўзининг улугворлиги, бағри кенглиги билан ўзбек адибини мафтун этди.

Сўнгра Москвадан Волга бўйлаб кемада сафарга чиқишди. Йўл-йўлакай Горький, Қозон, Қуйбишев, Сталинград каби шаҳарларни кўришди. Ҳа, дунё кенг, бепоён экан. Дунё ранг-баранг ва гўзал экан. Инсон ўз умрини шу дунёни кўришга, ўрганишга, сирларини кашф этишга сарфласа арзир экан.

Абдулла Қаҳҳор бир ойлик саёҳатдан фикри ёришиб, ўзи улғайгандай бўлиб, бир жаҳон таассуротлар билан қайтди. Энди янгича яшаб, янгича ёзиш керак. Шу пайтгача ёзганларининг довуғи Тўйтепадан нарига ўтмаган бўлса ҳам, ўзига маҳлиё бўлиб юраверган экан. Ҳолбуки, ёзувчи бўлганингдан кейин асарларинг ўз юртингдан ташқарига ҳам чиқиши, бошқа халқларга ҳам етиб бориб, уларнинг кўнглини ром қилиши керак. Аммо бунга эришиш осон эмас — бунга эришмоқ учун ёзган асарларинг жуда юксак фазилатларга эга бўлмоғи шарт.

Абдулла Қаҳҳор сафардан катта бойлик орттириб қайтди — у Тошкент вокзалида Москва поезидан тушар экан, иккита ҳаммол унинг купесидан бири-биридан оғир олтита яшчик олиб тушди. Булар — китоб эди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига сўз берайлик: «Москвадаги эски китоблар магазинини хўп айланиб, шу кунгача қайси бир ёзувчини татиб кўрган бўлсам, тўла асарлар тўпламини сотиб олишга ҳаракат қилдим. Бунга қисман эришиб, Толстой, Чехов, Гоголь, Тургенев, Лермонтов, Достоевский, Писарев, Белинский, Горький, Ж. Лондонларнинг асарларидан иборат олти яшчик китоб билан қайтдим. Шундан кейин рус адабиёти дарёсига шўнғиб кетдим. Бу вақтларда мен ҳар бир ёзувчини чуқурроқ ўрганишга, унинг мартабасини улуғ, асарларини гўзал қилган сирлардан воқиф бўлишга киришдим. Шу мақсад билан ишни Чеховдан бошладим... Чеховдан кейин Толстой билан жиддий шуғулландим. Рус классикларини ҳазм қилганимдан кейин Ғарб адабиёти билан шуғулландим»¹.

Ҳа, бу ёзувчиларнинг ҳар бири бир олам, бири-биридан теран, бири биридан доно! Уларнинг асарлари эски қазига ўхшайди — чайнаганинг сари мазаси чиқади. Лекин шундоқ бўлса-да, бу ёзувчиларнинг биттаси Абдулла Қаҳҳорга жуда бошқача манзур бўлди. Унинг асарларини ўқир экан, уларнинг кўп томони ўзига яқин эканини ҳис қилди. Гўё бу ёзувчининг юраги Абдулла Қаҳҳорникига ҳамоҳанг урарди. У — Чехов эди.

Буюк санъат асари ҳамиша бир нусхада мавжуд бўлади. Буюк рус мунаққиди В. Г. Белинский бир санъаткорнинг иккинчисига таъсирини қуёш нурларининг ерга таъсирига ўхшатган эди — қуёшнинг тафти билан ерга тушган уруғ кўкариб-униб чиққандек, адабий таъсир туфайли ёзувчининг онгида мудраб ётган ички имкониятлар уйғонади ва қанот ёзади. Абдулла Қаҳҳор ҳам адабий таъсирни талқин қилишда Белинскийга яқин туради. У ҳам адибга хос образли тафаккур ёрдамида Чеховнинг «муборак кўзойнаги» тўғрисида гапирарди. Адиб Чехов асарларини синчиклаб ўқиб чиққандан кейин ғалати ҳодиса юз беради: «Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга муборак кўзойнақларини бердилару, «Мана буни тақиб ўз халқининг ўтмишига назар сол» — дедилар. Устоднинг мубо-

¹ Адабиётимиз автобиографияси, 194-бет.

шак кўзойнакларини тақиб халқимнинг ўтмишига қарайим. Бир томонда темир йўл гайкаларини бураб олган «Ёвуз ниятли киши» — Денис, иккинчи томонда — отқоювул юр деса турган, тур деса турган, устидан ошириб ўқ узганда киприк қоқмаган «баттол ўғри» — Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки талласи эди. Шундай қилиб болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида «Ам-гуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди»¹.

Устоднинг «муборак кўзойнаги ўзбек адабининг кўзини равшанроқ қилиб, зеҳнида чўкиб ётган хотираларни қайта тирилтириб қўя қолгани йўқ. Айни чоқда, асарни, айниқса, ҳикояни қандай ёзиш кераклигини, нима қилса «кафтдеккина» ҳикоя санъат даражасига кўтарилиб, умрбоқилик касб этиши мумкинлигини ҳам ўргатди. Абдулла Қаҳҳор услуб бобида Чеховдан жуда кўп нарса ўрганганини эътироф этар экан, бунда услубни фақат тил ҳодисаси сифатида қарамаслик керак. Абдулла Қаҳҳор айтаётган услуб ҳаётга чуқурроқ назар солишдан бошлаб, унда нимани муҳим ва нимани номуҳим деб билишгача, эса қоладиган ёрқин деталлар ёрдамида характер яратишдан бошлаб, тилни содда ва равшон қилишгача ҳаммасини қамраб олади. Зотан, услуб фақат шакл масаласи эмас, у шакл ва мазмун уйғунлигидан туғиладиган ҳодисадир. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор услубининг худди шу хусусиятига 1939 йилдаёқ эътиборини жалб қилган эди. У ёзади: «Ёвуз ниятли киши»ни минг хил қилиб ёзиш мумкин, лекин Денисни бундан равшан, бундан мукамал тарзда гавдалантириш, бундан ўтадиган бирон услуб топиб, китобхонга манзур қилиш мумкин эмас. Бу Чехов ижодиётига хос хусусият, Чехов яратган ва рус адабиёти тараққиёти тарихида янги саҳифа очган йўл. Мана шу билан Чехов бутун дунё адабиёти тарихига буюк ҳикоянавис бўлиб киради. У ўзининг шу яратган янги шакли билан рус, Европа ва Америка ёзувчиларига катта таъсир қилгандир.

Унинг чертма, жаранглаб турган «кафтдеккина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмуш-ни чуқур акс эттириши билан ўқувчини ўзига асир қила-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик, 2- том, 8- бет.

ди. Бу ҳикояларнинг ҳар бири Чехов замонасидаги Русия ҳаётининг бир парчаси. Унинг ижодидан бутун Россияни кўриш мумкин. Унинг бутун ижоди ўтмишни қоралаб ёзилган айбномадир»¹.

Чехов дорилфунунининг ихлосманд шогирди бўлган Абдулла Қаҳҳор устозидан ҳам, бошқа рус классикларидан ҳам шу даражада кўп ва ҳўб ўргандики, натижада ўзи баркамолликнинг энг юксак поғоналарига кўтарилди. Унинг бу даврда яратган асарлари, айниқса 30-йилларнинг иккинчи ярмида ижод қилган ҳикоялари том маънода дурдона асарлар бўлди. Улар ўзбек адабиёти хазинасини бойитиш билан чекланмай, Бутуниттифоқ китобхонининг мулкига айланди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи эса ўзбек адабиётида янги реалистик ҳикоя жанрининг асосчиси бўлиб қолди. Унинг ҳикояларини таҳсил қилган баъзи бир адабиётшунослар Абдулла Қаҳҳорни жаҳон адабиётидаги йирик новеллистлар қаторига қўйишди².

Бироқ бу даражага етгунча адиб анча мураккаб ва машаққатли изланиш йўлини ўтди.

2

Абдулла Қаҳҳорнинг ўз таъбири билан айтганда, инсон характериға биринчи бор қўл уриб яратган ҳикояси — «Бошсиз одам» эди. Кейинчалик адиб бу ҳикояни ўзининг олти томлик асарларига ҳам киритдикки, бу факт муаллифнинг «Бошсиз одам»га муносабати кўп йиллар давомида ижобий бўлиб қолганидан далолат беради. Дарҳақиқат, ҳикояда адиб ўз олдига қўйган мақсадга эришган — унда ўзининг бетакрор характериға эға бўлган, эсда қоладиган индивидуал хусусиятлари билан ажралиб турадиган қаҳрамон образи яратилган. Бу — Фаҳриддин. Воқеа бизнинг давримизда — йигирманчи йилларнинг охирида бўлиб ўтади. Аниқроғи, ҳикояда айтарлик воқеа йўқ, лекин шунга қарамай, Фаҳриддин бизда муайян эмоционал муносабат уйғотган ҳолда эсимизда қолади. Фаҳриддин — бошсиз одам, аниқроғи, унинг боши бор, кўринишидан ҳеч қандай камчиликка эға эмас, лекин шунга қарамай, у — бошсиз, яъни миясиз. Фаҳриддин ёши анчага бориб қолган

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 6- том, 239-240- бетлар.

² В. В. Смирнова. Современный портрет.

бўлса ҳам, мустақил фикрлай олмайди. У ҳаётдаги энг оддий ҳақиқатларни ҳам бир-бирига қақиб, таҳлил қилиш қобилиятидан, кўрган, кузатганларидан хулоса чиқариш қобилиятидан мутлақо маҳрум. Унинг ҳаётда ўрни йўқ, у ўзини шахс сифатида идрок ҳам этолмайди, бутун оламга, одамларга, улар ўртасидаги муносабатларга отасининг кўзи билан қарайди, ҳамма нарсани отасининг қаричи билан ўлчаб, отасининг диди билан баҳолайди. Унинг ношудлиги, нотавонлиги, шаклигина одамга ўхшашлиги, айниқса, туғруқхонада ётган Меҳрини кўргани боргани тасвирланган эпизодда ёрқин очилган.

Бу ҳикояда ёзувчи халқ ижодига хос приёмлардан ҳам, рус классик адабиёти тажрибасидан ҳам самарали фойдалангани кўриниб турибди.

«Бошсиз одам» ҳикоясининг яна бир жиҳати бор — бу жиҳат Абдулла Қаҳҳор услубининг ўзига хос томонларидан бирини намоён қилади. «Бошсиз одам» — реал ҳаётий фактлар асосида, ёзувчи ўзи ҳаётда кўрган, кузатган ҳодисалар заминида яратилган. Фахриддин ҳаётда ўз прототипига эга. Бу — Абдулла Қаҳҳорнинг амакиваччаси Гаффор. Унинг отаси, Абдулла Қаҳҳорнинг амакиси эса ҳикояга ўзининг ҳаётдаги номи билан — уста Абдурахмон бўлиб кирган. Адиб кейинчалик «Ўтмишдан эртақлар»да амакисини ҳам, Гаффорни ҳам анча кенг тасвирлаган, уларга муносабати совуқ бўлганини ҳикоя қилган. Табиийки, адиб ҳикояга ҳаётдаги воқеаларни қайта ишлаган ҳолда, саралаб киритган, шу туйғайли ҳам феодал психологиясининг аксил-инсоний моҳиятини дуруст очиб берган.

Абдулла Қаҳҳор «Бошсиз одам»дан кейин ҳам ҳикоялар ёзишда давом этади. Табиийки, кейинги ҳикояларида ҳам социалистик воқеликдаги ҳодисаларни акс эттиришга ҳаракат қилади, бу ҳикояларнинг марказига ўзига хос характерга эга бўлган қаҳрамонларни қўйишга интилади. Бироқ ҳар хил сабабларга кўра ҳаммавақт ҳам бунга муваффақ бўлавермайди. Унинг биринчи ҳикоялар тўплами 1933 йилда «Олам яшаради» деган ном билан нашр қилинган.

Бу тўплам ҳақида адабиётшуносликда умумий тарзда мушоҳада юритиб, уни салбий баҳолаб ўтиб кетавериш одат тусини олган. Ҳақиқатан ҳам, бу тўпламга кирган ҳикояларнинг баъзилари чинакам баднийликдан бутунлай маҳрум. Улар «ҳикоя» деган номга муносиб

эмас. Бу қаторга биринчи навбатда «Олам яшаради», «Афлотун муҳаббати», «Икки қонун» каби ҳикояларни киритиш мумкин. «Яна ой қачон қуяди», «Рақиб», «Рӯдапо», «Гумроҳ», «Тангрининг кулгиси», «Қотилнинг туғилиши» каби ҳикоялар жуда аниқ ифодаланган изланиш муҳри бор — ёш адиб қийналиб, адашиб бўлса-да, ўз мавзуини, ўз материални излайди. У ҳаётнинг ҳамма соҳаларида янги кучлар бош кўтараётганини, улар ўзлари билан жуда кўп янгиликлар келтираётганини кўради; «Рақиб» ҳикоясини олайлик. Ёш адиб унда 30-йилларнинг бошларидаги ҳаётимиз учун муҳим қимматга эга зиддиятини тасвирлайди. Бу зиддиятда ҳаётдаги реал қарама-қаршилиқлар ўз ифодасини топган. Ҳикоя қаҳрамони — ҳар куни «уйнинг дарчаси олдида ўтириб, кавуш ёки бошқа бирон оёқ кийими ямайдиган» етмишдан ошган чол. У аслида ямоқчи эмас, ямоқчилик — шунчаки, одамларнинг кўзигагина... Чол табиблик билан шуғулланади. Табиблик бобида ютуқлари айтарлик бўлмаса-да, элу-юрт орасида «Луқмони Ҳаким» деб ном чиқарган. Ҳикоянинг негизини ташкил қилувчи зиддият қуйидагича: чолнинг Мардонқул деган ўғли бор. У Москвада ўқиб; врачлик дипломи билан қайтиб келади. Бу эса «Луқмони Ҳаким»га ёқмайди. Ота ҳар қадамда ўғлини камситишга, таҳқирлашга уринади. Охирида ота ва ўғил юз кўрмас бўлиб ажралишади. Албатта, ота ва ўғил ўртасидаги бундай конфликт ҳаётини заминга эга. Уша пайтларда совет адабиётида революцион кураш жараёнида бир-бирига зид марраларга тушиб қолган яқин қариндош-уруғлар ўртасидаги конфликтлар кўп қаламга олинган, бу зиддият ҳатто «Любовь Яровая» каби классик асарлар яратишга ҳам имкон берган. Шунинг учун ёш адиб ота ва ўғил ўртасидаги кескин тўқнашувни қаламга олганига шубҳаланмаслик керак. Фақат шуни айтиш керакки, адиб бу тўқнашувни психологик жиҳатдан етарли далиллай олмаган. Биз чолнинг ҳам, Мардонқулнинг ҳам муайян ғояни ифодаловчи схема сифатидагина кўрамиз, улар бизнинг кўз ўнгимизда жонли инсон сифатида намоён бўлмайди. Иккинчидан, «Рақиб» ҳикоясида ёш адиб тажрибасизлиги туфайли ортиқча батафсилликка йўл қўяди, пейзажларни кенг тасвирлайди, образлар ҳолатини ихчам очиш ўрнига баёнчиликка берилади. Буларнинг бари ҳикоядаги динамизмни йўққа чиқаради, ҳаракатни сусайтиради ва асарни зерикарли қилади. «Рақиб» ҳикоясида тўғри топилган ҳаётини

конфликт адибнинг тажрибасизлиги туфайли бадий жиҳатдан очилмай қолган.

«Тангрининг кулгиси» ҳам 30- йилларнинг бошида ёш адибнинг изланишлари қандай характерда кечаётгани ҳақида муайян тасаввур беради. Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда диннинг реакцион моҳиятини кўрсатишни мақсад қилиб олган. Адиб бу муҳим ғояни бевосита шиорлар орқали яланғоч тарзда ифодалаш мумкин эмаслигини яхши тушунади, шунинг учун у ўз қаҳрамонини фавқулодда вазиятга солади-да, тангри билан бевосита тўқнашгандай қилиб кўрсатади. Шуниси муҳимки, адиб ҳикояда ҳаётини деталлардан кенг фойдаланади, ҳатто биографик фактларни ҳам ҳикоя тўқимасига сингдириб юборади. Масалан: ҳикоя қаҳрамони бувайдалик Мирзааҳмад деган одам. У — косиб, қошиқчи уста. Адибнинг қошиқчилик касби ҳақида айтганлари у бу касбнинг паст-баланд томонларидан яхши хабардор эканидан далолат беради: «Қошиқчилик ўзи бўлмағур касб, ош бўлса уни кўтариб ҳам ичса бўладир, аммо ош бўлмаса, қошиқни еб бўлмайди. Мирзааҳмад қошиқчи бозорга қошиқ олиб чиқса, одамлар сўкар эди. Чакана савдо йўқ, вофурушлар улгуржи олишади-ю, аммо тупроқ баҳоси...» Шундан кейин вофурушларнинг зулми ҳақида, Мирзааҳмаднинг турмуш мушкулотларини енгиллаштириш учун жонини жабборга бериб уринишлари ҳақида гап кетади. Ниҳоят, Мирзааҳмаднинг рўза кунлари силласи қуриб, ишга ярамай қолгани, тирикчиликни ўтказиш учун рўзасини бузишга мажбур бўлгани ва қўлга тушиб, ўлгудай калтаклангани кўрсатилади.

Буларнинг бари ҳаётини, ғоят ишонарли. Бунинг устига характерлар Абдулла Қаҳҳорнинг энг яхши ҳикояларидаги каби жонли деталларда, аниқ образларда очилган. Автор қўллаган ўхшатишлар қаҳрамон характерини конкретлаштириш билан бирга, унинг руҳий ҳолатини очишга ҳам хизмат қилади. Масалан, қошиқ ясаш учун Мирзааҳмаднинг бир туп ёнғоқ олгани, уни кесишга мардикор солишга кучи етмай, ўзи кесгани шундай тасвирланади: «У... эрталаб аррани бир парча шолчага ўраб, қўлтиғига қисади, болтани елкага ташлайди-да, ёнғоқ кесгани кетади, шу кетганича кечқурун совуқда қолган пашшадай ўрмалаб келади». Бунга ўхшаган тасвир адибнинг маҳорати балоғат босқичига қадам қўя бошлаганидан далолат беради. Аммо, афсуски, бу руҳ ҳикоянинг охиригача сақланмайди. Ҳикоянинг иккинчи

ярмидан ҳаётийлик ўрнини китобийлик эгаллайди. Довонда эшагидан айрилиб пиёда қолган Мирзааҳмад мовақалди роқ қалди раб, чақмоқ чақиб, бўрон қутираётган бир шароитда бўрилар галасига дуч келади ва ўзидан умидини узиб қўйган қошиқчи худога исёнини шундай ифодалайди: «Э худо, мен сендан қайтдим!.. Жаннатингни саҳарда кекириб рўза тутганларга бер! Мен қайтдим... Қирқ йил аҳмоқ бўлган эканман... Гўдаклар қолди... Гўдаклар йиғлаб қолди! Гўдаклар увол бўлди».

Бу сўзлар кўтаринки руҳда айтилган бўлса-да, китобхонни ишонтирмайди — китобийлик ёш адибга панд берган.

«Олам яшаради», ва «Тангрининг кулгиси» тўпламига кирган ҳикоялар ҳар қанча заиф бўлмасин, уларнинг энг яхшиларида шундай хусусиятлар мавжудки, улар ёш адиб ижодида яқин келажакда жиддий кўтарилиш юз беришидан далолат берарди. Ҳақиқатан, 30-йилларнинг ўрталарида шундай кўтарилиш содир бўлди. Буving дастлабки белгилари «Мастон» ва «Кўр кўзнинг очилиши» деган ҳикояларда намоён бўлди. Ҳар иккала ҳикояда ҳам ёш адибнинг аввалги асарларида кўринмаган янги бир хусусият бор — ёзувчи янги социалистик воқелик фактлари ҳақида қалам тебратар экан, уни, биринчи навбатда, шу ҳаёт учун курашган қаҳрамонона характерлар қизиқтиради.

«Мастон» ҳикояси «ичкари»нинг асрий кишанларини парчалаб ташлаб, ўзининг инсонлиги учун ифтихорга тўлиб-тошиб, янги ҳаётга интилган ўзбек аёлининг характерини очиш асосига қурилган. Ҳикоя қаҳрамони Мастон образида ёзувчи ўз ижодида биринчи марта ўлароқ актив курашчи: фаол инсон характерига қўл урган — фақат бунда у адабиётда кўпчилик юрган йўлдан бормай, ўз сўқмоғини топиб олишга интилган. Гап шундаки, кўп асарларда бундай қаҳрамон характери эски дунё кучлари билан бевосита тўқнашувда кўрсатилади, улар очик майдонда бетма-бет курашиб, муросасиз жанг қилиб, ўз тақдирларини белгилайдилар. «Мастон» ҳикоясида бошқача аҳволни кўрамиз. Мастон қишлоқдан шаҳарга ўқишга боради. У дугонаси Турғунойни ҳам бирга кетишга кўндиради. Турғуной отаси ўлиб, кўчада қолмаслик учун ноилложликдан эрга тегишга мажбур бўлган. Аммо сўхтаси совуқ эри унинг кўзига алвасти бўлиб кўринади. Утмишда Турғунойлар бундай вазиятга кўниши, умрининг охиригача «пешонам шу экан» деб

тенгсизлик, эрксизлик ичида ўтиб кетиши муқаррар эди. Жуда нари борганда эллик яшар дўппифуруш Абдураззоққа тушган аммасининг қизига ўхшаб, «пес бўлсам, қўйиб юборадим» деб овқатига калтакесак солиб ейиши мумкин эди. Ҳозир эса қушдай эркин қанот ёзиши, катта ҳаёт бағрига чиқиши, парвоз қилишига йўл очик. Бу ҳаётнинг лаззатини тотган Мастон уни кедаякка чорлайди. Ёзувчи Турғунойнинг ҳам, Мастоннинг ҳам индивидуал белгиларини берган, характерини ёрқин чизган. Улар туни билан қўрқинчли дашт ваҳимасини енгиб ўтишади. Турғуной янги ҳаётга илк қадамни қўяётгани учун қийинчиликлар уни чўчитади, йўлдан қайтишга ундайди. Мастон эса катта мақсад йўлида астойдил ҳаракат қилади. Унинг иродаси, қатъияти ўқувчини мафтун этади. Ёзувчи бутун эҳтироси билан кучли, шижоатли Мастонни қўллаб-қувватлайди, китобхон қалбида ҳам унга нисбатан хайрихоҳлик гуйгуларини уйғотади. Мастон ўзини муштипар аёл эмас, эркин инсон деб билади. «Биз ёруғ дунёни кўриш учун туғилганмиз, — дейди Мастон. — Биз товўқ эмасмизки, қандай тухум бостирса шуни очиб чиқарсак». Унинг бу сўзларида ўз қадри-қимматини чуқур тушунган инсон гурури ифодаланган.

«Кўр кўзнинг очилиши» ҳикояси ҳам қаҳрамонона характерни бадий тадқиқ қилувчи ҳикоя. Унинг марказида революция туфайли уйғонган, ўзининг синфий манфаатларини чуқур англаб етган, бу йўлда босмачиларга қарши сўнгги нафаси қолгунча курашган Аҳмад полвон образи туради. Аввало шуни айтиш керакки, бу ҳикояда ҳам Абдулла Қаҳҳор услубининг бизга таниш қирраси намоён бўлган, яъни у ҳикояга ҳаётда содир бўлган воқеани асос қилиб олган. Адиб болалигида ўз кўзи билан кўрган воқеа унга туртки берган. «Бу воқеа босмачилик даврида, ўн тўққизинчи йилларда Оққўрғон қишлоғида содир бўлган эди. У пайтда биз Бувайдидан ўша қишлоққа кўчиб келган эдик. Воқеа қўрбоши қўнган уйнинг ҳовлисида бўлиб ўтади. Унинг оти эсимда йўқ, унинг Маҳмуд деган ўғли билан катта масжиддаги мактабда бирга ўқир эдик. Уларнинг ҳовлиси мактаб билан уйимиз ўртасида, шундоққина йўл бўйида эди».¹ Шуниси қизиқки, ёзувчи бу воқеани «Сароб» романида ҳам эслайди. Шунингдек, «Ўтмишдан эртактлар» қисса-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 6- том, ... бет.

сининг охирида ҳам бу воқеа яна бир бор тилга олинган. Бироқ на романда, на қиссада у мустақил бадий лавҳа даражасига кўтарилган эмас. Шундай қилиб, «Кўр кўзнинг очилиши» — реал ҳаётий заминга эга, бироқ шунга қарамай, ҳикояда бадий тўқимага жуда кенг ўрин берилган. Бу тўқима, аниқроқ айтганда, ёзувчи бадий тафаккурининг қудрати қаҳрамон характери психологик далиллашда яққол кўринади. «Кўр кўзнинг очилиши» худди шу жиҳати билан 30-йилларда ўзбек прозасида кўплаб пайдо бўлган ва босмачиларга қарши кураш қаҳрамонларига бағишланган ҳикоялардан фарқ қилади. Уларда кўпинча қаҳрамоннинг ҳатти-ҳаракати ётарли далилланмаган ҳолда тасвирланади.

Шуниси қизиқки, муаллиф ҳикоя қаҳрамони — Аҳмад полвоннинг қандай одам экани, ёши, одатлари, ташқи қиёфаси ҳақида ҳеч нарса демайди. Биз унинг биографияси билан ҳам танишмаймиз — фақат бир ўринда Аҳмад полвон ўзининг камбағаллар тоифасидан эканини таъкидлайди. Шунингдек, унинг ўлим олдидаги нутқидан биз Аҳмад полвоннинг босмачиларни ҳам, уларнинг пинжига кириб жон сақлаётган бойларни ҳам бутун вужуди билан ёмон кўришини билиб оламиз. Аҳмад полвон китобхон кўз ўнгида бетакрор характерига эга бўлган тугал адабий тип сифатида намоён бўлади.

Аҳмад полвон қўрбошининг яқин одами Исоқ афандини чопиб ташлаган. Шуниси муҳимки, Исоқ афанди балки «жароҳатидан қон кета-кета ўзи ҳам ўларди». Бироқ Аҳмад полвон буни кутиб ўтиролмайдди. Хуялас, унинг гуноҳи катта, шу қадар каттаки, бунинг учун у, албатта, ўлдирилиши керак. Худди шу жараёнда унинг характери очилади. У ўлимдан қўрқмайди, аксинча, ўлимидан ҳам халқ иши учун фойда чиқаришга ҳаракат қилади. Абдулла Қаҳҳор ҳикояда Аҳмад полвоннинг қўрбошининг кўр кўзини очиш баҳонасида уни ўлдиришини шундай тасвирлаганки, бу ғайритабiiй ҳодиса китобхонни тўла ишонтиради. Аҳмад полвоннинг фидокорлиги, ҳақиқат йўлида мардларча жондан кечиши босмачилар орасига гулу солади: «Тебраниб ётган шам зўр мўъжизадай ҳамманинг диққатини жалб қилган эди. Полвон қаттиқ товуш билан «шам!» — деди ва шу билан бирга нари-бери бориб келиб турган тош учланган қирраси билан бекнинг бошига тушиб, ярмигача ўйиб кириб кетди. Қўрбошининг ўнг ёғида ўтирган ўнбоши тўппон-

чадан уч марта ўқ узиб полвонни йиқитди. Унбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қўндоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди. Шундан сўнг ўзаро отишув бошланиб кетди». Хуллас, Аҳмад полвоннинг ўлими беҳуда бўлмади — унинг фидокорлиги, халқ ишига садоқати босмачилар орасида адашиб юрган ўнлаб йигитларнинг кўр кўзини очди.

«Кўр кўзнинг очилиши» ўлкамизда граждандар уруши воқеаларини тасвирлаган энг яхши ҳикоялардан биридир. Бу ҳикоя «Мастон» билан биргаликда Абдулла Қаҳҳорнинг давр ижобий қаҳрамонлари образини яратиб бобидаги дастлабки самарали иши бўлган эди. Бундан кейин, яъни 30-йилларнинг иккинчи ярмида адиб ўтмиш ҳақидаги асарларидан ташқари, асосан, ҳажвий ҳикоялар яратган бўлса-да, ижобий қаҳрамонлар яратиш бобида орттирган тажрибаси кейинроқ юзага келувчи катта муваффақиятлар учун замин бўлди.

30-йилларнинг ўрталарида Абдулла Қаҳҳор биринкетин «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Томошабоғ» каби ҳикояларини эълон қилди. Орадан бир-икки йил ўтгач, «Миллатчилар» деган ҳикояси босилиб чиқди. Уларнинг ҳаммаси ўтмиш мавзуида бўлиб, оддий одамларнинг аянчли тақдири ҳақида ҳикоя қиларди. Буларда қаламга олинган баъзи мавзулар ёзувчининг илк ижодида айрим фелъетонлар ёхуд кичик ҳикояларда ҳам ёритилган эди. Бироқ ўртада осмон билан ерча фарқ бор эди. Кейинги ҳикоялар ҳажман жуда кичкина — бор-йўғи икки-уч саҳифага жой бўлса-да, таъсир кучи жуда қудратли эди. Қафтдеккина ҳикояларни ўқиган китобхон кўз ўнгиде ўтмишдаги меҳнаткаш халқ оммасининг бошидан кечган ҳақсизликлар, хўрликлар, ҳақоратлар ўзининг бутун фожиона моҳияти билан намоян бўлар эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари ўтмиш манзараларини гоёта табиий ва чинакамига ҳаётий чизади. Китобхон бу ҳикоялардан одам ҳақида, ўтмиш тўғрисида олам-жаҳон тасаввур олади. Бу тасаввур унинг онгига таъсир кўрсатади, унинг ўтмиш ҳақидаги билимини кенгайтиради ва айни чоқда, унинг ҳисларига ҳам таъсир кўрсатади, қалбида тенгсизлик ва адолатсизликка, зулм ва жаҳолатга, эрксизлик ва нодонликка қарши оташин нафрат уйғотади. Бу ҳикояларни ўқиган одам ўтмишга нисбатан, улардаги қаҳрамонларга нисбатан лоқайд қололмайди. Абдулла Қаҳҳор «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Томошабоғ» каби ҳикояларда ўтмиш-

даги зулмга, зўравонликка асосланган тузумнинг қурбони бўлган одамларнинг типик образини чизади, ўша тузум, ижтимоий иллатлар сон-саноксиз инсоний фожияларни туғдирган замин экани очиб берилади.

«Бемор» ҳажм жиҳатидан жуда кичкина, «митти» ҳикоя. Ундаги воқеа ҳам ғоят оддий — Сотиболдиннинг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Одамнинг касалга чалиниши, хасталик туфайли вафот этиши — табиий нарса, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Албатта, ҳар қандай тирик жоннинг ҳам ҳаётдан кўз юмиши қайғули ҳодиса, киши ачинади, афсусланади, дард чекади. Бироқ бу ҳодисада ҳали фожиа йўқ. Санъаткорнинг сеҳрли қалами остида мана шу жуда жўн, табиий воқеани баён қилувчи кичик ҳикоя ўтмишни қораловчи даҳшатли айбномага айланади. Сотиболди ҳам, унинг хотини ҳам ўтмишдаги ғайринсоний тартибларнинг, ижтимоий тенгсизликнинг, фақирликнинг қурбони. Езувчи аниқ топилган, тежаб ишлатилган деталлар орқали ўқувчини ана шу хулосага олиб келади. Эҳтимол, Сотиболдиннинг хотини тузукроқ даволанганда тузалиб кетиши мумкин эди. Аммо «докторхона» деганда Сотиболдиннинг кўз олдига извош ва оқподшонинг суврати солинган 25 сўмлик пул келади». 25 сўм! Эртадан кечгача офтобшувоқда гавранлар ичига кўмилиб, сават тўқийдиган Сотиболди эса жуда ёрлақаганда боққолдан йигирма танга қарз олиши мумкин. Унинг хўжайини Абдуганибойга 25 сўм чўт эмас, албатта. Аммо у Сотиболдига 25 сўм бериб, хотинини докторга кўрсатишни маслаҳат бермайди. Буни хаёлига ҳам келтирмайди, аксинча, у девонаи Баҳоваддин билан Ғавсул аъзамга садақа аташини маслаҳат беришдан нари ўтмайди. Чор-ночор Сотиболди хонаки-тадбирларга мурожаат қилишга мажбур бўлади: хотинини ўқитади, хипчин билан савалатади, чилёсун қилдиради. Сотиболдиннинг «кўнгилга армон бўлмасин» маъносида қилган бу ҳаракатлари чўкаётган одамнинг сомон парчасига ёпишишини эслатади. Езувчи бемор атрофидаги вазиятни жуда ихчам ва аниқ тасвирлайди: «Тўрт яшар қизчаси кўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўриydi, баъзан кўлида рўмол билан мукка тушиб, ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша гингиллайди, бемор икқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей дўст, шайдулло баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...»

Хира пашшаларнинг ғинғиллаши, беморнинг инқиллаши, гадойнинг аҳён-аҳёндаги товушигина бузадиган гўристон сукунатига ўхшаш бу совуқ жимлик ҳикояда муайян психологик кайфият туғдирибгина қўя қолмайди, балки қаҳрамонлар бошига тушган мусибатнинг қанчаллик оғирлигини янада бўрттиради. Сотиболди қаҳри қаттиқ дунёнинг тажаввузи қаршисида ҳимоясиз, ночор, нотавон. У фақат талвасага тушиши, бошини ҳар томонга уриши, йиғлаб-сиқташигина мумкин, қўлидан бошқа ҳеч нарса келмайди. Зулмат дунёсида, тенгсизлик оламида, фожиа қаршисида нотавонлик, ожизлик биргина Сотиболдининг қисмати эмас. Ҳикояда шундай деталь бор; талвасага тушиб, гангиб қолган Сотиболди қўшни кампирни ёрдамга чақиради: «Кампир беморнинг тўзган сочларини тузатди, уёқ — буёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади». Бемор, Сотиболдигина эмас, шўрнинг қурғур кампир ҳам тақдир зарбалари қаршисида ожиз, нотавон. Сотиболдилар фожиасининг бутун даҳшати ҳар кун саҳарда худодан онасининг дардига шифо сўраб, дуо қиладиган тўрт яшар бегуноҳ гўдак орқали янада чуқурроқ очилади. Ҳикоя финалида онасининг мурдаси ёнида маъсума гўдакнинг уйқусираб айтган: «Худоё аямди дайдига даво бейгин» — деган сўзларини ўқир эканмиз, бу сўзлар бизга гўдак қалбидан чиққан илтижо эмас, инсонни шунчалар хор қилган, тилсиз, заиф нотавон қурбонга айлантирган, уни хурофот чилчирлари билан бўғовлаб ташлаган дунёга қарши юрагимиз қаъридан кўтарилган лаънат нидосидай туюлади.

«Анор» ҳикоясида ўтмишдаги камбағал одамнинг фожиали ҳаёти бошқа томондан кўрсатилган. Туробжоннинг хотини анорга бошқоронғи бўлиб қолади. Аёл кишининг маълум даврдаги бу табиий ҳолати Туробжонни ўғирлик қилишга мажбур этади. Анор туфайли ўғирлик қилиш бемаъни нарса, аммо биз Туробжонни қораламаймиз. Туробжон оми одам, умри бировларнинг эшигида ўтган. Ҳозир ҳам, «сахаримардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб...» тирикчилигини ўтказди, қозони зангдан қатиқ ҳам оқартиролмайдиган қора бўлса ҳамки, гўжаси қайнаб туради. Бу серташвиш, азоб-уқубатли дунёда унинг бирдан-бир илинжи, кўнглига равшанлик бахш этадигани — хотини. У хотинини севади. Бу севги китобларда битилган, эртактларда куйланган кўтаринки севги эмас, балки оддий одамлар орасида бўладиган, бир оз дағал, кундалик ташвишларга кўмилиб,

Кўникмага айланиб кетган севги. У тилга чиқмайди, дилда чўкиб ётади. Туробжон хотинининг истагини бажаришдан, унинг кўнглини олишдан ҳузур қилади, унга ширин гаплар айтгиси, бошини силагиси келади. Хотинининг ҳам дунёда бирдан-бир суянган тоғи — Туробжон. Бироқ улар бу туйғуларини рўйи-рост ифодаламайдилар, бир-бирларига яққол ошкор этмайдилар. Чунки туйғуларни ошкор қилиш у муҳитда расм бўлган эмас, иккинчидан, мабодо расм бўлган тақдирда ҳам, улар буни қилиша олмас эди, негаки ўша туйғуларга ном, топилшдан ожиз эдилар. Туробжон билан унинг хотини яшайдиган муҳит — қаҳри қаттиқ, бағри тош, шафқатсиз муҳит. Бу муҳитда шу икки муштипар, меҳнаткаш, дасти қисқа одамга жиндай бахт nasib этмайди. Хотини бир қадоқ анор учун умрининг ярмини беришга тайёр, аммо «анор — фалон пул». Туробжон хотини кўнглини олиш учун хўжайинга «билдирмасдан... ўзидан сўраб» асал келтиради. Эру хотин ўртасида гап қочади. Бу жанжал «гапни кавласа, гап чиқади» қабалида эмас, кўли қисқалигидан, муҳтожликдан, ночорликдан туғилган доимий алам туғени эди. Шу алам туфайли Туробжон хотинига «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да» дейди, шу алам туфайли хотини ҳали туғилмаган болани «ер юткур» дейди. Шу алам уларни бир-бирига аччиқ-аччиқ, теккан жойини жизгина қилиб куйдирадиган гаплар айтишга мажбур қилади. Ёзувчи нечорлик, қашшоқлик туфайли тўлқин каби устма-уст ёпирилиб келадиган жаҳл ва зардаларни бениҳоя нозик санъат билан, ғоят табиий ва ишонарли қилиб тасвирлаган. Бу жанжал онладаги энг азиз нарсага — тотувликка раҳна солади, хотинининг «оламда суянгани эри, бирдан-бир орзуси — анор эди», жанжал оқибатида «бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқади».

Бу ҳикояда ҳам адиб шундай деталлар топадики, улар ҳикоя замиридаги катта ғояни, муҳим ҳаётий ҳақиқатни тўла очишга хизмат қилади. Эр-хотин анор жанжалини қилар экан, Муллажон қозининг уйдан кетма-кет мушак отилади. У ерда — тўй. Мушак хотинга Муллажон қозининг боғини эслатади. У боғни кўрган эмас, таърифини эшитган, халос; «боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор-шиғил, чойнакдай-чойнакдай осилиб ётипти...» Туробжон эса мушак туфайли мураккаб ҳисоб-китобга берилади: «Битта мушак уч мири... юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир мири-

дан кам — етмиш беш танга бўлади». Туробжон бир ойда ўн саккиз танга топади. Одамлар бир кечада етмиш беш тангани осмонга совуради. Шу тарзда ёзувчи секин-аста бизни бир ҳақиқатга — Туробжон ва хотинининг фожиаси, бахтсизлигига сабаб — ижтимоий тенгсизликдир, ижтимоий адолатсизликдир деган ҳақиқатга олиб келади. Китобхон ҳам ҳикояни ўқиб чиққач, Туробжоннинг хотини каби «камбағаллик ўлсин» деган хулосага келади. Бу хулоса эса тенгсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган, меҳнаткаш одамни қашшоқ ва хор қилиб қўйган дунё устидан чиқарилган ҳукмдай туюлади.

Ўтмиш ҳақидаги ҳикоялар ичида «Ўғри» алоҳида ажралиб туради. Жуда ихчамлиги, соддалиги, психология характеристикаларининг аниқлиги, деталларининг ёрқинлиги, тилининг рангдорлиги, гоёвий умумлашмаларнинг кучи билан бу ҳикоя ҳақи равишда кичик эпик формаларда социалистик реализмнинг таънасини ифодалаган ажойиб намуна бўлиб қолди.

Ҳикояда воқеа шу қадар жонли гавдалантирилганки, ўқувчи ўтмишда деҳқон бошида синган таёқларнинг қасир-қусурини аниқ эшитаётгандай бўлади. Ҳикояда қуруқ насиҳат, энсани қотирувчи дидактика, зериктирувчи баён йўқ, гоё тўлалигича асарнинг тўқимасига сингиб кетган. Бунга ёзувчи характерларни психологик жиҳатдан чуқур асослаш орқали, табиийлик ва ҳаётийлик орқали эришган.

Ҳеч қутилмаганда энг қимматли, энг зарур, жонидан ортиқ кўрадиган нарсасидан, ғариб рўзгорини тебратиб турган ягона кўмакчисидан ажраган, бу фалокатнинг бутун даҳшати, аламли оқибатини ҳали охиригача англаб етмаган одамнинг ҳолати, бу ерда жуда аниқ ва табиий очилган. Унинг титраши ҳам, жавдираши ҳам, нажот излаб одамларга мўлтираши ҳам, мадорсиз тиззалари ҳам дабдурустдан қаттиқ зарба еб, қарахт бўлиб қолган одамнинг аҳволини яхши ифодалайди. Бу тасвир ўқувчида Қобил бобога ачиниш ҳиссини уйғотади, унинг тақдири бизга яқин бўлиб қолади, биз ҳам энди Қобил бобо бу фожиадан қандай қилиб қутулишини кузата бошлаймиз. Ёзувчи ҳикоя воқеасининг табиий оқимини сусайтормайди, вазият талаб қилган энг ҳаётий деталларни киритиб, ҳаракатни кучайтиради. Воқеага бурунсиз элликбоши аралашади. Унинг биринчи қадамлариданоқ биз элликбошининг қанақа одамлигини пайқай бошлаймиз. У Қобил бобонинг

уйига келиши ҳамон, дарҳол оғилда тафтиш ўтказди: «У оғилга кириб тешикни, хўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди, негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди». Унинг бу ҳаракатларида, айниқса, устунни қимирлатиб кўришида бошига фалокат тушган Қобил бобонинг тақдирига, қайғусига бефарқ қараш, лоқайдлик сезилади. У ўзининг тафтиши билан бирон чора кўришга, ўғрини тезроқ излаб топиш тадоригини кўришга уринаётгани йўқ. Аслида унинг тафтиши маъносиз, шунчаки расмият учун ўтказилган тафтиш. Унинг бирдан-бир фойдаси шуки, элликбошининг ҳаракатсизлигини ниқоблайди. Элликбошининг лоқайдлиги унинг конкрет маънодан холи умумий сўзларида янада аниқроқ кўринади: «Хўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!» дейди элликбоши. Ҳолбуки, Қобил бобога ачинган, юрагидан куйган, унга ёрдам бермоқчи бўлган одам бунақа умумий гаплар ўрнига бирон амалий иш қилиши, темирни қизигида босиб, ўғрининг изига тушиши лозим эди. Унинг кейинги гапидан биз элликбошининг Қобил бобо тақдирига лоқайд қарашинигина эмас, уни ҳақорат қилаётганини, менсимаётганини, ерга ураётганини ҳам сезиб оламиз. «Йиғлама! Йиғлама дейман! Хўкизинг оқпошшо қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса, топилади». Хўкизинг топилиш шартини қаранг — «оқпошшо қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса» эмиш. Ҳар бир соғ, эси бутун одам бу гапнинг замиридаги ҳақорат ва таҳқирни пайқаб олиши қийин эмас. Аммо Қобил бобо пайқамайди. Езувчи унинг бу дақиқадаги руҳий ҳолатини ҳам мантиқий, изчиллик билан ғоят ҳаққоний кўрсатади — ночор, ожиз Қобил бобо нажот кутади ва унга ҳар қандай оҳангда айтилган «топилади» деган сўз «мана хўкизинг» дегандай бўлиб туюлади. «Хўкизинг топилади» деб кўнгил кўтаргани учун элликбошига, албатта, бир нима бериш керак. «Қобил бобо ҳаменини қоқиштириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди». Нега энди элликбошига «бир нима» бериш керак? Езувчи бунинг сабабларини икки оғиз гап билан очади: «Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум». Бундай йўллар билан амалга минган одам учун, табиий, элликбошилик — халқнинг хизмати-ни қилиб, мушкулини енгиллатиш воситаси эмас, бойлик орттириш воситаси бўлади. Қобил бобонинг ҳаме-

нидагини олгандан кейин элликбошининг бутун қилгани шу бўлдики, у «бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетади».

Шундан кейин воқеага амин кириб келади.

Абдулла Қаҳҳор амин образини ҳам зўр маҳорат билан яратган. Ёзувчи унинг портретини чизмайди, биографиясини айтмайди, фикрлари, яшаш тарзи, порахўрлиги ва ҳоказолар тўғрисида маълумот бермайди. Бироқ унинг Қобил бобога айтган уч-тўрт оғиз гапидан, у билан гаплашаётганидаги икки-уч қилиғидан аминнинг бутун қиёфаси намоён бўлади-қўяди — бизнинг кўз ўнгимизда ўта разил, ифлос ва қабиҳ бир махлук пайдо бўлади. Амин образини чизишда ёзувчи драматик асарларга хос приёмдан — унинг нутқи орқали характерини кўрсатиш, кимлигини очиш приёмидан фойдаланади. Қобил бобо не-не азоблар тортиб, қўрқиб, умид қилиб аминнинг қошига келади. Амин бу шўрпешона бечора чолни кўриб... «оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бақбақасини осилтириб кулди». Шу ўринда ҳикоядан олинган парчани шарҳлашдан аввал жиндай чекиниш қилиб, бир масала ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтишга эҳтиёж сезилади. Гап шундаки, бир вақтлар Абдулла Қаҳҳорга бағишланган бир илмий асарда шу парча муносабати билан айтилган ғалати фикрларга рўпара келган эдим: «Адиб икки-уч сўз билан аминнинг ташқи қиёфасини ёрқин чизади. Аминнинг бақбақасини таъкидлаш билан семиз эканлигини изҳор қилади. Унинг кекириши деталда тўқлигини билдиради. Этигига урғу қилиш орқали бойлигини, яхши кийинишини кўрсатади». Аввалига менга бу парчадаги айрим жумлалар эриш туюлди — ахир, «Ўғри»дай ажойиб ҳикоя тўғрисида, ҳар сатридан баркамол нафосат уфуриб турган бир асар ҳақида наҳотки «бақбақасини таъкидлаш», «кекириш детал» сингари ўта сунъий образларда мулоҳаза юритиш мумкин бўлса! Бунақа ғайритабiiй иборалар, эстетик карлик оқибатида туғилган тушунчалар асарни бир зумда бадиятдан маҳрум қилиб қўяди-ку! Бадiiй асарга бунақа ёндашиш қассобнинг қўйни нимталашидан заррача фарқ қилмайди. Ҳа, биз — адабиётшунослар бадiiй асарни таҳлил қилганда унинг мазмунини саёзлаштириш, қолипларга солиш йўлидан бормай, ҳар бир асардаги бадiiй баркамолликни, ҳаётий теранликни тўлалигича китобхон қаршисида намоён қилиб бериш йўлидан боришимиз керак. Бунинг учун эса ҳар

бир мунаққид, ҳар бир адабиётшунос ўзи текширмоқчи бўлган асар даражасига кўтарила билмоғи, ўша юксакликдан туриб, ҳаёт ва адабиёт ҳақида фикр юритмоғи лозим. Юқорида айтганимдек, «Ўғри» ҳикояси ҳақидаги бу мулоҳазалар чорак асрча аввал айтилган эди. Бугун уларни эслаб ўтиришга ҳожат борми? Утган ишга саловат деб бошқа зарур гапларни гаплашаверган маъқул эмасми? Албатта шундай қилса ҳам бўларди. Бироқ юқоридаги мулоҳазаларнинг нуқси уларда бир-икита иборанинг ноўрин қўлланганидагина эмас. У мулоҳазалар муаллиф, биринчи навбатда, ёзувчининг ғоявий позицияси ҳақида, ҳикояда ўтмиш, ҳаётга синфий нуқтаи назардан ёндошилгани, шунга кўра ҳукмрон синф вакиллари қораланиб, эзилган синф вакили ижобий куч сифатида кўрсатилгани тўғрисида гапиряпти. Бироқ энг ёмони шундаки, вулгар социологизмнинг таъсири остида «синфийлик» категорияси анча яланғоч талқин қилинган. Бунақа талқинда истаган бадиий асарда ҳаётни синфий нуқтаи назардан тасвирлаш жуда жўнлашади, ҳаддан ташқари осон бўлиб қолади. Бунинг учун «бой — ёмон», «камбағал — яхши» деган фикрни айтиш кифоя. Ҳолбуки, «синфийлик» тушунчасининг ўзи анча кенг ва мураккаб тушунча, ундан ташқари, ҳаётда синфийлик бениҳоя хилма-хил шаклларда, сира кутилмаган тарзда намоён бўлиши мумкин. Ҳаёт ҳамиша ҳар қандай қолиплардан, ҳар қандай схемалардан юқори туради — уни жўнлаштириш эса ҳаққонийликка, бинобарин, реализмга путур етказади. Дарҳақиқат, бир дақиқа фараз қилайлик — «Ўғри» ҳикоясидаги аминнинг бақбақаси бўлмасин, у семиз эмас, анча хипча, қадди-қомати келишган бўлсин. Қобил бобо ҳузурига келганда у кекирмасин — боринги, ўша куни нонушта қилмай, оч ўтирган бўлсин. Яна. Оёғида этиги бўлмасин — ўша куни маҳкамада сарпайчан ўтирган бўлсин. Хўш, нима бўларди? Амин унда амин бўлмай қолармиди? Унинг синфий моҳияти ўзгарармиди? Албатта, ёзувчи ҳикояда унинг кекиришини, оғиз очмай кулишини, бақбақасини тилга олган экан, буни бемақсад қилмаган, лекин улар орқали аминнинг семизлигини ёхуд тўқлигини ифодаламақчи ҳам бўлмаган. Шу ҳаракатнинг ўзида ёзувчи аминнинг синфий моҳиятини очади, лекин унинг тўқлиги-ю, яхши кийинишини намоён этиш билан эмас, бошқача тарзда очади. Шу ҳаракати туфайли амин бизнинг кўз ўнгимизда Қобил боболарни оёқ учида кўрса-

тадиган разил бир кимса экани намоён бўлади. Уларнинг ташвиши, ғами, кулфати аминга осмондаги юлдузлардек узоқ. Аминда бошқалар учун қайғуриш, бировнинг дардига шерик бўлиш, фуқаронинг бошини силаш, оғирини енгил қилиш деган нарсалар мутлақо йўқ. Аминнинг бундан кейинги сўзлари бу фикримизни тўла тасдиқлайди: «Сигир йўқолдими?» — деб сўрайди амин воқеадан хабардор бўлса-да. Йиглаб, қалтираб, аминдан нажот кутиб мўлтираб турган Қобил бобога: «Йўқолишдан олдин бормиди?.. Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?.. Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимиз? — деган бемаъни саволларни беради. Ҳатто душманингни ҳам бундан ортиқроқ таҳқирлаш мумкин эмасдир. Бундай муомаланинг тагида оддий фуқарога, камбағал деҳқонга менсимай, бепарқ қараш, қолаверса, ундан нафратланиш, ҳазар қилиш туйғуси ётади. Қобил боболар аминлар учун даромад манбаи, холос. У ақалли элликбошига ўхшаб ийманиб ҳам ўтирмайди, очикдан-очик пора сўрай беради: «Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашма олиб келинмадимиз?» Бир ҳафтадан кейин маълум бўладики, «суюнчи» эвазига аминнинг бор-йўқ қилган иши Қобил бобога приставга арз қилишга рухсат беришдан иборат бўлади. Приставни эса «бегим» дегунча кишининг бели синар экан». Пристав битта кулангир, битта фаранг товуқ, уч сўм пулни олгандан кейин Қобил бобони аминга қайтаради, амин элликбошига йўллайди. Элликбошининг жавоби инсонни масхаралаш, оёқости қилиш, хўрлашни касб қилиб олган амалдорларнинг моҳиятини узил-кесил фош қиладиган жавоб. У Қобил бобога ҳўкизнинг терисини кўнчиликдан қидиришни маслаҳат беради. Ҳам ҳўкиздан, ҳам бисотидаги бор-йўғидан ажраган Қобил бобо ночор элликбошининг қайнотаси Эгамберди пахтафурушнинг бир жуфт ҳўкизини «кичкина» шарт билан ёллайди.

Ҳикоянинг бошида «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган мақол келтирилган. Ҳикоянинг сўнггида биз бу мақолнинг маъносини конкрет тушунамиз. Кўрамизки, Қобил бобо оғир фожиани бошидан кечирди. Бироқ асл фожа — ҳўкизнинг ўғирланиши эмас. Қобил бобо фожиасининг асл сабабчилари — элликбоши, амин, тилмоч, приставлар. Улар Қобил бобо устига қузғундек ёпирилиб, унинг бир томчи қонини қолдирмай сўриб олишади. Улар бу ожиз, нотавон, муштипар одамни мазах қилишади, хўрлашади, тупроққа қоришади, унинг

инсонлик қадр-қимматига тупуришади. Қобил Бобо эса буни тушуниб етмайди. Унинг асл фожиаси мана шунда: Ёзувчи Қобил бобонинг аянчли тақдирида ўтмишдаги юз минглаб оддий одамларнинг оғир аҳволини умумлаштириб кўрсатган. Ҳикоя камбағал деҳқонни, меҳнаткаш халқни қонқора қақшатган, унинг бошида тегирмон тоши айлантирган ижтимоий тузумни қоралайди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари ҳажман кичик бўлса-да, мазмунан теранлиги, юксак ҳаққонийлиги, бадиий ўткирлиги билан ўзбек прозаси ривожига алоҳида ўрин тутаяди, чунки шу ҳикояларда реалистик принциплар узил-кесил шаклланиб, баркамол тарзда намоён бўлди.

30-йиллардаги адабий вазият анча мураккаб бўлса-да, танқидчилар Абдулла Қаҳҳор бошига бири-биридан ваҳималироқ таҳдидларни ёғдириб турган бўлса-да, адиб бу йилларда илҳом билан жўшиб-ёниб ижод қилди ва элликдан ортиқ ҳикоя яратди. Уларнинг бир қисми — юқорида кўрганимиздек, ўтмиш манзараларига бағишланган эди. Кўпчилик ҳикоялар эса замонавий мавзуларда бўлиб, улар ҳам ғоявий мазмунга, шаклий хусусиятларига кўра иккига ажралади. Бу ҳикояларнинг кўпчилиги ҳажвий ҳикоялардир — уларда одамларда учраб турадиган турли-туман камчиликлар танқид қилинади. Бу ҳикоялар ўз вақтида жуда катта ижтимоий-тарбиявий қимматга эга эди. Бирок шунга қарамай, 30-йилларда ҳам, ундан кейин 50—60-йилларда ҳам адабий танқиднинг жиддий дашномларига дуч келди. Айрим танқидчилар Абдулла Қаҳҳор ҳаётимиздаги ижобий тенденцияларни кўрмайди, салбий ҳодисалардан кўпроқ завқ олади, улар тўғрисида яйраб, ёйилиб ёзади деган таъналарни айтишди. Баъзан эса бундай таъналардан сиёсий хулосалар чиқаришдан ҳам тортинмади: ҳадеб салбий ҳодисаларни қаламга олавериш воқелигимизни бузиб кўрсатишга олиб келмайдими? Наҳотки, фидокорлик билан социализм биносини қураётган азамат халқимиз, унинг матонатли фарзандлари ёзувчининг илиқ сўзига муносиб бўлмаса?

Бундай таъналар фикрлашдаги маҳдудлик туфайли, назарий савиянинг пастлиги, адабиётнинг моҳиятини, ёзувчининг роли ва вазифаларини бир томонлама тушуниш туфайли, социалистик реализм масалаларини бузиб талқин қилиш оқибатида туғилганди.

Уша пайтларда кенг тарқалган ва ҳозир ҳам учраб қоладиган қарашларга кўра, бизнинг жамиятимиз ҳар жиҳатдан мукамал бўлиб, унда нуқсон ва камчиликларга ўрин йўқ. Мабодо, бирда-ярим камчилик учраб қолса, у — ўткинчи, арзимас, аҳамиятсиз; диққатни жалб қилиб ўтиришга арзимамайди. Бундай қарашлар ашаддий метафизик характерга эга бўлса-да, материалистик диалектикага зид бўлса-да, ҳаётда анча кенг тарқалган эди. Бу эса, ўз навбатида, ҳаётдаги зиддиятларни аниқлаш, уларни таҳлил билан ҳал қилиш йўлларини қидириш, тараққиёт олдинга сурган ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни ўрганиш имкониятларини чеклар эди. Бундай шароитда танқиднинг роли амалда пасая борарди. Танқид йўқолган жойда, ҳаёт ҳақида эркин фикрлаш йўқолган жойда эса турғунлик ва таназул юз беради.

Бундай қарашларга мойил танқидчилар Абдулла Қаҳҳорни салбий ҳодисаларни қаламга олгани, ҳажвий асарлар яратгани учун савалашди.

Яна ўша йилларда расмий тус олган қарашларга кўра, социалистик реализм, биринчи навбатда, ҳаётнинг ёрқин, ижобий томонларини тасвирлаши керак. Социалистик реализм асарларида ижобий кучларнинг ғалабаси муқаррар экани кўрсатилади, салбий кучлар эса, албатта, ўлиб бораётган, истиқболи йўқ кучлар сифатида кўрсатилади. Бу қарашларни биз анча яланғоч тарзда баён этяпмиз, албатта, ўз вақтида улар бежирим назарий либосларда тақдим этилган. Лекин бу либослар уларнинг замиридаги маҳдудликни, схематизмга чорлашни, стереотип таффакурни яшира олмаган.

Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жанрининг қонун-қоидаларини, спецификасини эгаллаш устида жиддий ишлаб, ҳажвий ҳикояларга кўпроқ мурожаат қилган экан, аввал таъкидлаганимиздек, бунинг муайян сабаблари бор, албатта. Биринчидан, ҳажвиёт 30-йилларда ҳам совет адабиётида эскилик сарқитларини фош қилишда, янги инсонни тарбиялашда, янгича яшаш тарзини тасдиқлашда муҳим қурол бўлиб хизмат қилишда давом этган, Гарчи назариячилар жон-жаҳдлари билан ёпиқлик қозонни ёпиқлигича қолдиришга, яъни ҳаётдаги салбий нарсаларни қаламга олмасликка чақирган бўлсалар-да, ҳаётнинг ўзи ҳар қадамда ҳажвиётга эҳтиёж катта эканини намойиш қиларди. Халқ ҳажвиёт бобида пайдо бўлган ҳар бир истеъдодли асарни иштиёқ билан кутиб

оларди. Абдулла Қаҳҳорни 30-йилларда ҳажвиётга ундагангина эмас, ҳатто мажбур қилган нарса ҳам, биринчи навбатда, ана шу ҳаётий эҳтиёж бўлган эди.

Иккинчидан эса Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ўзига хослиги туфайли ҳажвиёт бобида қалам тебратган.

Ҳажвга, кулгига мойиллик унга ташқаридан ёпишган ёки ҳаётий тажриба туфайли орттирган бисот эмас, туғма хислатдир. Ҳажвиётга мойиллик унинг қонида мавжуд, қолаверса, унинг фикрлашидаги ўзига хосликдан туғилган. Модомики, шундоқ экан, кулгили асарлар ёзгани ва кулги орқали ҳар хил иллатларни, камчиликларни қоралашга мойиллиги учун ёзувчидан таъна қилиш одамдан: «Нега сочинг жингалак?», «Нега кўзинг қора?», «Нега юзингда холинг бор?» деб таъна қилишдек бемаънилик бўлар эди. Бундай ёзувчидан бошқача ёзишни талаб қилиш ҳам мумкин эмас, бари бир беҳуда кетади, чунки истеъдод пўстин эмаски, баҳор кириши билан ечиб, енгилроқ кийимга ўтилса...

Абдулла Қаҳҳор ҳажвий ҳикояларида юксак коммунистик идеалдан келиб чиқиб, янги ҳаётга доғ бўлаётган ҳар қандай иллатни, кишилар онгидаги эскилик сарқитларини фош қилади. Бу ҳикоялар совет халқининг социалистик ҳаёти, янги ахлоқи, янгича яшаш тарзи, янги савияси учун ифтихор туйғуси билан суғорилган. Адиб халқимиз эришган ютуқларни янада кўркамроқ кўриши, одамларнинг янада гўзалроқ бўлишини истайди. Шунинг учун ҳам уларни коммунистик руҳда тарбиялаш, совет кишиларининг маънавий ўсиши масаласи ҳикояларнинг асосий проблематикасини ташкил қилади.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвиётида ижодининг илк давридаги каби дин пешволарини, олам ҳақидаги диний тасаввурларни фош қилиш кенг ўрин тутди. Аммо энди адиб антиклерикал мавзунини батамом янги аспектда очди. Илк фельетонларда, сатирик шеърларда эътибор марказига бирор руҳоний ёки дин пешвоси қўйиларди, воқеа унинг тилидан баён қилинарди. Эшон, дуохон, домла, имом, ё бошқа бирон персонаж бутун кирдикорларини гапириб бериб, ўзини ўзи фош қиларди. Бундай асарларда киноя асосий танқидий восита сифатида амал қиларди. 30-йиллардаги ҳикояларда эшону домлалар ортиқ кўринмайди — бу ҳаётий ҳақиқатга тўғри келади, чунки 30-йилларда руҳонийлар ҳаётдаги етакчи мақоани йўқотиб бўлган, меҳнаткаш халқ оммаси ул-

кан ижтимоий-иқтисодий силжишлар таъсирида, партия амалга оширган жуда катта ғоявий-тарбиявий ишлар таъсирида дин пешволарининг реакцион моҳиятини англаб етган эди. Аммо ҳаётда ҳали диний расм-русумларнинг қолдиқлари бутунлай йўқолиб кетмаган эди. Шунинг учун ўзбек ёзувчилари 30-йилларда ҳам турли-туман диний тасаввурларнинг ғайри-илмийлигини, бачканалигини, мантиқсизлигини, янги инсоннинг шаънига номуносиб эканини кўрсатувчи асарлар яратишда давом этдилар. Шу маънода Абдулла Қаҳҳорнинг «Башорат», «Қабрдан товуш», «Майиз емаган хотин» каби ҳикоялари ўзбек совет антиклерикал адабиёти хазинасига қўшилган ҳисса бўлди. Бу ҳикоялар ҳозир ҳам ўзининг қимматини йўқотгани йўқ.

«Қабрдан товуш» — адабиётда кенг тарқалган шартли прием асосида яратилган — ундаги воқеалар қаҳрамоннинг туши сифатида кўрсатилади. Қолхозда арава-соз бўлиб ишлайдиган уста Турдиали қазоси етиб, гўрга қўйилади. Шундан кейин у диний тасаввурларда таъкидланадиган воқеаларга рўпара келади: тупроғи совиб улгурмасдан, унинг гўрида гурзисини кўтарган Мункар-накир пайдо бўлиб, Турдиалини сўроққа тутади:

«— Кимсан; раббинг ким? — сўради Мункар-накир.

— Уста Турдиали бўламан. Қолхозда арава-соз...»

Мункар-накир вазифасининг тақозосига кўра анъанавий саволлар беришда давом этади, бироқ Турдиали эса ҳамма бандаларига ўхшаб, қўл қовуштириб, мутеълик кўрсатиш ўрнига, «бўлар-бўлмас» саволлар бериб, Мункар-накирнинг гап-сўзларидаги мантиқсизликни ошқор қилади.

«— Нима учун у дунёда намоз ўқимадинг? Рўза тутмадинг?

— Қаёқдан биласан?

— Мункар-накир бўлганимдан кейин биламан-да..

— Бекор айтибсан, отимни ўзимдан сўраб билдинг-у, намоз ўқимаганимни, рўза тутмаганимни биласанми?»

Албатта, Мункар-накир бу қонуний саволга жавоб тополмай, гангиб қолади-да, ҳар галгидай мантиқ етишмаган жойларни куч билан хас-пўшлашга киришади — гурзиси зарбидан уста Турдиали тариқдай сочилиб кетади-да, фоний дунё ҳисоби билан бир неча минг йилдан кейин ўзига келади. Албатта, Мункар-накир гурзига зўр бериши, ҳар қандай фикрни куч ёрдамида тан олдириши мумкин, лекин бандаси томонидан берилган лаънати

савол жавобсиз ҳам қолмаслиги керак-да. Хуллас, Турдиалига гап топиб беролмаган Мункар-накир уни худога рўпара қилади, бироқ худо ҳам бу шаккок бандасига бас келолмай, у билан муроса йўлига ўтишга мажбур бўлади:

«— Э, азиз бандам, ахир, мен биламан... Нима учун ибодат қилмаганингни ҳам биламан, лекин қонда шундоқ — ҳаммадан сўралади. Ҳамма жавоб берса-ю, сен шунақа қилиб ўтирсанг яхши бўлмайди-да».

Худонинг паст тушганини кўриб, Турдиали ўзини қўйиб юборади. Энди у шундай хулосалар чиқарадики, бу хулосалар худонинг кўп ишлари ҳаддан ташқари тутуриқсиз эканини очади:

«— Сенинг ишинг колхозимизнинг секретари мулла Муқимнинг анкета тўлдиришига ўхшайди: қачон анкета тўлдирилса, «эркакмисиз, хотинмисиз?» деб сўрайди, кўрмисан десам, «анкетада шунақа савол бўлса мен нима қилай!» дейди... Йўқ, мен у дунёдаги ишларинг бетутуруқ деб юрсам, охиратдаги ишларингда ҳам тутуруқ йўқ экан...»

Шундай қилиб, ҳикояда худонинг охиратдаги ишларида тутуруқ йўқлиги, диний тасаввурларнинг мантиқсизлиги очилади ва, айни чоқда, бизнинг кўз ўнгимизда колхознинг аравасозлик — оддий меҳнаткаш ҳунарманд одам фикрлайдиган, ҳар нарсанинг тагига етишга уринадиган синчков, фикри очиқ одам сифатида намоён бўлади. Шу ўринда бир савол туғилиши мумкин — Абдулла Қаҳҳор 30-йиллардаги оддий бир косибни худога қаршӣ исён кўтарадиган, уни сўроққа тута оладиган ва ҳатто мот қила оладиган одам сифатида кўрсатиб, ҳақиқатга хилоф иш қилмадимикин? Тўғри, ҳикоя шартли формада ёзилган, воқеалар тушда содир бўлади, қаҳрамон ҳар қандай ишни қилиши, фантастик гапларни гапириши мумкин... Лекин шундай бўлса ҳам...

Айтиш керакки, бундай хавотирликка мутлақо ўрин йўқ — у қаҳрамон характеридаги ички мантиқни таъминлашга алоҳида эътибор беради. Ҳикоянинг бошидаёқ уста Турдиали билан худонинг муносабатлари мураккаб бўлганини, улар ўртасидаги низо анча аввал бошланганини кўрсатади: «Уста Турдиали худо билан илгари дуруст эди, уч ярим яшар қизчаси ўлди-ю, ораси бузилди. Оламда ҳар нарса эсдан чиқиши, ҳар қандай ранж-кулфат кўнгилдан кўтарилиши мумкин, лекин уч ярим яшар бўлиб ўлган фарзанд доғи... йўқ!» Мана шу

адолатсизлик, тенгсиз алам, оғир мусибат Турдиалини тангрига қарши исёнга ундайди, унинг ишларини чўтлаб кўришни, мантиқ тарозисидан ўтказишни тақозо этади. Худонинг бундай бағри тошлигига сабаб нима эканини ўйлаб тополмаган уста Турдиали унга қаҳрли сўзлар билан мурожаат қилади: «Қайси дўзохингга солсанг, сол, кўзимдан аланга чиқиб турганда ҳам айтаман: бу қилмишинг аҳмоқлик!»

Бу ўринда яна бир масалага эътиборни жалб қилайлик: уста Турдиалининг ҳаётда прототиби борми-йўқми — бу бизга маълум эмас. Сирасини айтганда бунинг унча аҳамияти ҳам йўқ. Аҳамиятлиси шундаки, адиб Турдиали характерини яратишда биографик материалдан фойдаланган: «Ўтмишдан эртақлар»да у укаси Умаралининг вафоти туфайли отасининг талвасага тушганини, алам ичида қуръонни ерга уриб; тепкилаганини, худонинг шаънига ғазабли сўзлар айтганини ҳикоя қилади, «Қабрдан товуш» ҳикоясида шу воқеа уста Турдиалига нисбат берилган. Бу эса уста Турдиалининг ҳикоя давомида Мункар-накир ва худо билан қиладиган муомаласини далиллайдиган психологик иқлимни вуждуга келтирган. Адиб маҳоратининг ошганлиги шунда кўринадики, у ҳаётда реал одамлар характерида пайдо бўлаётган янги сифатларни, дунёни янгича қабул қилишни пайқаш билан, уларни асарга олиб кириш билан чекланмай, асар қаҳрамонининг хатти-ҳаракатлари жамики деталлари билан ишонарли чиқишини ҳам ўйлаган, бунинг учун зарур чораларни кўрган. Шунинг учун «Қабрдан товуш» ҳам қувноқлиги, ҳам зукколиги, ҳам ҳаққонийлиги билан адабиётимиздаги энг яхши ҳикоялардан бири бўлди.

«Майиз емаган хотин» ҳикояси ҳам мавзуи ва ғоявий йўналиши жиҳатидан «Қабрдан товуш», «Башорат» каби ҳикояларга уланиб кетади. Унинг қаҳрамони — мулла Норқўзи. Езувчи бу одамнинг портретини чизмайди, киёфасини тасвирламайди, биографиясини кўрсатмайди. Биз ҳатто унинг нима иш билан шуғулланиши, касби-кори қандайлигини ҳам батафсилроқ билмаймиз. Адиб фақат бир ўринда унинг «ҳар куни бозордан қайтиб, самоварга чиқиши» ҳақида гапиради. Шунга қараб ҳукм қилганда, мулла Норқўзи чайқовчилик билан тириклик қиладиган чорбозорчи. Бироқ касби-кори мулла Норқўзининг характерини очишда етакчи аҳамиятга эга эмас — адиб унинг характерини хотин-қизлар масала-

сига муносабати орқали очади. Мулла Норқўзи — хотин-қизларнинг паранжи ташлашига, кўча-кўйларда очиқ, эркин юришига, фойдали ижтимоий меҳнат билан шуғулланишига тиш-тирноғи билан қарши. Негаки, унинг эътиқодича, очилган аёлларнинг ҳаммаси бузуқ. Аёл ҳаёсини дахлсиз сақлайдиган бирдан-бир нарса паранжи. Бироқ ҳаёт мулла Норқўзи бичиб-тўқиган қолипларни тан олмаган ҳолда олға ҳаракат қилишда давом этади. Унинг қудрати қаршисида ожиз қолган мулла Норқўзи паранжи ташлаган аёлларни ғийбат қилиб, ёмон отлиқ қилишдан бошқага ярамайди: «Сотиболдининг хотини дорихонада ишлайди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомала қилади: ахир, биттаси бўлмаса, биттаси кўз қисади-да! Мелиқўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади, иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса — айшини қилса, эри билиб ўтирипими? Иззатилланинг синглиси бўлса артист — халойиққа қараб муқом қилади. Норбўтанинг қизи докторликка ўқийди, мингта ошнаси бор десанг-чи! Эркакларнинг ичида юргандан кейин нима бўлар эди! Бўйи етиб қолган қизларни мактабга юборган оталарга ҳайронман...»

Бу сўзлардан мулла Норқўзининг қанақа одамлиги, маданий савияси, фикрлаш даражаси «мана мен» деб кўриниб турипти. У ўзини «авлиё» фаҳмлайди, «ҳаё», «поклик», «ҳалоллик», деб оғиз кўпиртириб вайсайди, ўзини «ахлоқ муҳиби» деб билади. Аслида, эса ўз хотинини эпложмайдиган, калтабни, бефаросат, ландовур бир кимса... Ўзбек адабиётида мулла Норқўзига ўхшайдиган адабий типлар илгари ҳам яратилган. Бу жиҳатдан Абдулла Қодирийнинг 20-йилларда яратилган «Қалвак маҳдумнинг хотира дафтаридан» деган ҳикоялар туркуми диққатга сазовор. Ундаги Қалвак маҳдум билан мулла Норқўзи ўртасида анча-мунча яқинлик бор. Қалвак маҳдум муккасидан динга берилган одам, шунинг учун у ҳаётдаги ҳар қандай янгиликни душманлик билан кутиб олади, совет ҳокимиятининг ҳар бир тадбирини таҳқирлашга, элу-юрт олдида обрўсизлантиришга ҳаракат қилади. У ҳам мулла Норқўзи каби хотин-қизлар озодлигини қоралайди, маданий инқилобни, ер-сув ислоҳотини рад этади ва одамлар ўртасида зўр бериб иғво тарқатади. 20-йилларда ҳали одамларнинг кўп қисми жаҳолат ва нодонлик исканжаларидан бутунлай ҳоли бўлиб улгурмаганлари учун, Қалвак маҳдумнинг

гап-сўзлари маънилидай кўринади. Бироқ, 30- йилларда аҳвол батамом ўзгача эди — бу давр шароитида мулла Норқўзи ўзининг эски қарашлари билан ўта даражада бачкана ва кулгули бўлиб қолган эди. Ҳикояда мулла Норқўзининг «ҳаёпарварлиги» нақадар аянчли экани конкрет воқеа ёрдамида жуда ёрқин очилади. Маълум бўладики, мулла Норқўзи астойдил сиғинган паранжи ҳаё пардаси эмас, ҳаёсизлик, бузуқлик пардаси экан — унинг хотини паранжидан фойдаланиб бегона бир эркак билан айшини суриб юрар экан. Ҳикояда мулла Норқўзининг хотини ҳам ёрқин сатирик тип даражасига кўтарилган. Тўғри, мулла Норқўзи каби унинг ҳам на номи айтилади, на портрети чизилади; на биографияси берилади. Лекин шунга қарамай, у бизнинг кўз ўнгимизда шаҳвониятга берилган, мулла Норқўзидай лақма одамнинг олдига похол солишга уста, уни ариққа олиб бориб, суғормаи олиб келоладиган хотин сифатида намён бўлади. Унинг уддабурролиги шу даражадаки, ўзини мулла Норқўзига ҳақиқий фаришта сифатида кўрсатган ва бунга шўринг қурғур лақма эрни чиппа-чин ишонтирган.

Ҳикояда мулла Норқўзи характерининг яна бир томони яхши очилган — у отдан тушса ҳам, узангидан тушмайдиганлар тоифасидан — шармандаси чиқиб, маҳалла аҳли олдига сири фош бўлса ҳам гапини бермасликка, ўзиникини маъқуллашга ҳаракат қилади. Бу эса унинг кулгили моҳиятини, бачканалигини янада яхшироқ очган. Ҳикоянинг ечими маҳорат билан ишланган:

«Девор устида турган ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб, мулла Норқўзига ўқталди:

— Ху ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан. Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсану, ўзинг нотўғри иш қиласан...»

Бу аччиқ таънага нима жавоб бериш мумкин? Эслироқ одам бўлса хижолат ичида индамай қўя қолиши мумкин эди. Аммо мулла Норқўзи ундай эмас. «У девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман».

Ун икки яшар қиз бола билан мулла Норқўзи ўртасидаги бу «даҳанаки жанг» шунчаки ҳикоянинг асосий ғоявий мазмунини очиш учунгина ёхуд ҳикоя ечимини чиройли қилиш учунгина киритилмаган. Бу «жангда»

халқ ижодининг руҳи, айниқса, Хўжа Насриддин ҳақидаги латифаларнинг руҳи яққол сезилиб турипти. Афанди бировнинг боғига ўғриликка тушиб, қўлга тушиб қолганда, боғ эгасининг «бу ерда нима қилиб юрибсан?» деган саволига «нега хотинингга кавуш олиб бермадинг?» деб жавоб беради. Бундай жавоб латифада, эҳтимол, кулги туғдириш учунгина хизмат қилар. Аммо шу руҳдаги диалог «Майиз емаган хотин» ҳикоясида қаҳрамоннинг салбий моҳиятини чуқурроқ очишга ёрдам берган. Шу тариқа, 30-йиллар учун муҳим аҳамият касб этган, кейинчалик ўз ўрнини бошқа жиддий мавзуларга бўшатиб берган масалага бағишланган бўлса-да, қаҳрамонлар характери маҳорат билан яратилгани учун бу ҳикоя умрбоқийлик касб этди.

Абдулла Қаҳҳорнинг 30-йиллардаги ҳажвий ҳикояларида инсоннинг қадр-қимматини пастга урадиган турли-туман нуқсонлар, ҳар хил иллатлар бадий жихатдан теранлик билан атрофлича тадқиқ қилинган.

Масалан, «Бек», «Оғайнилар», «Икки ёрти бир бутун», «Мунофиқ» каби ҳикояларда Абдулла Қаҳҳор лаганбардорлик, хушомадгўйлик, мунофиқлик каби иллатларни қаттиқ қоралайди. Бу иллатлар ҳамisha жамиятга зарарли, одамларнинг ўзаро муносабатларига раҳна солувчи иллатлар бўлиб келган. Аммо муайян шароитда бу иллатлар, айниқса, мунофиқлик одамлар бошига сон-саноксиз кулфатлар ёғилишига ҳам сабаб бўлган. Абдулла Қаҳҳор «Мунофиқ» ҳикоясида шундай шахснинг кишини ижиргантирувчи образини яратган. Қаттакон кетмон нусха шапка кийган, энли камар боғлаб юрадиган Низомиддинов халқ душманларини фoш қилиш баҳонасида куракда турмайдиган далилларни рўкач қилиб ҳалол одамларга туҳмат ёғдирди, уларга сиёсий айблар қўяди. Бирини шунинг учун душманки, «ўртоқ Бузруков ўглининг отини Маркс қўйганда кулган». Иккинчиси шунинг учун душманки, «бир муштумзўрдан эчки сотиб олган». Яна бир чол «8 март кечаси бўшаган лимонад шишаларини уйига олиб кетган». Низомиддинов бошқаларга туҳмат ёғдириш йўли билан уларни кўрқитиб олишга интилади — ҳамма ундан чўчиса, шунда унинг ошиғи олчи, биров мушугини пишт деёлмайди. Ҳолбуки, Низомиддиновнинг ўзи мунофиққина эмас, у ўта кетган лаганбардор — хушомадгўйлиги шу даражадаки, бошлиғини кулдириш учун қовунга пиёз қўшиб ёлди.

Хуллас, ҳикояда мунофиқлик эътиқодсизлик билан қўшилиб кетганда жамият учун хавfli иллатга айланиши яхши кўрсатилган.

Булардан ташқари маданиятсизлик, онгсизлик, нодонлик, манманлик каби қусурлар «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ўжар», «Айб кимда?» каби ҳикояларда яхши очилган. Бу ҳикоялар ўзбек совет ҳажвиётининг энг нодир намуналари бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвиётининг энг муҳим хусусияти шундаки, автор қайси бир иллатни танқид объекти қилиб олмасин, одамлардаги қайси бир салбий хусусиятни фош этмасин, бунинг ҳаммасини бир мақсадга — ўзбек халқининг ҳаётида социалистик тузум туфайли юз берган маънавий ўзгаришларни, ижтимоий-маданий силжишларни тасдиқлаш ва ривожланишимизга тўғаноқ бўлган доғларни йўқотиш мақсадига бўйсундиради. Янги ҳаёт, янгича маданият, янги ахлоқ ва янги психология эгалари Абдулла Қаҳҳорнинг ҳамма ҳажвий ҳикояларида салбий қаҳрамонларнинг салбийлигини янада чуқурроқ таъкидлайдиган фон вазифасини бажаради. Айрим ҳикояларда салбий қаҳрамонлар янги ҳаёт ва янги одамлар билан бевосита тўқнашувда фош бўлади. Масалан, «Мирза» ҳикоясида «Инобатли мирзо» деб донг чиқарган, бир вақтлар — Николай замонасида ширкатларда мирзалик қилган, кейинчалик одамларга ариза, дуойи салом ёзиб бериб юриб, тирикчилигини ўтказган Боқи мирза янги ҳаёт билан тўқнашади. Турган шаҳарида мирзолик билан куни ўтмай қолгач, бошқа шаҳарга — узоқ қариндошиникига боради. Аммо маълум бўладики, бу ерда ҳам мирзодан бошқа саводсиз одам йўқ экан. Янги ҳаёт мирзоларни бир четга суриб қўйиб, мислсиз суръат билан ўсиб кетипти.

«Жонфигон» билан «Қизлар» ҳикоясида ҳам худди шундай манзарани кўрамиз. «Қизлар» ҳикоясидаги Нурматжоннинг отаси катта эшон ўтган. Замонлар ўзгариб, эшонларнинг қадри кетгач, Нурматжон замонга мослашиб, бир амаллаб тирикчилигини ўтказди. Фамилиясини домовойга «Тошхўжаев» деб эмас, «Тошев» деб ёздиради; ўзи хотин-қизларнинг очилишига, ишлашига ўлғидай қарши, лекин ишлайдиган хотин олишга рози. Негаки, замон унга боқмаяпти, ҳамма қизлар оила қуриш масалаларидан заррача хавотир олмай, бири ўқишга, яна бири ишга кириб кетяпти. Бунақа аҳволда «ишлаган хотинни олмайман» деб ўтираверса бўлмайди — га-

дой аразласа, тўрвасига зарар. Шундоқ бўлгандан кейин Нурматжон ишлайдиган хотин олишнинг ривоятини ҳам топади — «хусу чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши». Шуниси қизиқки, бу ривоят масалани яна Нурматжон фойдасига ҳал қилади. Хуллас; замонга мослашиб олган Нурматжон ҳаёт ҳақида, одамлар тўғрисида ҳамон эски тасаввурлар билан яшайди, тўғрироғи, у тасаввурлардан воз кечиб, ҳаётга соғлом фикр билан назар ташлашни, уйқудан уйғонишни истамайди. У бир замонлар отасига назир қилинган Қароматхон билан Адолатхонни ҳамон ўзиники ҳисоблаб, уларга уйланиш режаларини тузади. Ҳолбуки, қизлар буни ухлаб, тушида ҳам кўрмаган. Уларнинг бири завод директори, иккинчиси — химик инженер. Янги ҳаёт Нурматжоннинг ўзини ҳам, даъволарини ҳам ўта кулгили аҳволга солиб қўйган.

«Ужар», «Адабиёт муаллими», «Санъаткор» каби ҳикояларда янги ҳаётнинг қудратли оқими ўзига хос йўл билан очилган. Масалан, «Санъаткор»да ўзини бениҳоя «Маданий» деб биладиган, аслида эса ўзи айтадиган ашуланинг маъносини тушунмайдиган чаласавод ва маданиятсиз артист фош қилинади. Ҳикояда бир эпизодик образ бор — бу санъаткорнинг уй хизматчиси. Лекин у мартабаси санъаткорникидай юқори эмаслигига, бори-бори оддий бир уй хизматчиси эканига қарамай, саводсизликни тугатиш курсида ўқийди — бинобарин, қандайдир мақсад, олижаноб ниятлар билан яшайди. Замон шу оддий одамнинг ўсиши учун, янги уфқларга интилиши учун ҳамма шароитни яратиб берган. Ҳикояда уй хизматчиси билан санъаткор бевосита таққосланмайди, ammo ўртадаги қисқагина диалогга қараб, китобхоннинг ўзи улар тўғрисида теран ҳукм чиқариб олади.

«Хизматчи дафтар-қалам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди: — «Ж»нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домламит бир куни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди:

— Энди «Ж»га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурнингиз терлади, артинг, таъбир жойиз кўрилса...

Санъаткор ўрнидан туриб ётоққа кириб кетди.

— Ётасизми?— деди хизматчи нариги уйдан.

— Нима эди?

— «Ж» нинг каттасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

— Кичигини ёзиб, қаттиқроқ ўқинг».

Бу парчадан ўз устида ишлаётган, илмга интилаётган хизматчи қаршисида «культурний»ликнинг бирдан бир белгиси деб «бўлса», «таъбир жоиз кўрилса» каби ибораларни қўллашни тушунадиган, аслида эса маънавий дунёси ўта ғариб; ҳатто чаласавод санъаткорнинг қиёфаси тўла очилган.

Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ҳажвий ҳикояларида турли-туман ижтимоий иллатларни ишонарли сатирик типларда мужассамлаштирар экан, шу иллатларни қоралаш, қусурларни рад этиш билан чекланмайди. У, аynи чоқда, янги ҳаётнинг қудратли қадамини ҳам тасдиқлайди. Бу қадам ҳаётда турли шаклларда, турлича кўринишларда намоён бўлади. Адиб уларни ўз ҳикояларида шундай бир омил қилиб оладики, унинг ёрдамида салбий кучларнинг замиридаги кулги тўла-тўкис ифодаланади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳажвий ҳикояларида сатирик характерлар жуда ҳаётий бўлиб, ёрқин ва қабарик чизилгандир. Тўғри, ёзувчи ҳеч қайси ҳикояда қаҳрамон характерини бутун тарихи билан кўрсатмайди, унинг такомил жараёни билан таништирмайди. Шунингдек, қаҳрамонлар психологиясини чизганда, аниқроғи, уларнинг хатти-ҳаракатини психологик жиҳатдан далиллаганда муаллиф бирор ўринда ортиқча тафсилот, ноўрин чекланишларга йўл қўймайди. У, асосан, бирор конкрет деталь ёрдамида ёхуд битта-иккита ҳаракат орқали характерни очади, ҳатто айрим ҳикояларда уч-тўрт ибора орқали берилган нутқ ёрдамида тугал бир қиёфага эга бўлган ҳаётий характер чизилади. Абдулла Қаҳҳор камдан-кам ҳоллардагина (масалан «Бек» ҳикоясида) қаҳрамон характерини баён қилиш, таъриф-тавсиф ёрдамида очади, асосан эса улар бевосита ҳаракатда кўрсатилади. Адиб яратган сатирик образларда портрет ҳам муҳим ўрин тутаети. У, айниқса, психологик портретдан кенг фойдаланади. Биз юқорида «Мунофиқ» ҳикоясига маълум даражада тўхтаб ўтдик. Энди шу ҳикояда қаҳрамон портрети қандай чизилганига аҳамият берайлик: «У каттакон кетмон нусха шапкасини стулга қўйиб, бир кучоқ материал билан минбарга чиқди; энлик камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай мажлис аҳлига бир назар ташлади-ю сўз бошлади:

— Уртоқлар! Троцкийчи — бухаринчи бандитлар, буржуа миллатчилари...

Кетди...»

Сирасини айтганда, бу парчани том маънода тугал деб бўлмайди. У тепакалми ё сочи жингалакми, юзини ажин босганми ё ҳали силлиқ, қип-қизилми, бурни, қоши, қулоқлари қанақа, гавдаси миқтими, озғинми — ҳикояда буларнинг ҳеч қайсиси тилга олинмайди. Бундан кейин ҳикоя давомида ҳам унинг ташқи қиёфаси ҳақида бирон нарса демайди. Бироқ шунга қарамай, ўқувчи Низомиддиновнинг қиёфасини кўз олдига келтиради, унинг қанақа одамлиги ҳақида тугал тасаввур ҳосил қилади. Ёзувчи қаҳрамон портретини тўла чизишни мақсад қилиб қўймаган — мукамал ва батафсил портретни ҳикоя кўтара олмас ҳам эди. Шунинг учун у китобхон диққатини Низомиддинов қиёфасидаги иккита нарсага — унинг «кетмон нусха шапкаси»-ю, «энлик камари»га жалб қилади. Шуниси муҳимки, шапка ҳам, камар ҳам фақат образни жонлантириш учун, унинг қиёфасига конкретлик бахш этиш учунгина хизмат қилмайди. Айни чоқда бу деталлар сатирик типнинг ижтимоий моҳиятини таъкидловчи муҳим восита ҳамдир. Гап шундаки, 30-йилларнинг ўрталарида кетмон нусха шапка, кўкрагида иккита чўнтакли, қайтарма ёқалик гимнастерка, нимаси биландир галифега ўхшаб кетадиган ярми ҳарбийча шим, хром этик анча модага кирган эди. Бироқ муайян тонфадаги одамлар бу либосдан ғаразли мақсадларда фойдаланганлар. Улар бу либос ёрдамида ўзларини социалистик тузумнинг ўта жонкуяр ҳимоячиси қилиб кўрсатишга, калтабинликларини, эътиқодсизликларини, мунофиқликларини яширишга уринишган. Абдулла Қаҳҳор ҳикояда Низомиддиновнинг ташқи қиёфасидаги иккита детални таъкидлаш орқали унинг характеридаги ана шу жиҳатларга ишора қиляпти. Шуниси эътиборга лойиқки, «Мунофиқ» ҳикоясида ҳам, бошқа ҳажвий ҳикояларда ҳам адиб жанр талабларига қатъий амал қилади — бирон ўринда портрет чизишда батафсилликка берилмай, энг муҳим деталлар орқалигина қаҳрамоннинг қиёфасини очади. Табиийки, ёзувчи шундай ихчам портретнинг ўзи билан кифояланса, образ етарли даражада очилмай қолиши мумкин эди. Шунинг учун у ҳикоя давомида Низомиддиновнинг нутқини ҳам бериб боради. Натижада нутқий характеристика қаҳрамоннинг ким эканини тўла кўрсатади-да, унинг моҳиятини

очишда муҳим бадий воситага айланади. У баландпарвоз гапларни ёқтиради, ҳамма нарсага сиёсий тус беришга ҳаракат қилади, қизил гаплар билан ўзининг демагоглигини ниқоблайди.

Сатирик характер яратишдаги бундай принцип «Адабиёт муаллими», «Ўжар», «Санъаткөр» каби ҳикояларда ҳам етакчи ўрин тутади.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг муваффақиятини таъминлаган муҳим омиллардан яна бири — ҳар қайси ҳикоя сюжети ва композициясини шу ҳикоянинг ғоявий мазмунига мослаб ишланганидир. Бирон ҳикояда ортиқча баён, ноўрин тафсилот, кераксиз деталь йўқ, воқеалар шитоб билан ривожланади, унинг оқимида ҳеч қандай сунъийлик, зўрма-зўракилик сезилмайди. Ҳар қайси ҳикоя икки-уч эпизоддан, ихчам лавҳадан ташкил топган бўлади.

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, ҳикоялар сюжетини ишлашда Абдулла Қаҳҳор Чехов тажрибаларидан самарали фойдаланди: у ҳам кўп ҳикояларида воқеани энг кескин нуқтадан бошлайди ва бирон ўринда драматизмни сусайтирмаган ҳолда воқеани ниҳоясига етказди. Айни чоқда кўпгина ҳикоялар композицион қурилишида ёзувчи халқ ижодидан, биринчи навбатда, латифалардан фойдалангани кўринади. Маълумки, латифалар кўпинча бир-икки лавҳадан иборат бўлади-ю, кейин бирон жумлада ифодаланган ечим билан тугайди. Худди шу ечимда латифанинг асосий мағизи, ҳикмати ифодаланган бўлади. Абдулла Қаҳҳорининг кўпгина ҳажвий ҳикоялари ҳам ана шунақа қутилмаган ечимга эга. Уларда ҳам баъзан ҳикоянинг асосий ғояси ифодаланади, баъзан қаҳрамон характерининг сўнгги белгиси берилади, баъзан эса бу ечим бениҳоя теран бир юмор билан жиддийликни яқунлайди.

Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг тили ғоят пухта ишланганини, ғоят рангдор ва ширали эканини қайд қилмоқ керак. Тўғри, бу мавзу алоҳида тадқиқ қилишга арзийдиган, батафсил таҳлил қилиб, чуқур умумлашмалар чиқариш учун етарли материал берадиган мавзу. Мавриди келганда адибнинг бадий тил бобидаги маҳорати масаласига кенгроқ тўхтармиз. Ҳозирча эса ҳикояларнинг тили ҳақида бир-иккита умумийроқ мулоҳаза билан чекланамиз. Маълумки, реалистик метод адабиётнинг асосий материали бўлмиш тилдан ҳам реалистик принциплар асосида фойдала-

нишни тақозо қилади. Бошқача айтганда, халқнинг жонли тилидан узоқ, китобий, баландпарвоз ва сунъий тил билан ҳаётий ва ҳаққоний характерлар чизиб бўлмайди, уларнинг ички дунёсини, психологиясини аниқ ифодалаш қийин, нуқтаи характеристикалар ғайри-табiiй чиқади. Абдулла Қаҳҳор 30- йиллардаги ижоди давомида, айниқса, устоз Чеховнинг мактабида таҳсил кўриб чиққандан кейин асарларида тилнинг ҳаётийлигига интилди. Буни ижоднинг етакчи принципларидан бири даражасига кўтарди ва бу принципга изчиллик билан амал қилди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг тили содда ва табiiй. Бироқ бу соддалик шунчаки жўнлик эмас, аксинча у жуда катта меҳнат эвазига қўлга киритилади. Ҳикояларда автор нутқи худди халқнинг жонли тилидай равои оқади. Бунинг устига ҳар бир жумла фикрни ғоят тиниқ ифодалашга хизмат қилади. Аммо тилда соддалик ва табiiйлик билангина юксак бадiiйликка эришиб бўлмайди. Шунинг учун адиб тилда ҳам пухта образлиликка интилади. Бу образлилик бадiiй тасвир воситаларидан унумли фойдаланиш эвазига майдонга келади. Ёзувчи халқ мақоллари ва материалларини ҳам, турли идеоматик бирикмаларидан ҳам кенг фойдаланади. Персонажлар нутқини ишлашда ҳам ёзувчи қаҳрамон айтаётган ҳар бир жумлани унинг психологик ҳолатига, маданий савиясига, билимига, характерига мос қилиб тузади. Буларнинг ҳаммаси асар мазмунини ўқувчига етказибгина қолмайди, балки жонли, конкрет манзаралар яратади, қаҳрамонларнинг ички дунёсини очишга ёрдам беради. Ўқувчида муайян эмоционал ҳолат уйғотади ва унга ҳадсиз эстетик завқ бағишлайди.

ҚАЛАМ ЕЛҚИНИ

I

Абдулла Қаҳҳор Улуғ Ватан уруши йилларида «Қизил конверт», «Кўк конверт», «Сеп», «Кампирлар сим қоқди», «Хотинлар», «Асрор бобо» деган ҳикоялар яратди. Кўриниб турибдики, адибнинг бу давр ҳикоялари сон жиҳатдан у қадар кўп эмас. Бунинг устига бу ҳикояларнинг ҳаммасини бадiiй жиҳатдан мукамал, юксак савияда ёзилган деб ҳам

бўлмайди. Айниқса, «Қизил конверт» ёхуд «Сеп» деган ҳикояларда ҳаёт ҳақиқати кўнгилдагидек теран очилмаган, қаҳрамонлар ҳам тўлақонли характер даражасига кўтарилмаган. Тўғри, бу ҳикояларда ҳам Абдулла Қаҳҳорга хос юмор бор, тилида пухта образлик киноя ва қочириқлар мавжуд, бироқ буларнинг ҳеч қайсиси ҳикоя мазмунидаги саёзлик ўрнини боса олмаган. Масалан, «Сеп» ҳикоясининг қаҳрамонлари — Шерали билан Шаҳринисо бир-бирини севади ва урушдан кейин уйланишга аҳд қилишади. Бунинг учун улар бир-бирларига шарт ҳам қўйишади — Шерали Шаҳринисога қалин бериши керак, қалин эса маҳв этилган фашистлар бўлади. Шаҳринисо ҳам тўйга сепи билан келиши шарт. Унинг сепи — далада етиштирилган мўл ҳосил. Албатта, ёзувчи бу ҳикояда жангчи йигит билан фронт орқасидаги меҳнаткаш қизнинг ҳамфикрлигини, яқдиллигини ифодаламоқчи бўлган. Ният яхши, аммо уни рўёбга чиқаришда Абдулла Қаҳҳорга хос маҳорат тўла ишга солинган эмас.

Адибнинг бошқа ҳикоялари анча юксак савияда ёзилган. Масалан, «Кўк конверт», «Кампирлар сим қоқди» ҳикояларида биз жанр сирини асрорини пухта эгаллаган, халқ тилининг жами нафисликларини пухта ўзлаштирган, қалами равон адибнинг шаклланган услубини яққол сезиб турамыз.

Абдулла Қаҳҳор ҳар иккала ҳикояда ҳам ўзига хос тарзда характер яратади. У воқеаларнинг кенг баёнини бермайди, шунингдек, қаҳрамон характерини ҳам тадрижий равишда, бошидан кечганларини батафсил ҳикоя қилиш асосида очмайди: адиб кўпроқ штрихларга мурожаат қилади, улар ёрдамида қаҳрамон қиёфасини тугал равишда кўз ўнгимизда гавдалантиради. «Кўк конверт» ҳикоясининг қаҳрамони Эркабой Мирзаев гвардиячи сержант; у бир неча госпиталда даволанади. Адиб ҳикоянинг бошидаёқ қаҳрамоннинг аҳволи-руҳиясини чуқур лиризм билан тасвирлайди. Госпиталь — шу ерда, Ўзбекистонда. Эркабой, албатта, ватанини соғинган... Аммо унинг соғинчи ҳақида бир оғиз гап айтмайди, аниқ миллий рангга эга бўлган конкрет деталлар орқали кайфиятини ифодалайди: «Гвардиячи сержант Эркабой Мирзаев госпиталнинг деразасидан кўчага қараб, хаёл суриб ўтирган эди, биров бир сават шафтоли олиб ўтди. Ҳар шафтолики, палахмонга солиб отсанг, пахса деворни ағдаради. Қани энди шундан

тўрттасини узатиб юборса! Секин пўстини артсанг, оф-зингга солиб, тилинг билан танглайингга боссанг-у, сувини қулт-қулт ютсанг».

Ҳикоя давомида адиб бевосита жанг майдонини кўрсатмайди. Эркабой Мирзаевнинг фашистларга қарши курашда қандай қаҳрамонликлар кўрсатганини таърифламайди, фақат совға олганини, совға ичида «Ғарбий фронт, ўнтадан ортиқ фашистни ўлдирган қора қош, қора кўз йигитга тегсин» деган ёзув борлигини айтади. Шу деталнинг ўзи билан адиб Мирзаевнинг бошқа минглаб совет солдатлари каби жасур, ватанпарвар жангчи эканини кўрсатишга муваффақ бўлган.

Ҳикояда яна бир образ бор. Бу — Эркабой Мирзаевга совға жўнатган ўзбек қизи Латофатхон. Адиб унинг ҳам на портретини, на таржимаи холини тасвирлайди, лекин шундай деталлар топадики, натижада кўз ўнгимизда уруш йилларида энг яхши инсоний сифатлари намоён бўлган, аввало чинакам ватанпарвар эканини кўрсатган ўзбек аёлининг ёрқин сиймоси гавдаланади. Ёзувчи Латофатхон образини чизишда ҳам ҳар қандай сохталикдан, сунъийликдан, ортиқча муболағалардан қочади, фақат иккита эпизод орқалигина унинг характерини очади. Бу деталларнинг биринчиси шуки, у фронтдаги жангчиларга совға юборган. Бу ҳаракат уруш йилларида жуда кенг тарқалган эди. Тўғри, совғалар унчалик салмоқли, тўкин бўлмас эди. Уларда кўпинча тамаки, папирос, қоғоз, қалам, туршак, майиз, дастурмолга ўхшаш майда-чуйда нарсалар бўларди. Бироқ ҳар бир совғада, албатта, икки энлик хат бўларди, хатда эса жангчига омонлик, омад тилаб айтилган, жасоратга ундовчи дил сўзлари... Бу содда, бир оз дағал тузилган, самимий иборалар жуда оғир шароитда жанг қилаётган, юртини, қариндош-уруғларини соғинган қизил аскарга чексиз руҳий мадад бағишлагани шубҳасиздир. Хуллас, Латофатхон камтарона ишлари билан жангчилар қалбига аланга солаётган қиз. Шуниси ҳам борки, у фақат Эркабой Мирзаевгагина туҳфа юборган эмас. Онасининг айтишича, қизил аскарлар командирлардан юздан ортиқ хат келган. Демак, Латофатхон фронтга — қизил аскарлар ва уларнинг командирларига мунтазам равишда хатлар, совға-саломлар йўллаб турган.

Латофатхон характерини очишда катта роль ўйнайдиган иккинчи деталь — Мирзаевнинг уни қидиришидир.

Эркабой Мирзаев истиҳола билан, иккилана-иккилана қизнинг уйига боради. Эшикни бир кампир очади. Бегона одамни кўриб ўзини йўқотиб қўйган кампир бир лаҳзада унинг харбий кийимидан жангчи эканини билади, унга самимий илтифот кўрсатади: «Вой, қоматингдан онанг ўргилсин! Оёгингга нима қилди? Қир, кир тезроқ! Бу ёққа, ўргилай... Ҳой, қизим, қаёқда қолдинг? Самовар қўй! Аканг урушдан кептилар...» Шу биргина монологнинг ўзидаёқ адиб халқимизнинг уруш йилларида намоён бўлган ажойиб фазилатини яхши ифодалаган. Уша кезларда фронт орқасидагилар, айниқса, қариялар учун жангчининг бегонаси бўлмас эди — уларнинг ҳаммасини ўз ўғлидай, энг яқин одамидай кутиб олар, қўлидан келса, дастурхон ёзар, бўлмаса, яхши сўзлар билан сийларди.

Эркабой Мирзаев Латофатхонни тополмайди — ойдинлашадикки, ғайрати ичига сиғмайдиган, фикри-ёди урушда бўлган Латофатхон онасининг «от минолмасанг, замбарак отолмасанг, нима қиласан урушда» деб койиганига қарамай, аллақачон фронтга медсестра бўлиб кетган экан. Кўнглига анча пинҳоний тилакларни туғиб келган Мирзаев госпиталга қайтиб, хат ёзиб, Латофатхонни кига ўхшаш кўк конвертга солиб жўнатади «Ҳаракатдаги армия. ПП — 19640—Б Унтадан ортиқ ярадорни жанг майдонидан олиб чиққан бўлса, қора қош, қуралай кўз Латофатхон Фуломовага тегсин».

Ҳикоя «бу хатнинг мазмунини бировга айтиб бермайди» деган ибора билан тугайди. Бу ибора ҳам ҳикоя самимийлигини чуқурлаштиради, эстетик жозибасини кучайтиради. Шу тарзда Абдулла Қаҳҳор зоҳиран қараганда оддийгина кўринган, бирон мураккаблиги билан ажралиб турмайдиган қисқагина ҳикояда муваффақиятди топилган деталлар ёрдамида замондошларимизнинг характерини тугал очиб бера олган, уларнинг ватанпарварлигини дабдабасиз, самимий ифодалаган. Бу қаҳрамонлар ажойиб инсоний фазилатларга эга бўлгани учун ҳам яшашда давом этмоқда.

«Кампирлар сим қоқди» ҳикояси ҳам ана шундай маҳорат билан ёзилган. Бу ҳикояда ҳам уруш йилларида ҳаётда кўп учраган оддий бир воқеа тасвирланади — аллақачон меҳнат фаолиятига яқин ясаб, фароғатли ҳордиққа чиққан беш кампир колхоз раисининг таклифи билан кўпчиликка мадад бўлсин дея тўрт қути қурт тутишади ва районда биринчи бўлиб, ҳар қути уруғдан

60 килограммдан пилла олишади. Ёзувчи мана шу оддийгина ҳаётӣй фактни санъат фактига айлантиради.

Айрим замондошларининг хотираларига кўра Абдулла Қаҳҳор урушнинг сўнгги йили худди шу воқеага Тошкент атрофидаги колхозлардан бирида дуч келган экан. Бу ўринда ҳам ёзувчининг ҳаёт фактига муносабати, образ яратиш принциплари эътиборга лойиқ. Адиб фактни ўзгартирмайди, қаҳрамонларни ҳам аслида қандай бўлса, шундайлигича олади. Фақат уларнинг сиймосини кўрсатганда, битта деталдан фойдаланади-ю, қиёфаларини очади-қўяди. Колхоз раиси беш кампирни «ҳаммаси йиғилганда битта шафтолига тиши ўтмайди» деб таърифлайди. Халқ юмори билан сугорилган ана шу образли таърифда биз кампирларнинг ёшини ҳам, куч-қудратини ҳам, ранги-рўйини ҳам кўргандай бўламиз, хаёлатимиз ёрдамида уларнинг портретидаги етишмай турган чизиқларни тасаввур қиламиз. Табиийки, кампирлар характерини яратиш учун уларнинг жисмоний қиёфаларини кўрсатиш кифоя эмас эди. Ёзувчининг ҳикоядан мақсади ҳам бошқа — у ана шу «битта шафтолига тиши ўтмайдиган» кампирларнинг маънавий қудратини, ватанпарварлигини кўрсатмоқчи, совет тузуми туфайли уларнинг онгида пайдо бўлган янги белгиларни, муҳим сифатларни очмоқчи. Бироқ бу жуда қийин иш эди, чунки меъёрнинг жиндай бузилиши, ҳаётӣйлик принциpidан жиндай чекиниш, қаҳрамонлар тасвирида сохталикка, ёлгон-яшиққа йўл қўйиш образни парчалаб юборар, уни ишонтириш қувватидан, таъсир кучидан маҳрум қилар эди. Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳорати худди шу нуқтада яна кўринади. Раис кампирлар ҳузурига келиб, улардан ёрдам беришни сўрайди, сўнг шу масалани муҳокама қилувчи мажлисни очади. Кампирлардан садо чиқмайди, улар «мажлис» сўзини эшитиб шошиб қолишади. Ниҳоят, «Тўхта хола рўмолининг учи билан оғзини ёлиб бўзарган ҳолда аввал ўртоқларига, кейин раисга қаради.

— Энди, ўғлим, дабдурустан мажлис дединг... асосан шу гапни ўзаро аввал жўн гаплашиб, тиниқтириб олсаг-у, кейин мажлисга солсанг бўлар эди».

Бу гапларда, албатта, юмор бор ва бу юмор кампирлар характерига муайян даражада жозиба бахш этади. Лекин гап фақат юморда эмас — кампирнинг мажлисга муносабатида уларнинг характеридаги жуда муҳим бир хислат ифодаланган. Мажлис улар учун коллектив фик-

рини ифодалайдиган ҳодиса. Кўпчилик ичида айтилган гап субутли бўлиши керак. Ундан қайтиб бўлмайди. Сўзинг ва ишинг бир бўлсагина сен ўз уйингда, ўз колхозингда обрў-эътибор топишинг мумкин. Ахир, бу янги коллективистик психологиянинг намоён бўлиши эмасми?

Тўғри, бугунги кунда мажлисларнинг аввалги бурди йўқ, кўп ўринларда у қуруқ расмиятга айланиб қолган, унда сўзлайдиганлар ҳам кўпинча коллектив фикрини ифодалашдан кўра ўзининг чечанлигини намоёиш қилади. Аммо уруш йилларида аҳвол бошқача эди. Абдулла Қаҳҳор ана шу ҳақиқатни яхши илғаган ва унинг ёрдамида кампирлар характерини гоаят ҳаққоний ифодалаган.

Абдулла Қаҳҳорнинг бу ҳикояси гарчи адабиётимизда батамом янги бир боб очмаган бўлса-да, катта ҳақиқатларни содда шаклларда ифодалагани, қаҳрамонлар характерини тўлақонли яратгани билан бугун ҳам қимматини йўқотмаган.

Абдулла Қаҳҳорнинг уруш йилларидаги прозасида алоҳида ўрин тутувчи асар «Асрор бобо» ҳикоясидир. Ҳикоя ўша кунларнинг энг долзарб мавзусида ёзилган бўлиб, мана, қирқ беш йилдирки, ҳамон тароватини йўқотгани йўқ. Ҳозир ҳам китобхонда худди кеча ёзилган асардай чинакамига замонавий муаммоларга бағишланган ҳикоядай таассурот қолдиради. Адиб «Асрор бобо» ҳикоясида том маънодаги халқ характерини яратган.

Адиб 1952 йилда улуғ рус ёзувчиси Гоголь ҳақида ёзган мақоласида унинг ижодидан кўп нарса ўрганганини, хусусан, Асрор бобо образини яратишда унинг ижодий тажрибасига таянганини таъкидлайди: «Гоголнинг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульбадир. Барваста, буқувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдидан сира кетмайди, ҳаммавақт худди яқингинада кўрганга ўхшаб тураман. 1941 йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган кун, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёнидан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб, душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди. Ватан уруши йилларида чиққан «Асрор бобо» ҳикоясини ёзишда Тарас Бульба образи менга илҳом бер-

ди. Асрор бобо кампирига қалбини ўртаб турган оғир мусибат — ўғлининг жангда ҳалок бўлганлиги хабарини айтмай, яшириб юради, бу мусибатнинг ҳамма дардаламаига ўз қалбини тутиб беради. Бунда Асрор бобога Тарас Бульба чизиқларидан бирини беришга уринганлигимни кўриш мумкин».¹ Ҳақиқатан ҳам Асрор бобо образи билан Тарас Бульба ўртасида муайян уйғунлик бор. Адиб юқорида таъкидлаган яқинликдан ташқари, синчиклаб қаралса, Асрор бобонинг ҳам «иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон» эканини кўриш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор Тарас Бульбадан илҳомланганда фақат шу ташқи белгиларни яратибгина қўяқолмаган. Менимча, бу ўринда муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор Гоголга эргашиб, Асрор бобо образида ўзбек халқининг энг муҳим хислатларини, энг олижаноб фазилатларини умумлаштириб берди. Бу фазилатлар замон ва макондан ташқари турувчи мавҳум фазилатлар эмас, кўпроқ совет ҳокимияти йилларида социалистик тузум таъсирида туғилган ва шаклланган сифатлардир.

Адиб қаҳрамонлар характерини миллий ўзига хос рангларда кўрсатар экан, бирон ўринда уларнинг шанига мақтов гаплар айтмайди, ёхуд уларга қора бўёқ суркамайди. У реалистик адабиётнинг энг муҳим принципларидан бирига қатъий амал қилади — ҳамма ўринда ўзини панага олиб туриб, қаҳрамонга муносабатини ошкор этмай қалам тебратади ва қаҳрамонларнинг ўзини бевосита ҳаракатда ёхуд диалоглар орқали кўрсатади-қўяди. Шунинг учун ҳам улар ҳар бир вазитда, ҳар қайси ҳаётий коллизияда табиий ҳаракат қилади, бирон жойда ўз характерининг мантиғига зид иш тутмайди. Хуллас, буларнинг бари бирлашиб, қаҳрамонга том маънодаги теран инсоний жозиба ато этди ва шу жозиба туйфайли Асрор бобо адабиётимизнинг энг ёрқин образлари қаторидан ўрин олди.

Ҳикояда Асрор бобо самоварчилик қилиб, ҳар кун икки сийёсат ташвиқот ишларини олиб бораётгани кўрсатилади. Унинг ишлари шу қадар салмоқлики, райком секретари Асрор бобога катта баҳо бериб, уни «районимиздаги энг катта агитатор... Ота шу ерда туриб, Берлинга ўт қўяётибди» дейди.

¹ А. Қаҳҳор. Устоз санъаткор. «Шарқ молдузи», 1952, 3-сон, 46-бет.

Чиндан ҳам Асрор бобо кўкрагида ўти бор. Шу ўт туфайли у тинч туролмайди, элу юрт бошига иш тушганда қарилгига қарамасдан қўлидан келганча оғирни енгил қилишга кўмаклашади: «Раис енгил ишларга ярайдиган қарияларни рўйхат қилганда отани ёзмаган экан, ота рўйхатга кирмай қолган чолларни йиғиб мажлис қилди. Ота мажлисда биринчи сўзга чиқиши экан. Гапни нимадан бошлади денг? «Ҳозирги вақтда анчайин бир тракторнинг филдираги томорқада занг босиб ётса ҳам одамнинг гаши келади. Раис ҳеч ишга ярамайсан, деса, ярамас эканман деб, курк товукқа ўхшаб юраверасанми ҳамманг?» Шу мажлисдаёқ ҳалиги чоллар фронтча ишлайдиган комсомол бригадаларига бирикиб олди. Отанинг ўзи самоварни жўнаштириб юборганидан кейин кўп иш қилди».

Бу ўринда Асрор бобо характеридаги жуда муҳим бир миллий хусусият ифодаланган — у ўта андишали одам. У табиатан коллективист одам — элу юртдан ташқарида қолишни ор деб билади, кўпчилик жиддий ишлар билан банд бўлганда бир чеккада томошабин бўлиб туришни уят ҳисоблайди. Мулоҳазакорлик, андиша — ўзбекларнинг миллий хусусияти. Худди шу хусусият туфайли кўп одам ҳузур-ҳаловатдан кечиб ишнинг оғирини зиммасига олади, сафнинг биринчи қаторига ўтади, қийинчиликлар бўғин-бўғинларини зирқиратса ҳам, уларни мардона енгилга ҳаракат қилади. Бироқ Асрор бобони ҳаракатга ундаган нарса фақат андиша эмас. Биз, айни чоқда, унинг жуда юксак онг эгаси эканини, совет ҳокимиятини, социалистик тузумни дилдидан яхши кўришини, чинакамига ватанпарвар инсон эканини ҳам кўрамиз.

Умуман ҳикояда Асрор бобо ғоят донишманд одам сифатида тасвирланади — у воқеаларни бир-бирига таққослаб, уларнинг ички моҳиятини аниқлашга ҳам моҳир. Буларнинг бари ўзбек қарияларининг характерли сифатини ташкил қилади. Асрор бобо бутун мамлакат фашистларга қарши ҳаёт-мамот жанги олиб бораётган бир шароитда одамнинг ўз дарди билан андармон бўлиб, кўпчиликдан ажралиб қолишини қоралайди, ақл-идроқни ишга солмай, фақат ҳис-ҳаяжонга берилиб иш тутишни маъқулламайди. У ўглининг дардида ҳархаша қиладиган хотинига дашном бериб, «кўнгли яримта бўлса, мияси ҳам яримтами?» дейди ва уни эл қатори йиғлашга ундайди. Яъни «ҳамма қўли бўшаганда

йиғлайди, сен йиғидан бўшамайсан». Асрор бобо хотини ва дўсти Ҳайдарга газетада босилган хабарни таҳлил қилиб берар экан, китобхон яна бир карра унинг ақли ўткирлигига қойил қолади.

У икки йил ичида СССР 35 минг замбарак, 30 минг танк, 23 минг самолёт йўқотганини ўқиб берар экан хотинига мурожаат қилиб, «нобуд бўлгани шунча бўлса, ҳаммаси қанча экан» дея савол беради ва шунча қурол-аслаҳани жангчиларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари, хотинлари етказиб бераётганини айтади. Худди шу суҳбатнинг охирида, шундай фикр олдинга суриладики, бу фикр Асрор бобо мулоҳазаларининг мантиқий хулосаси бўлиб, унинг эътиқоди сифатида жаранглайди: «Дуруст, сен самолёт ясолмайсан, кетмон чополмайсан... Лекин қиламан десанг, қўлингдан иш келади. Сенинг кўкрагингда ўт бор, соч шу ўтни, ҳўлу қуруқ баравар ёнсин».

Асрор бобо хотинини даъват қилиш билан чекланмайди, у аввало ўз сўзларига ўзи амал қилади — унинг очган самовари, шу самоварда урушга бориб келган йигитларнинг жангномаларини эшитиш — буларнинг бари Асрор бобо «кўкрагида ёнган ўтдан бино бўлган». Шу ўринда яна бир ғоят муҳим савол кўндаланг бўлади — хўш, олтишдан ошган бир қария кўкрагидаги бу ўтнинг ўзи қаердан пайдо бўлган? Эъозлаётган ватанпарварликнинг моҳияти нимада? Нима боисдан у элу юртини севади, нима учун унинг истиқболи, озодлиги учун курашга ҳиссасини қўшади? «Асрор бобо» ҳикоясининг асосий ғоявий мазмуни худди шу саволларга жавобдир.

Асрор бобо характеридаги энг муҳим томонларидан бири шундаки, унинг учун «Ватан» тушунчаси чекланган, мавҳум тушунча эмас; унинг ватанпарварлиги тарихан конкрет ижтимоий мазмунга эга. Худди шу хусусият Асрор бобони социалистик тузум шароитида шаклланган янги инсон деб таърифлашга асос беради. Ҳикояда адиб Асрор бободаги ватанпарварлик қандай қилиб социалистик мазмун касб этганини ҳаққоний очади.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамоннинг ҳаёт йўлини батафсил тасвирламайди, унинг таржимаи ҳолини мукаммал кўрсатиш йўлидан бормайди. Аксинча, унинг ўтмишдаги ҳаётини бир-икки белги орқали жуда ихчам лавҳаларда чизади. Бироқ шунга қарамай, биз Асрор бобо ҳаё-

тидаги энг муқим воқеалар ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз ва унинг ўтмиши билан бугунги ҳаётини таққослаш имконига эга бўламиз. Асрорқул асли ўлтармалик, умрининг кўп қисми бировлар эшигида ўтган. Ниҳоят, тегирмончилик касбини эгаллаб, қўл учиди тирикчилик қилади. Асрорқул суяги меҳнатда қотган бўлса-да, табиатан мутеликни ёқтирмайди. Оқпошшо мардикор олган йили «оқ пошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг юртидан мардикор олсин, биз бормаймиз» деб элга ғулу солган. Кейин шаҳардан солдат келиб, анча одамни ҳайдаб кетгач, Асрорқул бошқа қишлоққа қочиб, жон сақлаб қолади. Қочгани сабаб бўлиб тегирмондан айрилади. Оқпошшо тахтдан тушгандан кейин ҳам Асрорқулнинг кунни туғмайди — тегирмонни қайтариб олиш умидида Ултармага борган Асрорқул бўшашиб қайтиб келади: «Оқпошшо тахтдан тушгани биланоқ амин аминлигидан тушмапти». Шундай қилиб, у ижтимоий тенгсизлик ва адолатсизлик туфайли ўз юртига сирмай «қочоқ» бўлади, ватансиз қолади. Фақат совет ҳокимияти ғалаба қозонгандан кейингина у яна қайтиб Ултармага боради, бузилган тегирмонини тузатади ва шу тегирмон билан колхозга киради.

Абдулла Қаҳҳор Асрорқулнинг совет ҳокимияти йилларида нақадар тўқ, фаровон ва бахтли ҳаёт кечирганини, бошидан қандай шодисна воқеалар кечганини ва ҳоказоларни гапириб ўтирмайди. Биз фақат унинг 35 ёшда бир бева аёлга уйланганини, ундан ўғил кўргани, «ўз юртида қочоқ бўлиб юрган кунлардан ёдгор бўлсин» деб исмини Ёдгор қўйгани ҳақида маълумот оламиз, холос. Аммо ҳикояда шундай бир эпизод борки, у бизга Асрор бобонинг совет ҳокимияти йилларида маънавий жиҳатдан беқиёс ўсганини, батамом янги одам бўлиб етишганини кўрсатади. Мана, ўша эпизод:

«Кампир йиғлаб юборган эди. Асрорқулнинг аччиғи келди.

— Тағин!... Аммо-лекин, хўп калтабоп хотин бўлибсан-да! Бурунги замон бўлса, биронта қовурғанни бутун қўймас эдим!..

— Мана, уринг, синдиринг қовурғанни! Қўрқмай қўяқолинг, арз қилмайман.

— Арз қилишингдан қўрқмайман, хотин ургани номус қиламан».

Буни қаранг — яқин-яқинларда — бор-йўғи 25—30 йилча аввал шу Асрор бобо ҳам бошқа минглаб ўз-

бек эркаклари каби «қамчисидан қон төммаган эркак эркакми!» деб юрган эмасмиди? Унинг учун хотин киши тил-забонсиз, эркисиз, ҳуқуқсиз, умр бўйи эрнинг қовоқ-тумшуғига қараб, унинг ҳар қандай хоҳишини сўзсиз ижро этиб, қўл қовуштириб яшашга мажбур муштывар, мунгли махлуқ эмасмиди? Энди эса Асрор бобо хотин ургани номус қилади! Шу биргина жумлада унинг ички дунёсида содир бўлган жуда катта ўзгариш мана мен деб кўриниб туради. Хотин уришга номус қиладиган одам, демак, ўз қадр-қимматини яхши билади, эл-юрт ичида ўз номининг пок бўлишини, номусига доғ туширмасликни ўйлайди. Ўз қадр-қимматини билиш эса жамиятда ўз ўрнига эга бўлиш демакдир. Хуллас, ёзувчи Асрор бобонинг совет ҳокимияти йилларидаги ҳаётини кенг тасвирламаса ҳам, ана шундай чизгилар ёрдамида унинг характерида содир бўлган ўзгаришларни яққол кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор санъаткорлиги шундаки, у ҳикояда Асрор бобо характерининг ижтимоий моҳиятини унинг инсоний табиати билан чамбарчас боғлиқ ҳолда очади. Адиб қахрамоннинг инсоний сифатларини очиш учун, уни кўз ўнгимизда бетакрор хусусиятларга эга бўлган жонли инсон сифатида гавдалантириш учун ҳамма имкониятдан фойдаланади. Баъзи эпизодларда Асрор бобо китобхон кўз ўнгида ҳаётда кўпни кўрган. Яхши-ёмонни бошидан кечирган, кўрган нарсаларидан теран хулосалар чиқариб олувчи, пок, ҳалол, виждони тоза, донишманд одам тарзида намоён бўлади. Баъзи эпизодларда эса унинг тиниб-тинчимаслиги, ҳаракатчанлиги очилади. Башқа саҳифаларда эса биз Асрор бобони чинакам шоирона дидга эга бўлган тарзда кўрамиз. Маълумки, Абдулла Қаҳҳор кўп асарларида табиат манзараларини тасвирлашга унча ўрин бермайди. Аммо «Асрор бобо» да самоварнинг тасвирига алоҳида эътибор беради: «Асрорқул самоварни жуда баҳово жойга қилган эди. Икки том бўйи настда Шўхсой шовуллайди. Тегирмонни кўмиб ётган дарахтзор настда худди самоварнинг саҳнидаги гулзорга ўхшар эди. Тепаликдаги чинор, икки туп сада қайрағоч, тўрт-беш кишилиқ талай суналарга соя солиб турарди. Суналарнинг ораларига, атрофига анвойи гуллар экилган».

Адиб бу гўзал манзарани беҳуда келтираётгани йўқ — унинг ёрдамида ҳамқишлоқларининг қалбида

гўзаллик туйғусини алангалантиришни истаган Асрор бобонинг юксак дидини, нозик табиатини таъкидламоқчи. Адиб бунини Ҳайдар ота тилидан ифодалайди:

— «Аммо лекин, Асрорқул, барака топ! — деди Ҳайдар ота райҳонни чеккасига тақиб, — умрингда самоварнинг жўмрагини ушламаган бўлсанг ҳам, кўп тўқим табиат самоварчиларга ибрат бўладиган иш қилибсан».

Абдулла Қаҳҳорга бағишланган илмий ишларнинг ҳаммасида «Асрор бобо» ҳақида гап кетаркан, чолу кампир бир-бирига ғоят меҳрибонлиги таъкидланади, Ёдгорнинг ўлимини бир-бирларидан яширишлари эслатиб ўтилади. Бу — тўғри, ҳақиқатан ҳам, чолу кампирнинг шу муносабатлари орқали уларнинг инсонлиги, қалби меҳру шафқатга тўлаллиги яхши очилган. Бироқ шу билан бирга ҳикояда яна шундай штрихлар борки, улар ҳам чолу кампирнинг ўзаро муносабатларини очишда катта роль ўйнайди. Хўш, бу муносабатлар қандай? Асрор бобо ва унинг кампири бир-бирини севадимми? Албатта, олтмишдан ошган одамларга нисбатан масалани бу тарзда қўйиш бир оз эришроқ туюлади. Ёзувчи ҳам ҳикоянинг бирон нуқтасида уларнинг ўзаро муҳаббати ҳақида оғиз очмайди. Бироқ шундай бўлсада биз бир қатор эпизодларда бу икки қариянинг оиласи ғоят мустаҳкам эканига, улар бир-бирига суяниб қолганига, бир-бирини ҳаддан зиёд ҳурмат қилишига амин бўламиз. Асрор бобо хотинига айтган қуйидаги сўзларга эътибор қилинг: «Қани кел энди, ошингни суз! Ўзим сузиб бера қолайми? Ўтиришингдан ошни оғзингга солиб, жағингни қимирлатиб қўймасам, чайнамайдиганга ўхшайсан...» Бу парчадаги самимиятга қаранг — фақат бир-бирига хадди сиғадиган одамларгина, кўп йиллик бирга ўтказилган турмуш туфайли табиатлари бир-бирига сингишиб кетган кишиларгина бир-бирига шундай муомала қилиши мумкин. Албатта, бу оилада ҳам орада гап қочиши мумкин, бироқ бундай ҳолларда ҳам уларнинг орасидаги меҳр қочмайди. Ҳикояда яна бир эпизод бор — Абдулла Қаҳҳорнинг психологик тасвир бобида маҳорат чўққиларини нақадар эгаллаганини кўрсатади. Чолу кампир ва уларнинг меҳмони Ҳайдар ота ўтириб ош ейишяпти. Гап яна йиғи тўғрисида кетади. Асрорқул ҳам, кампир ҳам асл кайфиятини яширишга уринади. Аммо бунга эришавермайди. Айниқса, кампир ўзини қўлга ололмайди. Шунинг учун ичидан

Йиги тўлқинланиб келганда ўзини тутиш учун Асрор-қулга хархаша қилади:

— Мунча курт-курт қилиб чайнайсиз!

— Турп шунақа бўлади-да, жонидан.

— Қаёқда, юмшоқ нон есангиз ҳам беда еган отга ўхшаб чайнайсиз.

— Юрагингни кенг қил.

— Нима қилибди юрагимга? Менга ўхшаб эртадан кечгача уйда ўтиринг-чи!»

Бу диалогда халқ тилининг беқиёс ранглари товланиб турганини айтмаёқ қўяқолайлик. Унинг асосий хусусияти бошқа. Бу диалог орқали ёзувчи ўз қаҳрамонларининг шу дақиқадаги кайфиятини ошкор қиляпти, қаҳрамонлар эса худди шу иборалар билан кайфиятларини бир-бирларидан яширяпти. Хуллас, шунга ўхшаш мисоллар ҳикоянинг юксак санъат билан яратилганидан далолат бериб турибди. Теран ғоявийлик, том маънодаги ҳаққонийлик, қаҳрамонлар характерини очишдаги психологизм, миллий ўзига хос ранглари муваффақият билан қўллаш «Асрор бобо» ҳикоясини адабиётимизнинг энг баркамол асарлари даражасига кўтарди. Асрор бобо — том маънодаги халқ характеридир, унда ўзбек халқининг совет ҳокимияти йилларида шаклланиб улғайган энг муҳим хусусиятлари, ватанпарварликнинг анъанавий манбалари яхши ифодаланган. Шу туфайли бу ҳикоя ҳамон китобхонларнинг онгига ҳам, қалбига ҳам озиқ бериб келмоқда.

2

Улуғ Ватан уруши йилларида адабиётимиз олдида кўндаланг бўлган энг муҳим вазифалардан бири — совет жангчиларининг ёрқин образларини яратиш, уларнинг жанговар фаолиятини кўрсатиш ва бу орқали совет халқини ватанпарварлик руҳида тарбиялаб, фашист босқинчиларига қарши курашга янада сафарбар қилиш эди. Уруш йилларида адабиёт воқеликни теран акс эттириб, унинг ривожланиш тенденцияларини бадий таҳлил қилиш вазифасини бевосита ўша кунларнинг долзарб аҳтиёжларидан келиб чиқиб, жанговар тарғибот ва ташвиқот ишлари билан боғлаб берарди. Шу туфайли кўп миллатли совет адабиёти ғоявийлик, халқчиллик, ҳаётийлик каби етакчи принциплари янада такомиллаштириш билан бирга ҳозиржавоблик, оперативлик

каби-фазилатларни ҳам касб этди. Совет ёзувчилари тўрт йил давомида адабиётнинг ҳамма жанрларида шундай асарлар яратдиларки, улар ҳам актуаллиги, ҳам ғоявий-бадний баркамоллиги билан адабиётимизнинг дурдона асарлари бўлиб қолдилар.

Масалан, уруш йилларида Алексей Толстойнинг «Рус характери», М. Шолоховнинг «Нафрат илми», Н. Тихоновнинг «Ленинград ҳикоялари», Б. Горбатовнинг «Алексей Куликов — жангчи» каби бениҳоя юксак жанговарлик руҳи билан суғорилган асарлар яратилди. Уларнинг ёнига Александр Корнейчукнинг «Фронт», Леонид Леоновнинг «Истило», Константин Симоновнинг «Рус кишилари» каби асарларини қўйиш мумкин. Бу асарларнинг ҳеч қайсисини камситмаган ҳолда айтиш керакки, атоқли совет шоири А. Т. Твардовскийнинг «Жангчи ҳақида китоб» асари уруш даври адабиётининг шоҳ асари бўлди. Бу асар кенг китобхонлар ўртасида «Василий Теркин» номи билан давруғ ёйди.

Шуниси муҳимки, совет жангчисининг тўлақонли образини яратиш, унинг жасоратини, фашист босқинчиларига қарши мардона курашини ёрқин акс эттириш соҳасида ўзбекистонлик қаламкашлар қардош ёзувчилар билан ва айниқса, рус ёзувчилари билан қўлни-қўлга бериб, яқин ижодий ҳамкорликда иш олиб бوردилар. Худди шу масалада адабиётларимиз ўртасидаги дўстликнинг қудратли кучи ёрқин намоён бўлди. Кўпгина атоқли рус ёзувчилари ўзбек жангчилари ва офицерларининг унутилмас образларини яратиб, ўзбек адибларига яхши намуналар кўрсатдилар. Бу ўринда Илья Эренбургнинг «Ўзбеклар» деган публицистик лавҳасини, П. Павленко, Н. Тихоновнинг ҳикоя ва очеркларини, Юрий Арбатининг «Йигитнинг сўзи» қиссасини эслаш мумкин. Сўнгги асар уруш йилларида мислсиз жасорат кўрсатиб, жанг майдонида мардларча ҳалок бўлган ўзбек пулемётчиси Сирожиддин Валиев ҳақидаги дастлабки жиддий бадний асар эди. Уруш йилларида «Жанговар эпизодлар», «Жангчилар кутубхонаси» каби серияли нашрлар ҳам ташкил қилинди. «Жанговар эпизодлар» сериясида қисқа муддатда юздан ортиқ китоб нашр этилди. «Жангчилар кутубхонаси» сериясида ҳам ўнлаб китоблар босиб чиқарилди.

«Ватан учун жангларда» деган ном билан рус тилида Тошкентда 1943 йилда босилиб чиққан тўплам адабиётимиздаги ғоят ноёб китоблардан бири бўлиб қол-

ди. Бу китоб А. Толстой, В. Иванов, А. Эфрос, К. Зеленский, М. Нечкина, М. Яновская, Б. Северов, А. Ильченко, Е. Хазин каби ёзувчиларнинг ҳаракати билан майдонга келган, китобни яратишда ўзбек ёзувчиларидан Абдулла Қаҳҳор ҳам иштирок этган. Шуниси қизиқки, бу китоб юқоридаги муаллифларнинг ҳикояларидан эмас, балки Совет Армиясининг жангчи ва офицерлари асарларидан ташкил топган. Фашист босқинчиларига қарши жангларнинг иштирокчилари бошларидан кечган жанговар эпизодларни бевосита гапириб беришади, ёзувчилар эса уларнинг гапини ёзиб олиб, унга зарур бадиий тус беришган.

Абдулла Қаҳҳор бу китобда «Қасам» деган лавҳа билан қатнашган, бироқ лавҳанинг муаллифи сифатида Совет Иттифоқи Қаҳрамони Қўчқор Турдиев кўрсатилган. Лавҳа воқеаси ҳам унинг тилидан баён қилинади — унда Қўчқор Турдиев ўз жасоратларидан бири ҳақида сўзлайди. Абдулла Қаҳҳор эса бу ҳикояни ёзиб олувчи ва тартибловчи сифатида кўрсатилади. Яна бир муҳим деталь — лавҳа сўнгида «Тошкент, сентябрь 1942 год» деган сана қўйилган. Бунга алоҳида эътибор қилаётганимизнинг сабаби бор — маълумки, Абдулла Қаҳҳорнинг «Дардақдан чиққан қаҳрамон» деган китобчаси бор. Унинг сўнги боби «Қасам» деб аталади ва унда ҳам Қўчқор Турдиевнинг машҳур жанги тасвирланади. Фақат китобда ҳикоя Қўчқор Турдиев тилидан эмас, адиб тилидан баён қилинган.

«Дардақдан чиққан қаҳрамон»ни Абдулла Қаҳҳор 1942 йил февраль ойидаёқ ёзиб тугатган эди. Ҳикоя «Қизил Ўзбекистон» газетасининг шу йил 29 март, 19 ва 26 апрель ҳамда 17 май сонларида босилиб чиқади. Орадан кўп ўтмай, ўзбек ва рус тилларида алоҳида китоб сифатида босилади, 1943 йилда эса «Жангчилар кутубхонаси» сериясида китобнинг иккинчи нашри эълон қилинади.

«Дардақдан чиққан қаҳрамон» ўзбек жангчисининг реалистик образи яратилган биринчи прозаик асар эди. Жанр жиҳатидан уни ҳужжатли қисса деб аташ мумкин. 1942 йилнинг бошида Тошкентда Қўчқор Турдиевга Совет иттифоқи қаҳрамони унвони берилгани ҳақидаги хабар тарқалиши биланоқ Абдулла Қаҳҳор унинг ҳақида материаллар тўплай бошлайди, шу мақсадда қаҳрамон туғилиб ўсган жойга — Ойим районидagi Дардақ қишлоғига боради, унинг қариндош-уруғлари билан

суҳбатлашади, колхозни ўрганади, кейин эса фронтдан Тошкентга келган қаҳрамоннинг ўзи билан учрашиб, суҳбатда бўлади. Шундай қилиб, жуда шошилиш равишида иш олиб бориб, «Дардақдан чиққан қаҳрамон» қиссасини яратади.

Албатта, қиссанинг кўпгина саҳифалари уни ижодда тажрибали одам ёзганидан далолат бериб туради. Ўзувчи қиссани традицион сюжет асосига қурган — унда қаҳрамон биографияси берилади, қариндош-уруғларининг ўтмишдаги ҳаёти кўрсатилади, у ҳаёт бугунги кун билан таққосланади ва шу тарзда қаҳрамоннинг нима учун жанг қилаётгани очилади. Бу саҳифаларда Абдулла Қаҳҳор ўзбек қишлоғининг манзараларини ҳам, одамларнинг характерини ҳам жуда ихчамлик билан моҳирона тасвирлашини намойиш этган. Масалан, қаҳрамон қишлоғининг таърифи шундай берилади:

«Дардақ деган қишлоқни кўрганмисиз? Ойим районига қарайди. Кўрмаган бўлсангиз, бориб кўринг, кўрган бўлсангиз эсланг: бирдан бири чиройли сурлар, буларнинг кетида оқаришиб турган тоғлар... Булоқлардан қайнаб чиққан тиниқ сувларнинг кўм-кўк даладан илонизи бўлиб, симобдай ярқираб оқишини айтинг! Ер-чи? Ҳай, ҳай, ер ҳам шундоқ бўладими! Минг балойи азим, агар шу ерларга араванинг гупчагини кўмсангиз қайрағоч кўкариб чиқади».

Ёхуд адибнинг характер яратишдаги маҳоратидан далил берувчи яна бир мисол билан танишайлик. Қаҳрамоннинг отаси Матрайим ака ўтмишда Ҳамрабой деган одамнинг хизматини қилиб ўтган. Адиб унинг хасислигини шундай таърифлайди: «Мушукка ўхшаб ухласа-ухласа хуррак тортиб турадиган бу одам шўрвасига пашша тушса шилиб ташлайдиган даражада хасис эди. Шу қадар хасиски, хизматкорларидан ҳатто чойни ҳам дариг тутади, «одам икки пиёла чойга тўяди, ортиқчаси исроф» дерди. Ҳолбуки, ўзини чойга тўйгазиш учун чойни пақирда бериб, тепасида ҳуштак чалиб туриш керак эди».

«Дардақдан чиққан қаҳрамон»да бундай ёрқин саҳифалар, оригинал деталлар кўп. Асарнинг тили бошдан-оёқ халқ тилининг бетакрор жилоларини акс эттиради. Лекин шуларга қарамасдан, қиссани том маънода муваффақиятли чиққан деб бўлмайди, чунки унда Кўчқор Турдиев жангчи сифатида очилмай қолган. Қиссанинг сўнгги бобида унинг фидокор жангчилиги,

энг оғир вазиятларда ўзини йўқотиб қўймагани ҳақида ахборот берилади-ю, лекин бу ахборот бирон ўринда бадний тус олмайди, салмоқли умумлашма даражасига кўтарилмайди. Лекин шунга қарамай, уруш йилларида бу кичик қисса зиммасидаги катта вазифани яхши ба- жарди — у чинакам ташвиқот руҳига эга бўлгани учун китобхон сафарбарлигини оширишда ижобий роль ўй- нади.

Абдулла Қаҳҳор бундан кейин ҳам ўзбек жангчи- лари образини яратиш устидаги ижодий изланишлари- ни давом эттирди. У бир қанча очерклар яратди, улар- нинг баъзилари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинди, баъзилари эса «Саккиз ботир» деган китобга кирди. Аммо адибнинг бу борадаги энг салмоқли иши «Олтин юлдуз» қиссаси бўлди. Бу қисса ўзбек прозаси- да Улуғ Ватан уруши мавзусида яратилган биринчи асар эди.

«Олтин юлдуз» ҳам жанр хусусиятларига кўра «Дар- дақдан чиққан қаҳрамон»га ўхшайди — у ҳужжатли қисса бўлиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Аҳмаджон Шукуровнинг ҳаёт йўли ва жанговар фаолияти асосида қурилган. Адиб қиссанинг бошидан охиригача реал ҳа- ётий фактлар силсиласидан чиқиб кетмайди, бадний фантазиясига эрк бермайди, лекин шунга қарамай, унинг асарида фактография деган иллатдан асар ҳам йўқ. Бошқача қилиб айтганда, қиссада тасвирланган воқеаларнинг ҳаммаси чиндан ҳам ҳаётда бўлиб ўтган воқеалар — улар Аҳмаджон Шукуров таржимаи ҳоли- дан олинган, бироқ ёзувчи уларни шундай талқин қил- ганки, натижада бу фактлар бирлашиб, Аҳмаджон Шукуров характерини кўпгина совет кишиларининг энг муҳим жиҳатларини ифодаловчи умумлашма характер даражасига кўтарган. Бу қисса қаҳрамони характерини таҳлил қилмасдан аввал, қисқагина бўлса-да, асарнинг ёзилиши тарихи билан танишайлик.

Бу гал ҳам Абдулла Қаҳҳор Бешариқ районига қа- рашли Шоварди қишлоғидан чиққан Аҳмаджон Шуку- ровнинг Золотаревка қишлоғини эгаллашидаги жасо- рати учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган олий унвонга сазовор бўлгани ҳақида хабарни эшитиши би- ланоқ у тўғрида бирон асар ёзиш ниятига келади ва қаҳрамон билан учрашиб, бўлажак қисса учун материал- лар йиға бошлайди. Адибнинг қаҳрамон билан учрашу- ви Ҳаким Назирнинг хотираларида яхши баён этилган:

«Қирқ учинчи йил бўлса керак. Совинформбюродан Қизил Армиямизнинг ғолибона юришларида алоҳида жасорат кўрсатиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлганлар ҳақида янги маълумотлар таралди. Бундай ғолиблар орасида Фарғона йигити Аҳмаджон Шукуров ҳам бор эди. Ўзбекистон халқи бу мард ўғлонни зўр севинч-қувонч билан кутиб олди. Аҳмаджон Шукуровни биринчи навбатда радиого келтириб, микрофон орқали сўзи эшиттирилди.

Бу аснода Радиокомитет йўлагиди одамлар тирбанд бўлиб тўпланиб қолишган, каттаю кичик қаҳрамоннинг чиқишини пойлаб туришарди. Солдат кийимида, кўкрагида Олтин юлдуз порлаб турган бақувват, фарғоналикларга хос хушчақчақ йигит шахдам қадам ташлаб студиядан чиқаркан, ҳамма унинг атрофини ўраб олди. Кучли ҳаяжондан терлаб-пишиб кетган қаҳрамонни оломон оғушидан аранг қутилтириб, энди редакцияда чой билан меҳмон қилинаётган пайтда эшикдан Абдулла ака кириб келди ва Аҳмаджон билан худди қариндошлардай қучоқлашиб кўришди.

— Номингизни радиода эшитгандан буён кўришга муштоқ эдим,— деди ва қаҳрамон билан яқиндан танишиш учун бемалол суҳбатлашиш истаги борлигини билдирди.

Аҳмаджон ака ёнида ўтирган партия Марказий Комитетининг ходими Йўлдош Шамшаровга имо қилди-да:

— Менинг ихтиёрим шу кишида,— дейди мийиғида кулиб.

Йўлдош Шамшаров бу кунлари кўп жойда Аҳмаджонни кўриш учун кутиб туришгани, учрашувлар салтовсилгандан сўнг бафуржа сўзлашиш имкони туғилажagini айтди.

Ёзувчи билан қаҳрамон гоҳ бизнинг редакцияда, гоҳ яқинимиздаги Аҳмаджон ўқишга кирган партия мактаби ётоқхонасида бот-бот кўриниб, соатларча суҳбатлашиб туришди. Аҳмаджоннинг ўзи ҳам янги дўстини кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Кейин Абдулла ака қаҳрамон билан унинг туғилган қишлоғига ҳам бориб келди».¹

Шу тарзда «Олтин юлдуз» қиссаси майдонга келди. Қисса 1944 йилда ёзиб тугалланган эди. Аммо қўл-

Ҳ а к и м Н а з и р. Устоз ўғитлари. «Шарқ юлдузи», 1987, 1-сон, 194-бет.

ёзма устидаги иш яна давом этгани учун биринчи марта 1945 йилда — аввал «Қизил Ўзбекистон» газетасининг июнь ва июль ойларидаги сонларида, сўнг «Зафар» альманахида эълон қилинди. Алоҳида китоб тарзида эса 1946 йилда босмадан чиқди. Қисса жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди — янгидан чиқа бошлаган «Шарқ юлдузи» журналининг 1946 йил — 4—5 сонидида эълон қилинган Ҳамид Фуломнинг тақризида ҳам асар ютуқлари чуқур кўрсатиб берилди.

Ҳақиқатан ҳам, «Олтин юлдуз» кўпгина фазилатларга эга эди. Қиссанинг умумий муваффақиятини таъминлаган нарса унда бош қаҳрамон Аҳмаджон Шукуров образининг ҳаётий чиққанидир.

Аҳмаджон Шукуров образидаги эътиборни жалб қиладиган етакчи фазилат — унинг онглилиги, ўзини ўз тақдирининг хўжайини деб билиши, чуқур инсоний ифтихори ва ватанпарварлигидир. Уруш бошланиши биланоқ у ўз ихтиёри билан фронтга жўнамоқчи бўлади. Буни у мақтаниш учун, ўзини кўрсатиш учун, биров «ўғил бола экан» десин учун қилмайди. У уруш қуён ови эмаслигини, душманнинг юзтасининг ўлдирса, юз биринчисининг ўқидан ўзи ҳалок бўлишини яхши билади. Шунга била туриб, аскарликка ариза беради. Ёзувчи Аҳмаджондаги бундай фаолликнинг сабабини тилидан шундай ифодалайди: «Мен совет даврида кўкрагимни кўтариб юришга ўрганиб қолган йигитман. Мен ўз юртимда мусофир итдай думимни қисиб юришни хоҳламайман. Николайнинг замонида шундоқ экан, фашист келса, ундан минг ҳисса баттар бўлади. Агар ўғлимнинг пешонасида кўчадан фашист ўтганда икки букилиб туриш бўлса, фашист бу тёмонга менинг ўлигимни босиб ўтади. Ундан берида ўтолмайди». Бу сўзларда ифодаланган совет кишисининг гурури Аҳмаджон характеридаги етакчи хусусиятни ташкил қилади.

Аҳмаджон жанг майдонларида чинакам «ғазаб ва нафрат мактаби»ни ўтади, у фашистларнинг ваҳшийлигини, ёндирилган қишлоқларни, қийнаб ўлдирилган болаларни, отилган партизанларни кўради. Буларнинг бари унинг қалбида нафрат оловини янада кучлироқ ловулластади. Душманга нафрат, ватанга муҳаббат эса Аҳмаджонни фидокор ва жасур жангчи қилиб тарбиялайди.

Ёзувчи Аҳмаджон образида совет кишисига хос қаҳрамонликнинг моҳиятини очишга муваффақ бўлган.

Қиссада бир қатор эпизодлар борки, улар бизни «бу қаҳрамонлик фавқулодда нарса эмас, шон-шуҳрат излашнинг оқибати эмас, оммавий характердаги нарса, ҳар бир ҳақиқий совет кишисининг қонида мавжуд нарса» деган хулосага олиб келади. Шу нуқтаи назардан Аҳмаджон характерининг эволюцияси билан танишайлик. У урушгача жанг майдонида мардлик кўрсатиб, қаҳрамон бўлишни хаёлига ҳам келтирмаган. У ҳатто ҳарбий тартибларни ҳам дурустгина билмайди: рота вагондан тушгач, командирнинг «сафлан» деган буйруғига ҳайрон бўлади — ярим кечада, осмон ҳамма тарновларини баравар очиб турган бир пайтда «строй бўлмай шундай кетаверса бўлмасмикин?» деб ўйлайди; фронтни, жангни кўз олдига келтиролмайди. Аммо шунга қарамай ажойиб жангчи бўлиб етишади. Ёзувчи қаҳрамонлик Аҳмаджоннинг бугун ҳаёти давомида тайёрланганини кўрсатади. У болалигиданоқ «кичик меҳнаткаш» бўлиб ном чиқарган, ҳалол меҳнат билан донгдор звено бошлиғи, бригадир бўлган, «юқори ҳосил» нишони олган. Аҳмаджон фронтда шуҳрат учун эмас, ватанни тезроқ озод қилиш учун, фашист босқинчиларини тезроқ тор-мор қилиш учун жанг қилади.

Абдулла Қаҳҳор Аҳмаджоннинг ички дунёсини, психологиясини тасвирлаганда унинг қаҳрамонлиги улугвор мақсад туфайли туғилганини қайта-қайта таъкидлайди.

«Олтин юлдуз» повести жиддий бадиий нуқсонлардан ҳам ҳоли эмас. Повестдаги энг муҳим нуқсон шундаки, ёзувчи ҳарбий эпизодларни тасвирлашда реал фактлардан чекинишга тортиниб, Аҳмаджон Шукуровнинг жанговар йўлини имкони борича батафсил тасвирлашга интилган. Повестда Большая Каменка, Желабуха, Золотаревка қишлоқларидаги, Орёл кўчаларидаги, Брянск ўрмонларидаги жанглар тафсилоти бериллади. Табиийки, буларнинг ҳаммасини повесть рамкасига сиғдириш қийин эди. Шунинг учун ёзувчи жанг эпизодларини умумий сўзлар билан, конкретлаштирмасдан тасвирлайди, айрим ўринларда эса тўғридан-тўғри баёнга кўчиб қўя қолади. Умуман, фронт воқелигини беришда ёзувчининг бошқа асарларига хос бўлган мукамаллик ва чуқурлик етишмайди. Повестда Аҳмаджон Шукуровдан бошқа кўпгина образлар анча хира чиққан. Бўтабой, Петя Ухов, Мехалицин шундай образ-

лардир. Улар асарда бирон жиддий ғоявий-эмоционал вазифага эга эмас. Аҳмаджоннинг айрим сифатларини кўрсатиш учунгина асарга киритилган, натижада бадний образ учун зарур бўлган мустақилликдан маҳрум бўлиб қолган. Буларнинг барчаси повесть композициясининг зайф чиқишига, кўп ўринларни тасвир эмас, риторика ва деклоротивлик эгаллашига сабаб бўлган. Шунингдек, айрим ўринларда повестнинг тили ҳам қаҳҳорона жилолардан маҳрум бўлиб қолган. Баъзи жумлалар рангсиз, газета ахборотларининг тилидан фарқ қилмайди: «Икки кун давом этган даҳшатли жанг натижасида қўшинларимиз аҳоли яшайдиган юздан ортиқ пунктни ишғол қилди, шу билан немисларнинг суянган тоғи бўлмиш Орёл райони истеҳкомларига бир неча жойдан катта-катта раҳналар солди. Душман ёнбошга келган, энди уни бошдан ошириб ёнбошга уриш керак эди». Бундай камчиликлар, албатта, повестнинг бадний-ғоявий қимматини анча туширади. Бироқ савол туғилади — «Олтин юлдуз» қиссасини ёзганда Абдулла Қаҳҳор ўттиз етти ёшда эди, яъни камида йигирма йиллик ижодий тажрибага эга бўлган, анча-мунча бақувват асарлар яратиб қўйган адиб эди. Хўш, нега энди ана шу кўпни кўрган тажрибали ёзувчи кўпроқ бошловчи адиблар учун характерли бўлган нуқсонларга йўл қўяди? Буни қандай изоҳлаш мумкин? Албатта, буни уруш йилларининг ўзига хос шароити билан, вақт зиклиги билан, ҳамма нарсани шитоб бажариш зарур бўлгани билан изоҳлаш мумкин. Абдулла Қаҳҳор қаҳрамон жангчи Аҳмаджон Шукуровнинг жасоратини кенг китобхонлар оммасига тезроқ етказишни ўйлагани аниқ. Бироқ бу сабаб ҳар қанча муҳим бўлмасин, қиссадаги нуқсонларни оқлаёлмайди. Баъзи бир адабиётшунослар «Олтин юлдуз»даги қусурлар адибнинг жанговар ҳаёти билан етарли таниш эмаслиги оқибатида туғилган, деб тасдиқлашади. Тўғри, бу гапда қисман ҳақиқат бор — Абдулла Қаҳҳор урушда иштирок этган эмас, бинобарин, ҳарбий воқеликни ипидан-игнасиғача мукамал билмаган. Бироқ бу сабаб ҳам масалани ҳал қилувчи асосий сабаб эмас, чунки адабиётда ёзувчи фақат ўзи кўрган, ўзи бошидан кечирган воқеанигина тасвирласин, акс ҳолда унинг асари муваффақиятсиз чиқади деган қоида йўқ. Агар шундай қоида мавжуд бўлганда, биз тарихий мавзулардаги юзлаб ажойиб асарлардан маҳрум бўлиб қоладик. Хуллас, «Олтин юлдуз»даги

қусурларни туғдирган асосий омил бошқа нарсада. Гап шундаки, 30-йиллар мобайнида ҳам, уруш йилларида ҳам бизнинг танқидчилигимиз кўп ҳолларда адабий асарларни тўғри таҳлил қилган ҳолда, адабиётнинг воқеликка муносабатини белгилашда, ҳаққонийлик мезонини аниқлашда анча-мунча чалкашликларга ҳам йўл қўйди. Бунинг натижасида бутунлай нотўғри йўлга солиб юборадиган талаблар майдонга келди. Масалан, ёзувчи воқеликни қандай бўлса, шундайлигича эмас, қандай бўлиши лозим бўлса, шундайлигича тасвирлаши шарт деган ақидалар кенг тарқалди. Бундай талаблар шунга олиб келдики, бадний асарда ҳаёт аввалдан белгилаб қўйилган шаклларда тасвирлана бошлади. Айтилик, граждандар уруши ҳақидаги асарда қизил аскар ё қизил командир мағлуб бўлиши мумкин эмас эди — бу асарга пессимистик руҳ берарди. Асар охирида — қаҳрамон иложсиз қолган дақиқада бирдан «ура!» садоси янгради-ю, қизил отлиқлар қуюндай ёпирилиб келиб, оқларни тўзитиб юборар эди. Деҳқон ҳаётига боғишланган асарда, албатта, унинг кечаги ҳаёти нақадар ёмон бўлгани, бугуни эса порлоқ экани кўрсатилиши лозим эди. Бундай талаблар махсус мақоаларда ёхуд китобларда ёзиб қўйилган бўлмаса-да, ҳаётда, адабий практикада анча кенг ёйилган бўлиб, ёзувчи асар ёзишга киришганда, хоҳласа-хоҳламаса уларга амал қилишга мажбур эди. Улуғ Ватан уруши ҳақида ёзилган асарлар ҳам шундай — аввалдан белгиланган қонун-қоидаларга, қатъий талабларга мос келиши шарт эди. Масалан, бундай асарларда ижобий қаҳрамон ниҳоят илғор, душман ўта фаросатсиз бўлиши, халқлар дўстлиги, интернационализм ва ҳоказолар акс эттирилиши лозим эди. Абдулла Қаҳҳор ҳам жуда истеъдодли ва тажрибали бўлишига қарамай, ана шундай стереотиплар асоратидан қутулиб кетолмаган — натижада асарда ҳаёт ҳақиқатини бутун мураккаблиги билан тасвирлаш ўрнига муайян схематизмга йўл қўйганки, бу асардаги жиддий қусурларни туғдирган.

«Олтин юлдуз» ана шундай зиддиятли қисса. Албатта, «Олтин юлдуз»дан кейин адабиётимиз Улуғ Ватан уруши мавзуида юзлаб бақувват асарлар билан бойиди — уларнинг кўпчилигида ҳарбий воқелик чинакамига ҳаққоний тасвирланган. Ана шу маррага эришишда «Олтин юлдуз» қиссасининг ҳам катта хизмати бор — унинг ютуқлари ҳам, нуқсонлари ҳам ўзбек

адабиётининг ижодий тажрибасини бойитди, унда реализмнинг янада чуқурроқ илдиз отишига ёрдам берди.

* * *

Шундай қилиб, Улуғ Ватан уруши йиллари Абдулла Қаҳҳор учун, унинг гражданлик позицияси учун, истеъдоди учун зўр синов бўлди. Ўз талантини, қалб ҳароратини, қаламининг кучини ғалаба соатини яқинлаштиришга бағишлаган Абдулла Қаҳҳор бу синовдан муваффақият билан ўтди.

АДИБ САБОҚЛАРИ

1.

Миллионлаб совет кишилари каби 1945 йилнинг 9 май куни Абдулла Қаҳҳор учун ҳам ҳаётдаги энг шодиёна, энг бахтиёр кун бўлди. — шу куни фашистлар Германиясига қарши олиб борилган тўрт йиллик уруш ғалабамиз билан тамом бўлди.

Табийки, бу ғалабада Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам ўзинга яраша улуши бор эди — барча совет ёзувчилари қаторида у ижод қилган эҳтирос тўла оташин асарлар халқимизнинг жанговар кайфиятини кўтаришда, қалбидаги сафарбарлик руҳини мустаҳкамлашда, ўз ватани учун ифтихор туйғусини кучайтиришда, душманга нафратини авж олдиришда муҳим роль ўйнади.

Аввалги бобда биз Абдулла Қаҳҳорнинг уруш йилларидаги ҳаёти тинимсиз меҳнат билан ўтганини, адиб кўпинча ҳузур-ҳаловатидан, ҳатто уйқусидан кечиб асарлар яратганини кўрдик. 1942 йилдан бошлаб Абдулла Қаҳҳор Жуковский кўчасидаги (ҳозир «Медицина» магазини жойлашган ерда) истиқомат қилган. Илгари бу ерда боғдорличик-виночилик трести жойлашган эман. Трест аллақаяерга кўчиб кетгач, ундан бўшаган бир залу кичкина хона Абдулла Қаҳҳорга теккан.

Уй жиҳози шунақа ғариб бўлганки, бехосдан кириб қолган одам, бу ерда бирер кимсанинг истиқомат қилишига ишонмаган бўлса керак. Кибриё Қаҳҳорова бу уйнинг қанақа бўлганини «Чорак аср ҳамнафас» деган хотираларида шундай тасвирлайди: «Уй мачитдек баланд бўлиб, бир залу бир хона, залнинг бутун жиҳози эса алмисоқдан қолган шкаф ва эски китоб жавонидан

Иборат эди, холос. Кичкина хонада битта темир кароват, бесўнақай бир ёзув столи турар эди. Столнинг бир чеккасида Венера Милосскаянинг ҳайкалчаси, ҳайкалча ёнида эса электр плита. Ҳайкалчанинг бошига тухум уриб чақилаверганидан бўлса керак, тухумнинг оқи сумалакка ўхшаб қотиб қолипти». Бу манзарани тасаввур қилган китобхон дарҳол пайқаса керак — кўп замонлар мобайнида хотин кишининг қўли тегмаган уй шунақа бефайз бўлиши, тухумнинг оқи сумалакка ўхшаб ҳайкалчанинг бошида қотиб қолиши мумкин. Дарҳақиқат, Абдулла Қаҳҳор бу уйда ёлғиз турар, уруш йилларидаги машаққатли меҳнат азоблари билан бирга бўйдоқлик ҳаётининг ташвишларини тортишга ҳам мажбур бўлганди.

1945 йил Абдулла Қаҳҳор учун шахсий ҳаётида ҳам бахт келтирди — 12 апрель куни Кибриёхоним билан никоҳдан ўтди. Модомики, ёзувчининг оилавий ҳаёти ҳақида гап кетган экан, бу масала билан бир оз батафсилроқ танишайлик.

Абдулла Қаҳҳор дастлаб 1929 йилнинг кеч кузида — йигирма икки ёшга тўлганида уйланган эди. Унинг биринчи турмуш ўртоғи Зайнабхон Мирсаловна Наджабова онаси билан бирга Абдулла Қаҳҳор турадиган жойга яқин ерда истиқомат қилишарди. Абдулла Қаҳҳор эса у пайтларда Уқчида — Литфондга қарашли эски бир ҳовлида икки хоналик квартирада яшарди. Зайнабхоннинг онаси кексалигига қарамай, ҳали анча бардам эди, шунинг учун бўлса керак, маҳалладаги баъзи одамларнинг кир-чирларига, супир-сидирларига қарашиб турарди. Шу баҳона ёшлар бир-бирлари билан танишиб, анча иноқлашиб кетишди. Уша пайтда бу икки ёш ўзаро муҳаббат туйғулари асосида оила қурганми, ёхуд уларнинг турмуш қуришига бошқа нарса сабаб бўлганми? Орадан салкам олтмиш йил вақт ўтгандан кейин қўлимизда ҳеч қандай ҳужжатга ёхуд замондошларининг хотираларига эга бўлмай туриб, бу саволга аниқ жавоб бериш қийин. Лекин бир нарса ни аниқ айтиш мумкин — ўша йили Абдулла Қаҳҳорнинг бошига бир иш тушганда Зайнабхон ҳам, унинг онаси ҳам ёш адибга ҳар жиҳатдан ҳамдардлик билдиришган, унинг оғирини енгил қилиш, юпатиш, кўтариш кўтаришга ҳаракат қилишган, ҳатто атайин Кўқонга бориб, у ердан Абдулла Қаҳҳорнинг отасини чақириб ҳам келишган.

Бошга мусибат тушганда, бировнинг таскин бериб айтган гапи, пешонангни силаган меҳрибон қўли, юрагининг тафти ҳар қандай одамнинг ҳам қалбини алғовдалғов қилиб юбориши мумкин. Бундай пайтларда қалбингда миннатдорлик туйғулари жўш уради, ўша одамга нисбатан меҳринг товланади. Йигирма икки ёшда эса сенга шунчалар меҳрибонлик кўрсатиб турган қизга нисбатан юрагингдаги жўш урган миннатдорлик туйғусини муҳаббат ўрнида қабул қилиш ҳеч гап эмас. Ахир, ҳали кўп масалаларда тажрибасиз бўлган одам, турмуш қозонида обдон қайнаб, чиниқиб улгурмаган ёш йигит ўзини ўзи алдашга, ҳар бир ҳаракатига асосли далил топишга уринади. Қизиқ, буни Абдулла Қаҳҳор ўша пайтдаёқ яхши ҳис қилган ва «Сароб» романида чиройли акс этирган. Муродхўжа домла катта мақсадларда Саидийни уйига кўчириб ўтади ва унга қизини рўпара қилади. Сорахон Саидийнинг кўзига Мунисхондан кейин анча хунук, бесўнақай, бефаросат кўринади, лекин кунлар ўтган сайин кўзи тузукроқ ўрганиб борадими — ҳар қалай Саидий Сорахоннинг нуқсонларидан фазилатлар ясай бошлайди. Ниҳоят, бир воқеа рўй беради — Саидий ичиб келиб, ўринга ётиб қолганда, Сорахон унинг бош томонига қўл етадиган жойга бир чойнак чой қўяди. Шу-шу Сорахон Саидийга батамом бошқача кўринади. Саидийнинг назарида маст одамнинг бошига чой қўйиш ҳамманинг ҳам қўлидан келади, аммо уни қўл етадиган жойга қўйишга ҳамманинг ҳам фаросати етавермайди. Хуллас, Сорахоннинг шу иши Саидийнинг унга уйланишини узил-кесил ҳал қилади. Айтмоқчимизки, ёшликда кўп нарсалар муҳаббатдек кўриниши ва кишини чалғитиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор билан Зайнабхон ўн икки йил турмуш қилишди. Уларнинг ораларида икки ўғил дунёга келди. Буларнинг бири 1932 йилда туғилган Пўлат, иккинчиси 1937 йилда туғилган Суяр. Кейинчалик Пўлат техника фанлари кандидати бўлиб етишди ва Тошкент Политехника институтида дарс берди. Суяр эса республика Олий милиция мактабини битириб, Тошкент област ички ишлар бошқармасида хизмат қилди (афсуски, уларнинг умри қисқа экан; уларнинг иккови ҳам Абдулла Қаҳҳор вафотидан кейин кўп ўтмай оламдан ўтишди. Аввал 1969 Пўлат юрак хасталигидан вафот

этди, кейин 1970 йилда эса Суяр бахтсиз тасодиф туфайли ҳалок бўлди).

Абдулла Қаҳҳор билан Зайнабхоннинг ўн икки йиллик турмуши қандай кечгани ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Ҳар ҳолда шуниси аниқки, уларнинг муросалари борган сари бир-бирига тўғри келмай, низолар кучаяверди ва улар 1941 йилда ажралдилар.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳорнинг бўйдоқлик ҳаёти бошланди. Бўйдоқлик бировга раво кўриладиган нарса эмас. Абдулла Қаҳҳордай ёзувчи одам учун бўйдоқлик айниқса кони зарар. Ёзувчи ҳар куни мунтазам равишда иш столига ўтириб қоғоз қоралаши керак. Бунинг учун эса биринчи навбатда унинг хаёли жойида бўлиши, турмушининг бирор икир-чикир ташвишини ўйламаслик керак. Фақат хотиржам бўлгандагина бирон маъноли нарса чиқади. Абдулла Қаҳҳор эса ёшлиги қишлоқма-қишлоқ саргардонликда ўтган бўлишига, болалар уйида, интернатларда яшаб, анча қийинчиликлар кўрганига қарамай, рўзғор ишларига уқуви йўқроқ эди. Ҳарҳолда, мен у кишининг бозорга бориб, бирон керакли нарсани синчиклаб танлашини, кейин нарх масаласида сотувчи билан талашиб-тортишиб харид қилишини, сўнгра бир қўлтиғига катта бир қовунни қистириб, иккинчи қўлида нарса тўла тўрхалтани осилтириб, пешонасидан шаррос тер қуйган ҳолда, инқиллаб-синқиллаб чиқиб келаётганларини тасаввур ҳам қилолмайман. Абдулла Қаҳҳорни ўта ношуд, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган одам қилиб кўрсатиш ҳам тўғри эмас. Аксинча, кўп масалаларда у киши қўли гул уста эди — масалан, машина бузилса ўзи созлар, электр ўчиб қолса ёқишга ақли етарди. Ҳар хил нарсалар бузилса, ўзи бир зумда тузатар, ҳовлининг турли жойларига кнопкалар ўрнатиб, ҳар хил сигналларни ишлатиб қўярдилар. Умуман, отаси — темирчи уста Абдуқаҳҳордан ўтганми, ҳар хил темир-терсак ишларига чапдаст эдилар. Лекин шунга қарамай, рўзғор юритишни билмасдилар. Ё бу ишларни вақт сарфлаб ўтиришга арзимайдиган майда нарса деб ҳисоблармидилар... Шундан бўлса керакки, бўйдоқлик йилларида Абдулла Қаҳҳор на кийим-бошига тузукроқ қараган, на еб-ичишига. Уша темир каравотда ухлаган, электр плитада бирор егулик хом-хатала пишириб ютиб олган, У ёзув столининг ёнига ўтириб ишлагани ишлаган, ишлаган...

Абдулла Қаҳҳорнинг бўйдоқликдаги туриш-турмушини кўрсатадиган баъзи мисолларни келтираман. Саид Аҳмад Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди бўлган ва уруш йиллари тез-тез уйига бориб, ҳолидан хабар олиб турган. Саид Аҳмад гувоҳлик беришича, Абдулла Қаҳҳор овқатланиб бўлгандан кейин идиш-товоқларни ювиб ўтирмасдан, ҳар гал янгисини ишлатар экан. Ювиқсиз идиш-товоқлар қалашиб кетар экан. Уларни Саид Аҳмад ювиб берар экан.

Уруш йиллари бир куни ёзувчилар союзида тухум порошogi беришибди. Абдулла Қаҳҳор бир килограмм порошoкни уйига олиб борибди-ю, «ҳар куни жиндай-жиндайдан қўймоқ қилиб ўтираманми, биратўла ҳаммасини пишириб олиб, кам-кам еб юра қоламан» деб ишга киришибди. Ҳаммаёқни қўймоқ босиб кетипти. Абдулла Қаҳҳор қараса, уни уч-тўрт кунда еб тугатишнинг иложи йўқ. Қўймоқ исроф бўлиб, увол бўладиган. Шунда ҳовли деворига «Қўймоқ егиси келганлар бизникига кирсин» деган эълон илиб қўйиб, одамларга тарқатган экан.

Кибриё опа бир воқеани ҳикоя қилади:

Бир куни Кибриё опа Абдулла Қаҳҳорникига бориб манти қилиб берибдилар. Қиймадан бир қисми ортиб қолибди. Эртасига Абдулла Қаҳҳорнинг яна манти егиси келибди-ю, ўзи манти ясамоқчи бўлибди. Аммо «ҳар қайси мантини айрим-айрим тугиб ўтирадим, ҳаммасини битта қилиб пиширақоламан-да» деб ўйлабдилар-у, шундай қилибдилар. Отнинг калласидай бир дона манти тугилипти. Лекин уни қасқондан олгандан кейин еб бўлмапти...

Булар латифа эмас, бўлган воқеалар. Ҳа, Абдулла Қаҳҳор урушнинг оғир шароитидан эл қатори бир қийналган бўлса, бўйдоқлик азобидан яна бир азоб тортган. Ким билсин, шу бўйдоқлик туфайли қанча ҳикоя ё қанча қисса ёзилмай қолиб кетди экан?

Абдулла Қаҳҳор Кибриёхоним билан биринчи марта 1944 йилнинг июль ойида Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик театрининг эски биносида учрашишди. Уша куни Кибриёхоним кейинчалик машҳур кўз доктори бўлиб кетган дугонаси Муҳтарам Ҳамидова билан Уйғуннинг «Қалтис ҳазил» спектаклини томоша қилишга борган эди. Томоша тугагач, шоир Уткир Рашид Кибриёхонимни бир чеккага чақириб Абдулла Қаҳҳор билан таништиради.

Кўчага бирга чиқишади. Трамвай бекатида одам кўп. У пайтларда такси ё троллейбус деган нарсалар йўқ, енгил автомашиналар ҳам анқонинг уруғи. Суҳбатлашиб пиёда кетишади.

Абдулла Қаҳҳорга ўттизларни чамалаб қўйган, лейтенант формасини кийган, ўрта бўй, тикмачоқ гавдали, қош-кўзи қоп-қора, сочлари жингалак бу жувон маъқул келади. Уша куни йўл-йўлакай суҳбатлашиб боришар экан, Абдулла Қаҳҳор бу жувоннинг жуда саводли эканини, классик адабиётни жуда яхши билишини, унчамунча одамларнинг тиши ўтмайдиган ғазалларни бемалол таҳлил қила олишини кўриб ҳайрон қолади. У ҳайратини яширмай, Кибриёхонимга «Сиз хотин зоти билмайдиган нарсалардан ҳам воқиф экансиз» дейди ва унинг тўғрисида китоб ёзмоқчи эканини айтиб, учрашиб туришни таклиф қилади. Улар учраша бошладилар. Бу учрашувлар тўққиз ойдан ортиқроқ давом этади.

Бир марта оғзи куйган одам қатиқни ҳам пуфлаб ичадиган бўлади. Абдулла Қаҳҳор уйланиш масъаси умр савдоси эканини, бу йўлда яна хато қилса, уни тугатиш ўлимдан ҳам қийин эканини яхши билади. Шунинг учун тўққиз ой мобайнида жуда усталик билан ва айни чоқда, бениҳоя назокатли бир тарзда ўзининг феъл-авторини ҳам намойиш этади, Кибриёхонимни ҳам зимдан синовдан ўтказишади. Кибриёхоним эса ҳар қандай синов бўлса унга дош бера оладиган жувон эди — унда Абдулла Қаҳҳор аёл кишида излаган фазилатларнинг ҳаммаси мужассам эди.

Кибриёхонимнинг асли фамилияси Лутфуллаева эди. У 1914 йилда Самарқандда Лутфулла маҳдум Файзуллаев хонадонидан таваллуд топди. Лутфулла маҳдум ўз даврининг кўзга кўринган зиёлиларидан бўлган. У киши Бухородаги Кўкалдош мадрасасини тугатиб, бир неча йил мударрислик қилган. Лутфулла маҳдум форс ва араб тилларини яхши билган, шарқ фалсафаси, адабиётидан чуқур хабардор бўлган, каттотлик санъатини жуда юксак даражада эгаллаган. Лутфулла маҳдум Кибриёхонимни эллик олти ёшида кўрган эди, шунинг учун бўлса керак, ҳамма фарзандлари ичидан унга алоҳида меҳр билан қарайди ва болалигидан ўзи ўқитиб, ўзидаги ҳамма билимларни қизига ўтказишга интилади. Кибриёхоним хотираларида болалик йилларини шундай эслайди:

«Ун ёшга кирганимда Ҳофиз Шерозий, Мирза Бедил, Шайх Саъдий, Абдураҳмон Жомий асарларини ўқир эдим. Эркатоӣ, кўзларининг оқу қораси бўлганим учун дадам қизим уйда ёлғизликда зерикиб, бирон касалликка чалинмасин деб, ёз фасли боққа кўчган маҳалламиздаги мактабга, кузда шаҳарга кўчиб келсак гузардаги отин ойдан сабоқ олишга юборар эдилар.

1930 йилда гузаримизда саводсизликни битириш курсига қатнай бошладим. Биринчи кунёқ ўқитувчи менинг саводимни кўриб, дарсдан сўнг гузаримиздаги 9-мактабга бошлаб борди. Мактаб директори, адабиёт ва математика муаллимлари мени имтиҳондан ўтказиб кўришгач, мактаб қошидаги ўқитувчилар тайёрлаш курсига тавсия қилишди. Мен олти ойлик курсни икки ойда битириб, ўқитувчилик қила бошладим».

Кибриёхонимнинг қобилияти ўткир эди, шунинг учун у қисқа муддатда араб ва айниқса, форс тилларини мукамал ўрганиб олди, эски қўлёзмаларни ўқишгина эмас, шарҳлаш санъатини ҳам пухта эгаллади. Орадан кўп ўтмай, унинг билимлари жуда қўл келади. 1937 йилда Кибриёхоним Ленинград Давлат университетининг шарқшунослик факультетига ўқишга киради ва бу ерда машҳур шарқшунос олим Болдиревнинг қўлида таҳсил кўради. Уша йилларда Ленинградда Тожикистон Давлат нашриётининг бўлими бор эди. Бу бўлим тожикча-русча, русча-тожикча лугатлар билан бирга, шарқ классикларининг асарларини ҳам нашр этарди. Кибриёхонимнинг иқтидори ўткирлиги туфайли уни бўлимга жамоатчи муҳаррир сифатида ишга таклиф қилишади. 1941 йилда бошланган уруш ўқишни давом эттиришга имкон бермайди. Кибриёхонимни Душанбага чақириб олишади. У аввал Тожикистон Радиокомитетида бош муҳаррир, кейин комсомол Марказий Комитетида масъул ходим бўлиб ишлайди. 1943 йилда эса кўнгилли бўлиб ҳарбий хизматга кетади. Кибриёхонимни Урта Осиё ҳарбий округи ўз ихтиёрида олиб қолади ва «Фрунзевец» газетасига ҳарбий таржимон қилиб тайинлашади. Орадан кўп ўтмай у КПСС сафига қабул қилинади. Айни чоқда, Кибриёхоним ўзбек радиосида ҳам ишлайди. У бу ерда қандай ишлаганини ҳам хотираларида жонли лавҳаларда кўрсатган:

«... Бир куни радиокомитетга бордим. Радио эшиттириш Давлат комитетининг раиси Иззат Султонов экан. Мен у кишининг ҳузурига кириб: — Нима учун

Сталинбодда ўзбек тилида газета бор, радиоэшиттириш бор-у, сизларда тожик тилидагиси йўқ?— деган савол билан мурожаат қилдим.

— Ҳолва деган билан оғиз чучимаиди,— дедилар Иззат Отахонович,— бунинг учун муҳаррир керак, таржимон керак, диктор керак, машинистка керак. Қисқа-си бутун бир ташкилот керак.

Мен ҳаммасини зиммамга олишга тайёр эканимни айтдим. Шу тарзда радиокомитет қошида тожик редакцияси вужудга келди. Унинг бирдан бир ходими — ҳам таржимон, ҳам редактор, ҳам диктори ўзим эдим. Шундай қилиб, 1944 йилнинг июлида Қибриёхоним театрда Абдулла Қаҳҳор билан учрашганида ҳам радиокомитетда, ҳам «Фрунзевец» газетасида хизмат қиларди. Шунинг учун у театрга лейтенант формасида борган эди.

Тақдир Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлик йиллариданоқ қийинчиликлар ичида ўсганига, кўп машаққатлар чекганига ёки романи туфайли адолатсиз дўқ-пўписаларга учраганига раҳми келганми ёхуд бу адибнинг бирор жиҳатини ёқтириб қолганми, ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам 37 ёшга тўлиб, ўттиз саккизга кетаётган бир дамда унга Қибриёхонимдек дидли, оқила ёстиқдошни туҳфа қилди. Улар бир-бирига жуда муносиб эдилар. Улар чорак аср давомида бир-бирларининг қўлларидан тутган ҳолда ҳаётнинг сермашаққат йўлларидан бирга боришди. Уларнинг оиласи иттифоқлиги жиҳатидан, эру хотин ўртасидаги ўзаро ҳурмат-эҳтиром жиҳатидан, бир-бирини тушунишгина эмас, дилларини ҳис этиш жиҳатидан ибратли оила эди. Уларнинг тажрибаси ҳозир ҳам кўплаб ёшлар учун жуда яхши сабоқ бўлиши мумкин.

Қибриёхоним қиёфасида Абдулла Қаҳҳорнинг уйлга саришталик, хотиржамлик ва ҳаловат кириб келди. Қибриёхоним оилавий турмушларининг биринчи ҳафтасидаёқ қаттиқ меҳнат қилиб уй кўтарди, ювди, тозаллади, супирди-сидирди, уй анжомларининг туришини ўзгартирди, хуллас, ҳадемай уй анча эпоқага келиб қолди. Буни кўриб, Абдулла Қаҳҳор ҳайрон қолди:

— Қаранг, бир ҳафтада бу ташландиқ макон хотин бор уйга ўхшаб қолди-я!

Абдулла Қаҳҳорга бағишланган хотираларнинг кўпчилигида Қибриёхоним ҳақида гап кетганда у кишининг лазандалигини таъкидлайдилар. Ҳа, бу тўғри.

Кибриёхоним пазандалик санъатини мукаммал эгаллаган. Дастурхонни нозик дид билан тузишда у кишига тараф йўқ. Ҳар гал Кибриёхонимнинг дастурхонида у кишининг қўли билан тайёрланган ва ҳатто ўзлари ўйлаб топган бирон анвойи таом ёки ноёб қанд-қурс бўларди. Кибриёхоним ёнғоқ ва майиз билан яна нималардир аралаштириб тайёрлаган ҳолва шунақа мазалик бўлардики, бунақасини унча-мунча ҳолвапаз эпломасди. Абдулла Қаҳҳор паловни яхши кўрарди ва уни «гумбаз» деб атарди. Хасталиги туфайли палов истеъмол қилиши мумкин эмасди, лекин Кибриёхонимга тез-тез: «Қани, бугун бир гумбаз бўладими?»— деб мурожаат қилиб турарди. Кибриёхоним бирпасда шунақа бир парҳез палов тайёрлар эдики, уни танаввул қилган одамнинг баданидан хасталик аримай қолмасди. Кибриёхоним чиндан ҳам етук пазанда эди — Абдулла Қаҳҳор Венера Милосскаянинг бошида тухум чақиб еб юрган кунларининг ҳиссасини кейин тўла чиқариб олган бўлса ажаб эмас.

Бироқ Абдулла Қаҳҳордай инжиқ, нозик табиатли, ўта талабчан одам билан турмуш қурмоқ учун, йиллар давомида бир ёқадан бош чиқариб, тинч-тотув яшамоқ учун пазандаликнинг ўзи мутлақо кифоя қилмас эди. Пазандалик Кибриёхонимнинг фазилатларидан фақат биттаси эди, ҳолос. Мен бу ўринда рўзгор юритишда Кибриёхонимнинг пишиқлиги, ҳамма ишни пухта қилиши, саранжомлиги тўғрисида ортиқча гапириб ўтирмайман. Фақат шунини таъкидлайманки, Кибриёхоним ўз-лигидан бутунлай кечиб, ўзини Абдулла Қаҳҳорга бахшида этган оқила аёл эди. Шунинг учун ҳам адиб бемалол ижод қилиши учун ҳамма шароитни яратиб беришга, унинг фикрини турмушнинг икир-чикир масалаларига чалғитмасликка ҳаракат қилар, зарур нарсаларнинг ҳаммасини муҳайё қилиб кўярди. Бунини Абдулла Қаҳҳор яхши билар, хотинини юзига мақтамаса-да, ошкора миннатдорчилик билдирмаса-да, зиндан ундан фахрланиб юрарди. Энг муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор Кибриёхонимни рўзгорини гуллайтиб-яшнатиб турган уй бекаси деб эмас, ўзига энг яқин дўст, ҳамроз ва ҳамдард инсон деб биларди. Абдулла Қаҳҳор уч-тўрт йил ўтмасданоқ Кибриёхонимга буткул суяниб қолди — Кибриёхонимсиз бир лаҳза ҳам ўзини кўярга жой тополмас, қаерга борса Кибриёхонимни, ўзининг ибораси билан айтганда «носқовоқдай белига тугиб олар эди».

Кибриёхоним бирор ёқда кетса, ҳатто кўпга эмас, бир-икки кунга Тошкентдан чиқиб кетса ҳам Абдулла Қаҳҳор нечукдир мунғайиб қоларди.

Улар ёлғиз қолишганда кўпинча дунё масалаларидан суҳбатлашишар, мамлакат аҳволидан баҳс юритишар, лекин, бари-бир, диққат марказида адабий ҳаёт, янги асарлар бўларди. Турмуш қурганларидан кейин кўп ўтмай, Абдулла Қаҳҳор ҳамма янги асарларни Кибриёхонимга ўқитиб эшитадиган одат чиқарди. Буни адиб, бир чеккаси, атайлаб қилган — адабиёт ҳақида тенгма-тенг баҳс қилишлари учун Кибриёхоним ҳам ҳамма адабий янгилеклардан воқиф бўлиши керак эди-да... Абдулла Қаҳҳор шеърятни яхши кўрарди. У айниқса, шарқ классикларининг асарларини, Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий, Бедил каби даҳо санъаткорларнинг ғазалларини эшитишни ёқтирарди. Кибриёхоним бу жиҳатдан ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг жонига оро кирди — улар тез-тез шеърхонлик қилишар, бунда шеър ўқиш яна Кибриёхоним зиммасига тушар, кейин улар анча вақтгача ўқиган шеърларни шарҳлаб, ўзаро баҳсларни давом эттиришар эди.

Кибриёхоним Абдулла Қаҳҳорнинг нашриётлар, редакциялар билан бўладиган муомаласининг бир қисмини ўз зиммасига олганди, шунингдек, қўлёзмаларни машинкадан чиқариш, машинкадан кейин ўқиб чиқиш, баъзан эса ҳатто енгил таҳрир ишлари билан шуғулланарди. Кибриёхоним, умуман, Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи китобхони бўлган, унинг 1945 йилдан кейин ёзган ҳамма асарларини қўлёзма ҳолидаёқ биринчи бўлиб ўқиган, ўзининг таассуротларини изҳор қилган, зарур бўлганда мулоҳазаларини ҳам айтган. Абдулла Қаҳҳор эса рафиқасининг мулоҳазаларига ғоят эътибор билан қараган ва кўп ҳолларда унинг фикри бўйича асарга тузатишлар киритган.

Абдулла Қаҳҳор Кибриёхонимга устозлик ҳам қилган — ўзбек тилини ўрганишда, бадийят қонуниятларини ўзлаштиришда ва айниқса, бадий таржима бобида Абдулла Қаҳҳорнинг сабоқлари катта аҳамиятга эга бўлган: «Қирқ еттинчи йилнинг баҳорида Ёзувчилар союзининг Дўрмондаги ижод боғига кўчиб чиқдик, — деб эслайди Кибриёхоним. — Шундан кейин мен ишдан бўшашга мажбур бўлдим. У киши: «Қани, бир машқ қилиб кўрамизми?» — деб, «Қўшчинор» романининг қўлёзмасини бердилар. Қўлёзма араб алифбесида эди. Ус-

тига устак, мен ҳали у вақтларда ўзбек тилини яхши билмасдим. Қийналиб бўлса ҳам роман қўлёмасини ўқиш жараёнида ўзбек тилини тузуккина ўрганиб олдим. «Қўшчинор» мен учун биринчи мактаб бўлди. Савадхонлик мактаби, ўзбек тилини ўрганиш мактаби».

50-йилларнинг ўрталарида рус совет ёзувчиларининг кўпгина асарларини, жумладан, Серафимовичнинг «Темир оқим» романини қайта таржима қилиш зарур бўлиб қолди. Бу романи биринчи марта Абдулла Қаҳҳор 20-йилларнинг охирида таржима қилган эди. Абдулла Қаҳҳор ўзига ҳам, Кибриёхонимга ҳам ижод бобида нечоғлик талабчан бўлганини қуйидаги мисол жуда яхши кўрсатади. Яна Кибриёхонимнинг хотираларига мурожаат қиламиз: «Ўзбекистон давлат нашриёти ўша китобни қайта нашр қилмоқчи бўлиб Абдулла Қаҳҳорга мурожаат этганда: «У йиллари мен рус тилини таталаб ўқиган эдим, шунинг учун бу таржимадан воз кечдим»,— деб нашриётга расмий равишда ариза берган эдилар. Нашриёт бу асар таржимасини менга топширди. «Эски таржимангизни беринг, фойдаланай!» деб Абдулла Қаҳҳорга кўп ялиндим, лекин бермадилар. «Менинг таржимамдан фойдалансангиз, чайнаган овқатни ютгандай бўласиз ва ҳеч қачон сиздан яхши таржимон чиқмайди. Болага ҳам овқатни чайнаб берсангиз, тиши ўсмай, мўрт бўлиб қолади. Таржимон ҳам шунақа. Сиз қўлингиздан келганини қилинг, чиқаролмаган жойларингизни тожикча ифода этиб қўйсангиз ҳам майли, кейин биргалашиб кўрамиз»— дедилар» Кибриёхоним Горькийнинг «Она» романини ҳам шу тарзда қайта таржима қилди. Шу тарзда у Абдулла Қаҳҳор мактабининг ўтаб, йирик таржимон бўлиб етишди. Кибриёхонимнинг таржимонлик фаолияти ҳақида кўп гапириш мумкин. Бироқ бу ўринда унинг таржима бобидаги энг йирик ишини таъкидлаш билан чекланамиз. Бу иш — Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг таржимасидир. Бу иш ҳам, асосан, Абдулла Қаҳҳор билан ижодий ҳамкорликда бажарилди. Маълумки, эпопеянинг биринчи китобини Абдулла Қаҳҳор таржима қилган эди. Иккинчи ва учинчи китобларни улар биргаликда таржима қилишди. Эпопеянинг тўртинчи китобини эса Кибриёхоним Абдулла Қаҳҳор вафотидан сўнг ёлғиз ўзи таржима қилди. Жаҳон адабиётининг бунақа шоҳ асарларини ўзбек тилига таржима қилиш бу-

гунги ўзбек маданиятининг ривожини учун қанчалик муҳим эканини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади.

Ниҳоят, Кибриёхонимнинг Абдулла Қаҳҳор рафиқаси сифатидаги яна бир хизматини алоҳида таъкидлаш керак. У Абдулла Қаҳҳор ҳаётлик чоғидаёқ унинг асарларини тожик тилига таржима қила бошлади. Шу пайтгача Абдулла Қаҳҳорнинг тожик тилида босилган асарларининг деярлик ҳаммасини Кибриё Қаҳҳорова ағдарган. Бу иш билан Кибриёхоним атоқли ўзбек адабининг ижодини тарғиб қилиб қўяқолгани йўқ, балки икки халқ — тожик ва ўзбек халқлари ўртасидаги адабий қардошлик ишига ҳам катта ҳисса қўшди.

Шундай қилиб, салкам чорак аср давомида Абдулла Қаҳҳор билан ҳамнафас бўлган Кибриё Қаҳҳорова чинакамига фидокорона жасорат кўрсатди — бутун иқтидори, қалб ва меҳрини сарфлаб адабнинг бемалол ижод қилиши, ижоднинг машаққатли йўлларида юксак марраларни эгаллаши учун барча зарур шароитни яратиб берди. Шунинг ўзи ҳам бу ажойиб аёл номи ўзбек совет адабиёти тарихида қолиши учун етарли асос бўлади.

2

Чиндан ҳам Кибриёхонимнинг қадами қутлуғ келди — Абдулла Қаҳҳор авваллари ҳеч қачон кўрилмаган бир ғайрат билан ишга киришди. У шу қадар илҳом билан берилиб ишладики, натижада орадан кўп ўтмасданоқ янги романи устидаги ишни ниҳоясига етказди. Шу тарихи «Қўшчинор» романи майдонга келди.

Тўғри, «Қўшчинор» фақат бир-икки йиллик меҳнат самараси эмас. Абдулла Қаҳҳор бу роман устида анча аввал иш бошлаган эди. Маълумки, бу роман қишлоқ ҳаётига бағишланган: унда колхоз одамларининг тақдири, ўзаро муносабатлари, меҳнати ва шу меҳнат жараёнида характерларининг шаклланиши ҳикоя қилинган.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг илк қадамлариданоқ қишлоқда юз бераётган тарихий ўзгаришларга, ижтимоий ҳаётдаги янгиликларга зўр қизиқиш билан қараганди. Натижада 1932 йилдаёқ унинг «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси майдонга келган эди. Бу қисса ўзбек адабиётида қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш мавзусига бағишланган дастлабки йирик асарлардан

эди. Шунинг учун ҳам у ўз вақтида Гафур Гуломнинг «Эгалари эгаллаганда» дostonи каби китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди.

Абдулла Қаҳҳор «Қишлоқ ҳукм остида» қиссасида қишлоқда катта ижтимоий ўзгаришларга раҳбарлик қилаётган, куч-ғайратини аямай, жонини тикиб, халқнинг онгини кўтаришда жонбозлик кўрсатаётган ижобий қаҳрамон образини яратишга уринган. Қисса қаҳрамони Утбосар Қизил Армия сафида босмачиларга қарши курашган, коммунизм ишига содиқ йигит. У Қизил қўшин сафидан қайтгач, колхозни тиклайди, қишлоқ ҳаётини янги изга сола бошлайди, мактаблар очади, маданий оқартув ишларини йўлга қўяди. Унинг раҳбарлигида камбағал деҳқонлар активлашади, ўз манфаатларини синфий душман манфаатларидан ажрата бошлайди. Автор Утбосарнинг фидокорлигини, халқ иши учун жонкуярлигини ёрқин бўёқларда тасвирлайди. Бу, айниқса, колхоз мулкани ёнгиндан сақлаш учун кураш тасвирланган лавҳада аниқ кўринади: «Утбосар чақмоқдай — ҳали у ерда, ҳали бу ерда, ҳали томда тунукалар орасида, ҳали аланга уриб турган уй ичида команда бериб юрар эди. Бу дамда Утбосар колхознинг раиси эмас, қизиган фронтда қўмондон, бу ўзини ўтга урганлар колхозчилар эмас, садоқатли, итоатли аскарлар эди».¹

«Қишлоқ ҳукм остида» қиссасининг энг муҳим томонларидан бири шундаки, асар ҳажман кичкина бўлса-да, унда коллективлаштириш жараёнидаги синфий кураш тасвирига кенг ўрин берилган. Абдуҳад қори, Раҳмонберди маҳсум образларида ёзувчи қулоқларнинг синфий моҳиятини очади. Улар колхоз омборига ўт қўйиб, илғор колхозчиларни ўлдирди, қоқ одамларнинг онгини заҳарлашади, колхоз раиси Утбосарнинг ҳаётига суиқасд уюштиришади. Аммо воқеалар давомида улар фoш қилинадилар, қишлоқ аҳли уларга эргашмайди, қишлоқда янги ҳаёт, социалистик ғоялар тантана қилади.

Қисса ғоят муҳим мавзуда ёзилган, чинакам замонавий руҳ билан суғорилган асар бўлса-да, бир қатор жиддий камчиликлардан ҳам ҳоли эмасди. Бу камчиликлар кўпроқ қиссанинг бадий савияси, ижобий қаҳ-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Қишлоқ ҳукм остида. Тошкент. Ўз-давишир. 1932 йил, 15-бет.

рамон характерининг тасвирида кўпроқ кўринар эди. Муаллиф Утбосар характерини бевосита ҳаракатда кўрсатиш ўрнига кўп ўринларда унинг ҳақида оддий ахборот бериш йўлидан борган. Асарда баёнчилик яққол сезилиб турарди. Шунингдек, муаллиф сюжетга детектив тус бериб, уни қизиқарлироқ қилишни ўйлагану, ammo бу сюжетда ифодаланган ҳаётгӣ зиддиятларни теранроқ очишга муваффақ бўлмаган. Шунга қарамай «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси ўзбек адабиётида қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш мавзусида ёзилган ilk асарлардан бири сифатида ёш ёзувчининг ҳаётдаги мураккаб жараёнларни чуқур ўрганиб, уларни бадний таҳлил қилишга уринганидан, шу жараёнда характери шаклланган, кескин ғоявий курашларда тобланган, халқ оммасига раҳбарлик қилган, уни уюштирган ва олижаноб мақсадлар сари етаклаган ижобий қаҳрамон тақдирига қизиқишидан далолат беради. Янада аниқроқ айтганда, уни қишлоқдаги улкан ижтимоий ўзгаришлар таъсирида ижобий қаҳрамон характерида пайдо бўлаётган янгиликлар қизиқтиради. У шахсининг ички имкониятлари, тоғни урса талқон қиладиган қудрати муҳитга боғлиқ экани тўғрисида, фақат ижтимоий адолат барқарор тузумдагина инсон ўзидаги имкониятларни тўла рўёбга чиқариши ҳақида ўйлайди. Бу жиҳатдан Абдулла Қаҳҳорнинг 1936 йилда ёзилган «Кўнгилли меҳнат, чин умр» деган очерки диққатга сазовор. Бу очерк «Нишондорлар» тўпламида эълон қилинган бўлиб, унда ўттиз уч яшар пахтакор Абдуллажон Зуннуновнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади. Аввал ёзувчи унинг ўтмишдаги ҳаётидан баъзи лавҳаларни кўрсатади, одамларнинг эшигида бировларнинг хизматини қилиб, бири икки бўлмай муҳтожлик ва нодонлик ичида яшаганини кўрсатади. Кейин Абдуллажон колхозга киради. Шуниси қизиқки, колхозда ўтказилган дастлабки йилларда ҳали ёски индивидуалистик психология, хусусий мулкчиликка асосланган қарашлар ҳар қадамда сезилиб туради.

Орадан беш-олти йил ўтар-ўтмас манзара ўзгаради: одамлар хусусийлик психологиясидан қутулиб, меҳнатга ҳам, колхоз мулкига ҳам, коллектив манфаатига ҳам бутунлай бошқача қарайдиган, дунёни тубдан янгича қабул қиладиган бўлиб қоладилар. Энди улар кимнинг оти қанча гўнг ташигани ҳақида эмас, оламшумул муаммолар ҳақида, бутун инсониятнинг тақдирини тўғрисида ўйлашади. Буни ҳам ёзувчи бир-иккита конкрет де-

галь билан жуда ишонarli қилиб тасвирлайди. Мана, очерк қаҳрамони Абдулла Зуннуновнинг ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларидан бир шингил: «Қайси куни газетада ўқиб қолдик — Германияда бир одам битта гугурт чўпини бўлиб, иккита қилиб берадиган машина ўйлаб чиқарибди. Бир дона гугурт икки марта ишлатилар экан, машинани ўйлаб чиқадиган одам «бу машина деҳқонларга жуда қўл келади» деган эмиш. Ғалати-я! Одамлар муҳтож бўлган нарса ўйлаб чиқарилади. Кишилар муҳтож бўлмаган нарсани ким ўйлаб чиқаради? Ҳеч ким тарвуздан памилдори ясашни ўйлаб чиқармайди-ку! Германия деҳқонлари битта гугурт чўпини икки марта-ба ишлатишга муҳтож бўлсалар, уларнинг аҳволи қандай экан?»¹

Жуда қисқа муддат ичида инсон психологиясида шундай катта ўзгаришларнинг рўй бериши чинакамига мўъжиза эмасми? Ва бу мўъжизанинг манбаларини, ички механизмини, қонуниятларини ўрганиш ёзувчи учун беҳад мароқли иш эмасми? Хуллас, Абдулла Қаҳҳор қишлоқ мавзусида асар ёзар экан, масаланинг шу томонини бадий таҳлил қилишга алоҳида эътибор берди. Шунинг учун ҳам «Қишлоқ ҳукм остида», «Қўнгилли меҳнат, чин умр» каби асарлар билан «Қўшчинор» ўртасида бевосита яқинлик — на композицион қурилишда, на сюжет ривожиди, на характерлар тасвирда муштараклик бўлмаса-да, биз «Қўшчинор» манбаларини, ғоявий илдилларини 30-йилларда яратилган асарларга боғлашни жоиз кўрдик. Агар бу мулоҳазаларимиз шунчаки бир фараз ўрнида қабул қилинса, бошқа бир фикрни узилокесил ҳақиқат сифатида айтиш мумкин. Ҳар ҳолда, «Қўшчинор»ни ёзиш нияти адибда урушдан аввалги йилларда пайдо бўлган. Буни ёзувчилар союзининг ҳужжатлари тасдиқлайди. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг 1941 йил 8 январь куни бўлган мажлисида шундай қарор қабул қилинган: «1. Янги турмуш ҳақидаги қиссасини тезроқ тугатиш зарурлигини ҳисобга олиб, ўртоқ Абдулла Қаҳҳорнинг уч ойлик ижодий отпускаи бериш ҳақидаги илтимоси қондирилсин. 2. Шу муносабат билан Гослитиздат директори ўртоқ Сафаровдан ўртоқ Абдулла Қаҳҳорни шу муддатга ишдан маошини сақламаган ҳолда бўшатиб қўйиш илтимос қилинсин». Бу ҳужжатдан шу нарса аниқки,

¹ Нишондорлар. Ўздавнашр. Тошкент, 1937, 130-бет.

адиб «Қўшчинор» романи устидаги ишни урушдан олдин — камида 1939 йилда бошлаган. Савол туғилиши мумкин — нимага асосланиб «янги турмуш ҳақидаги қисса»ни шу қадар комил ишонч билан «Қўшчинор»нинг айнан ўзи деб ҳисоблаш мумкин? Бу ҳам шунчаки тахмин эмасми? Йўқ, чунки 1939 йилдаёқ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида Абдулла Қаҳҳорнинг янги асаридан бир боб «Айрилганни бўри ер» сарлавҳаси остида босилган эди. Бу боб «Қўшчинор»нинг ҳам, «Қўшчинор чироқлари»нинг ҳам биринчи жумласини ташкил қилувчи ўша машҳур ибора билан — «Қазисанқартасан, асил зотингга тортасан», деб бошланади. Хуллас, кейинчалик «Адашганни бўри ер» деган боб сира ўзгармаган ҳолда романнинг ҳар икки вариантига ҳам киритилди. Албатта, уруш бўлмаганда, биз бу романи анча аввал ўқиш имконига эга бўлардик. Афтидан, адиб уруш йилларида роман устида тифиз ишлаш имконига эга бўлмаган — фақат 1945 йилдан бошлабгина у романи қайта қўлга олган ва 1946 йилда ёзиб тугатган. 1946 йилда уруш туфайли чиқмай қолган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали «Шарқ юлдузи» номи остида қайта ҳаётга йўл олди. Журналнинг ўша йилги 3-сонидан «Қўшчинор» романи эълон қилина бошлади. У пайтларда журналнинг ҳажми кичкина, имкониятлари жуда чекланган эди: роман икки йил мобайнида — 1946 йилда 3-12 ва 1947 йилги 1-10 сонларида босилди. 1947 йил декабрь ойида эса роман алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Бор-йўғи 10150 нусхада чоп қилинган бу романга Ойбек муҳаррирлик қилган эди.

Аввалига ҳаммаси жойида бўлди — роман босилиб чиқиб улгурмай, таниш-билишлари, ошна-оғайнилари, ҳамкасблари адибни янги ижодий муваффақият билан табриклашди. Улар Абдулла Қаҳҳорнинг қўлларини қисиб, роман ўзбек адабиётида катта воқеа бўлганини таъкидлашар ва унга янги ютуқлар тилашарди. Чиндан ҳам «Қўшчинор» ўша давр адабиётида катта воқеа эди — у урушдан кейинги пайдо бўлган биринчи ўзбек романи эди. Агар 1950 йилгача ўзбек тилида бор-йўғи бешта роман пайдо бўлганини ва «Қўшчинор» шуларнинг бири эканини эсласак, унинг қимматини яна аниқроқ тасаввур этамиз. Орадан кўп ўтмай, роман ҳақида матбуотда тақризлар чиқа бошлади. Жумладан, 1947 йилнинг 25 июлида «Правда Востока» газетасида Сиркин деган танқидчининг тақризи эълон қилинади. Унда

романга ижобий баҳо берилган. Адиб учун энг қувонч-
лиси шу бўлдики, «Қўшчинор» романи Ўзбекистон Ёзув-
чилар союзи президиумининг 1947 йил 17 ноябрь куни-
даги мажлисида бошқа бир қатор асарлар билан бир-
га СССР Давлат мукофотига тақдим этилди.

Хуллас, 1947 йил давомида Абдулла Қаҳҳор роман
устидаги ишни муваффақият билан тамомлаганидан
мамнун бўлиб, хаёлида янги-янги ижодий режалар би-
лан ҳаёт кечирмоқда эди. У «Қўшчинор»нинг иккинчи
китобини ёзишга тайёргарлик кўра бошлади ва айни
чокда, ҳозирги қишлоқ одамларининг ҳаётидан ҳам
бир янги қисса яратишни кўнглига тугиб қўйди. Тугиб
қўйдигина эмас, бу ниятини анча ўйлаб, пишитиб, яқин
келажакда амалга ошириладиган ижодий режа сифати-
да Ёзувчилар союзига тақдим қилди. Ёзувчилар союзи-
нинг республиканинг 25 йиллик тўйига тайёрланадиган
туҳфа асарлар рўйхатидаги «Абдулла Қаҳҳор. Соци-
алистик қишлоқ ҳақида янги қисса» деган ёзув адиб ре-
жалари анча жиддий бўлганидан далолат беради.

Аmmo «Қўшчинор» романига илиқ муносабат узоқ
давом этгани йўқ. Орадан кўп ўтмай роман ҳақида
турли-туман миш-мишлар тарқай бошлади, жамоатчи-
лик ўртасида «Қўшчинор» романида жиддий гоъвий
хатолар бор эмиш», «Романда социалистик воқелик бу-
зиб тасвирланганмиш», «Асарда социалистик реализм
принциплари қўпол равишда бузилганмиш», «Қўшчинор»
сиёсий жиҳатдан зарарли эмиш» деган гаплар ўрмалаб
қолди. Хуллас, Ёзувчилар союзи бундай миш-мишларга
бефарқ қараб туролмади — романга объектив илмий
таҳлил асосида ҳаққоний баҳо бериш учун унинг кенг
муҳокамасини ўтказишга қарор қилинди. Бу муҳокама
1948 йил 28 июль куни Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг
биносида бўлиб ўтди. Муҳокамада Ойбек раислик қил-
ди. У кириш сўзида «Қўшчинор» сўнгги йиллар даво-
мида пайдо бўлган асарлар ичида «энг кўзга кўринар-
лиги, мазмуни бўйича энг муҳими, бутун мақсадни бе-
ра олган, орзу-талабларимизни бера олган»¹ асар эка-
нини таъкидлади. Ойбек романинг ютуқларини ҳам,
камчиликларини ҳам принципиал, объектив тарзда, ўр-
тоқларча кўрсатиб бериш кераклигини айтди: «Тан-
қид ўртоқларча, принципиал, объектив бўлиши керак.

¹ Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архиви. Фонд 2356, опис 1,
дело 158, 1-саҳифа.

Шундай танқид бизга керак. Шундай танқид бизнинг адабиётимиз учун сувдек, ҳаводек зарур. Адабиётимизнинг олдинга кетиши, мукамал бўлиши фақатгина большевикча танқидга боғлиқдир. Бундай танқиднинг авторгина эмас, умуман, ўзбек прозасининг ўсиши учун катта аҳамияти бор»¹.

Афсуски, муҳокама давомида Ойбекнинг бу истаги тўла рўёбга чиқмади — унда тўғри, ҳаққоний мулоҳазалар билан бирга, ўта субъектив фикрлар, асарни тушунмай туриб айтилган даъволар, андишасиз чиқарилган бир томонлама хулосалар ҳам кўп бўлди. Муҳокамада «Қўшчинор» романи ҳақида яқиндагина «Абдулла Қаҳҳор ижодида инсон» деган мавзуда кандидатлик диссертацияси ёқлаган ёш олим Алимухамедов доклад қилди.

Бироқ у ўз докладда романнинг ҳақиқий камчиликлари ҳақида гапириш ўрнига, ёзувчининг «сиёсий гуноҳлари»ни санаш билан чекланди. Докладчи олдинга сурган даъволар кейинчалик мақолалардан мақоаларга, нутқлардан нутқларга кўчиб юргани учун улар билан конкретроқ танишиб чиқайлик. Адибга қарши олдинга сурилган даъво қўйидагича: «Абдулла Қаҳҳорнинг бу романини ўқиган китобхонда бир тасаввур қолади: гўё «Қўшчинор» колхозни, капсанчиларнинг баъзи низолари, иттифоқсизликларини эътиборга олмаганда, ҳеч қандай синфий курашсиз, партия ва ҳукуматимизнинг етарли ёрдамни олмасдан, стихияли тарзда, оёйишталик билан тузилган».² Демак, ёзувчи романда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш жараёнидаги синфий курашни кўрсатган эмас. Романдаги иккинчи жиддий нуқсон — бош қаҳрамон Сиддиқжон образи билан боғлиқ: Сиддиқжон «колхозлаштириш ҳаракатининг биринчи йилларидаги шиддатли курашлар пайтида бир чеккада тинчгина тирикчилигини қилиб юрган, иродаси бўш, анчагина ношуд, ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган, ўтакетган тортинчоқ, тасодифлар гирдобиди оқиб юрадиган бир одам... Абдулла Қаҳҳор мана шу одамни ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб олади ва романнинг бошидан охиригача унинг саргузаштларини ҳикоя қилади».³

¹ Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архиви, фонд 2356, опись I, дело 158, 2-3- саҳифалар.

² Уша жойда 8- саҳифа.

³ Уша жойда, 10—12- саҳифалар.

Кейинроқ бир фикр янада яланғочроқ айтилади: «Наҳотки, ёзувчи маънавий жиҳатдан шунчалар қашшоқ бўлган бир одамни ўзининг бош қаҳрамони қилиб олса? Наҳотки, адибимиз соғлом тушунчаларга эга бўлган замондошимизнинг илғор одамларни акс эттирувчи образини ҳаётдан тополмаган бўлса?»¹ Докладчи давом этади: «Коллективлаштириш ҳаракатининг энг қизғин пайтида ўзини четга олиб юрган, колхозга киргандан сўнг эса бир мунча қабиҳ ишларни қилган бир одам совет адабиётининг ижобий қаҳрамони бўлиши мумкинми?»²

Докладда бош-охир Алимуҳамедов ёзувчига нисбатан шундай ўйланмаган мулоҳазалар, ножоиз ибораларни келтирадики, улар элементар одоб доирасидан ташқарига чиқади ва мунаққид санъаткор истеъдодига менсимай, ўта ҳурматсизлик билан қараганини кўрсатади. Масалан, докладда яна шундай иборалар бор: «Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатан ҳам ҳаёт тажрибаларига ниҳоятда бой бир ёзувчидир. Аммо бу бойлик ҳаётнинг ички томонидан кўра ташқи томонини чуқурроқ билиш билан кўпроқ характерланади... Ёзувчимиз келгусига назар ташлашда, кенг ҳаёт оқимининг кучли тўлқинларини тасвирлашда, инсон руҳида — юрагида қандай ғалаёнлар бўлаётганини, одамларнинг умид ва ниятлари қайси манбадан илҳом олаётганини қисқа шаклда завқ-шавқ билан тасвирлашда анча ожизлик қилади».³

Айтилганларни синчиклаброқ ўйлаб кўринг: ҳаётнинг ичига киролмайди, келгусига назар ташлаёлмайди, одамларнинг ички дунёсини тасвирлашда ожизлик қилади... Хўш, бу гаплардан қандай хулоса келиб чиқади? Демак, Абдулла Қаҳҳор ёзувчи эмас экан-да! Ҳар қандай истеъдод уққунларидан ҳоли экан-да! Наҳотки, ўнлаб йиллар давомида кўпгина асарлари билан ўзининг фавқулудда истеъдод эгаси эканини аллақачон ишот қилган адиб ҳақида шундай беписанд оҳангда гапириш жоиз бўлса? Яна энг таажжубланидиган жойи шундаки, Алимуҳамедов бир йилча аввал «Шарқ юлдузи» саҳифаларида «Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологик тасвир» деган бақувват мақола эълон қилган, унда адабиётни яхши билишини, бадний асарни теран

¹ Уша жойда, 13-саҳифа.

² Уша жойда, 14-саҳифа.

³ Уша жойда, 36-саҳифа.

ҳис қилишини, Абдулла Қаҳҳор ижодига ҳурмат бениҳоя катта эканини намойиш қилган эди. Шундан кейин адабиётни бу қадар тушунмай, ўта догматик тарзда фикр юритилганини, адиб олдига ўта субъектив, вульгар социологик талаблар қўйилганини ва улардан бир томонлама, адолатсиз сиёсий хулосалар чиқарганини тушуниб бўлмайди. Албатта, бир йил давомида мунаққиднинг билими тугаб, эътиқоди сусайиб, қарашлари чалкашиб қолмагандир. Шундай экан, Алимуҳамедовдаги кескин ўзгаришнинг сабабини бошқа нарсадан, балки бирон ташқи таъйиқдан излаш керак.

Муҳокама давомида яна Ж. Шарипов, Рустамов, Пўлатов, Турсунов, Сомова, Жуманиёзов, Шевердин, Зокиров, Саид Аҳмад каби ўртоқлар сўзга чиқиб, романнинг айрим ютуқларини таъкидлаганлар ва асосан, «ғоявий нуқсонлари»ни таҳлил қилганлар. Мунозарада қатнашганлар орасида, айниқса, йирик адабиётшунос Иззат Султоновнинг нутқи эътиборга лойиқ. Иззат Султонов «Қўшчинор» романининг учта нуқсонини белгилайди: 1) колхоз қурилиши бўш кўрсатилган, 2) деҳқонларнинг ўша пайтдаги аҳволи яхши акс этган эмас, 3) Сиддиқжон бош қаҳрамон бўлишга арзймайди. Шу билан бирга Иззат Султонов «Қўшчинор» романига, умуман, ижобий баҳо беради. «Менимча,— дейди у,— докладчи романни баҳолашда таъриф-тавсифни салбий томонга кучайтириб юборди ва роман адабиётимизга олиб кирадиган ижобий жиҳатларни унча тўғри ёритмайди».¹ Худди шу ўринда Иззат Султонов давом этиб яна шундай дейди: «Адабиётимизда мавжуд асарлар билан қиёсан оладиган бўлсак, Абдулла Қаҳҳорнинг романи йирик ҳодисадир».²

Шундай қилиб, «Қўшчинор» романи мунозара давомида асосан, жиддий ғоявий нуқсонларга эга асар сифатида салбий баҳо олди. Мунозара охирида сўзга чиққан Абдулла Қаҳҳор айрим танқидий мулоҳазаларни тўғри деб эътироф этса-да, романга берилган умумий салбий баҳога қўшилмади. Бироқ у пайтлардаги ижодий муҳит шундай эдики, муаллифнинг танқидий баҳоларга қўшилиши ё қўшилмаслиги унча аҳамиятга эга эмас эди. Аксинча, агар у хатоларини тан олмайдиган бўлса, минбардан туриб тавба-тазарру қилмаса, асари-

1., 2. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архиви. Фонд 2356. 36-саҳифа.

Ғи тубдан қайта ишлашга ваъда бермаса, бу унинг ўз ғоявий хатосини ўжарлик билан чуқурлаштириши, жамоатчилик билан ҳисоблашмаслиги, буржуача худбинлик ва манманлик касалига чалинган деб қаралар ҳамда кўпинча бундай ҳолларда тегишли маъмурий хулосалар чиқарилар эди.

Хуллас, 1948 йилнинг 28 июли, яъни «Қўшчинор» муҳокама қилинган кундан бошлаб, романга ва унинг муаллифига қарши икки йил давом этган «ғоявий жанг» эълон қилинди. Икки йил мобайнида республикада бўлиб ўтган адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган мажлислар ва йиғинларнинг ҳаммасида, албатта, Абдулла Қаҳҳор номи тилга олинар, у «Қўшчинор» романида жиддий ғоявий хатоларга йўл қўйгани, асар сиёсий жиҳатдан талабга унча жавоб беролмаслиги таъкидланар эди, Мана, баъзи мисоллар. Муҳокамадан кўп ўтмасдан — 1948 йилнинг 1 август кун «Қизил Ўзбекистон» газетасида Алимухамедовнинг «Қўшчинор» ҳақидаги мақоласи эълон қилинади. Унда роман салбий баҳоланади. Худди шу кунларда «Правда Востока» ўз саҳифаларида бир йил аввал эълон қилинган мақолага бутунлай зид тақризни босиб чиқаради.

1948 йилнинг 3 сентябрь кун Тошкент ёзувчиларининг санъат ходимлари иштирокида умумшаҳар йиғилиши бўлади. Йиғилишда Ойбек ВКП (б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарорининг икки йиллиги ҳақида доклад қилади. Афсуски, докладнинг марказида яна «Қўшчинор» романидаги жиддий «ғоявий хатолар»нинг таҳлили туради.

«Қўшчинор»ни фош этиш бу билан ҳам тугамади.

1949 йил 13 апрель кун Ёзувчилар союзидида бўлиб ўтган очик партия мажлисида Ҳомил Ёқубов космополитизм ҳақидаги докладиди, шунингдек, таржимон Ивашев ўз нутқида яна «Қўшчинор»даги «ғоявий» ва «сиёсий» хатоларни айтиб, ёзувчининг пўстагини қоқишади.

Ниҳоят, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг III пленумида ҳам яна Абдулла Қаҳҳор бошига таъна-дашномлар ёғдирилади. Шуниси қизиқки, энди «Қўшчинор» романи ҳақидагина эмас, ёзувчи шахсиятининг айрим «ножўя» қирралари ҳақида ҳам гап бўлади. Масалан, Мирмуҳсин реалъ фактлардан кўз юмиб, мутлақо асоссиз равишда шундай дейди: «Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистоннинг адабий ҳаётидан батамом узоқдир. У бу

ҳаётга қизиқмайди, унга заррача ғамхўрлик қилмайди, Абдулла Қаҳҳор кўпроқ ўзини ўйлайди... У Парда Турсуннинг қиссасини истеъдодсиз ёзилган, ҳалтура асар деб баҳолади... Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳаётдан орқада қолган. У ҳозир воқеликдан узоқда».¹

Аҳвол шу даражага етиб бордики, Абдулла Қаҳҳорни республика минбаридан «фош қилиш» етарли эмасдай туюла бошлади шекилли, танқид аста-секин иттифоқ минбарига кўчирилди. 1949 йилнинг 21 май куни Москвада чиқадиган «Культура и жизнь» газетасида Шароф Рашидов ва Иззат Султоновнинг «Воқеликни бузиб кўрсатган роман» деган мақоласи ёритилди. Мақолада роман ҳақида шу пайтгача айтилиб келинаётган танқидий мулоҳазалар умумлаштирилган ва жуда кескин хулоса чиқарилган эди: «Ёзувчи (Абдулла Қаҳҳор — О.Ш) ўзбек колхозининг ҳаётини тўғри кўрсата билмади ва ўз олдига қўйган вазифасини — Сиддиқ-жоннинг онгсиз, қолюқ батракдан ижодкор колхозчига айланишини тасвирлашни удалай олмади».²

У пайтларда марказий матбуот саҳифасидан айтилган ҳукм жуда жиддий воқеа ҳисобланарди ва у жуда чуқур оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Шунинг учун Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениеси президиуми 1949 йилнинг 9 июнь куни мажлис қилиб, мақолани муҳокама қилади. Мажлисда нима сабабдандир Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи иштирок этмаган, лекин президиум раиси Ойбекнинг номига қўйидаги мактубни йўллаган:

«Ўртоқ Ойбек!

Президиум мажлисида иштирок этаолмаганимга афсусланаман ва ўртоқларимдан узр сўрайман.

1. «Қўшчинор»нинг биринчи қисмини битириб чиқариш хато бўлган.

2. Китобнинг ҳар иккала қисмини бирлаштириб қайтадан ишлаб чиқишга қарор бердим ва саломатлигим имкон бериши билан шу ишга киришаман.

Шу хатни мажлис аҳлига эшиттиришингизни сўрайман.

Ҳурмат билан А. Қаҳҳор.

9. VI. 49».

¹ ЎзССР Марказий Давлат архиви, фонд 2356, опись I, дело 188, 74-саҳифа.

² «Культура и жизнь», 21 май, 1949 йил.

Кўриниб турибдики, вазият ниҳоятда мураккаблашгач, икки йиллик таъна-дашномлар жон-жонидан ўтиб кетган Абдулла Қаҳҳор «хатосини» тан олишга мажбур бўлган. Шу билан «Кўшчинор»нинг ғоявий тутуриқсизлигига қарши олиб борилган курашга нуқта қўйиш мумкин эди. Аммо бу нуқта ўша кунги мажлисда эмас, йил охирида Москвада СССР Ёзувчилар союзида Ўзбекистон ССРнинг 25 йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали мажлисда қўйилди. 1949 йилнинг 10 июль куни Шароф Рашидов Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениеси президиумининг раиси қилиб сайланди. У Ёзувчилар союзининг раҳбари сифатида Москвада қилган докладда Абдулла Қаҳҳор романига тўхталиб, унга жуда кескин баҳо беради: «Абдулла Қаҳҳор «Кўшчинор» романида коллективлаштириш давридаги совет воқелигининг бузилган тасвирини берди, чунки у халқимизнинг кураш ва ҳаёт йўлини билмасди, ўз романида социалистик реализм принципига амал қилмади. Аҳамияти жиҳатидан Октябрь революциясига тенг келадиган қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришни у юзаки, нотўғри, синфий курашдан ажратган ҳолда тасвирлайди».¹

Айтиш керакки, икки йил давомида моҳир бир дирижёр бошқараётган оркестрнинг садосига уйғун янграб турган бу дашномлар бошидан-охиригача асоссиз гаплар эди, «Кўшчинор» романи, албатта, Абдулла Қаҳҳорнинг энг мукамал асари эмас. У ғоявий-бадний хусусиятлари жиҳатидан «Сароб»га тенглаша олмайди. Романининг камчилиги сифатида ёзувчи концепциясининг кўлами хийла торлигини, одамлар характерини яратишда психологик таҳлил кўнгилдагидек эмаслигини, роман композицияси заифлигини, унда яхлитлик етишмаслигини, асар кўпроқ мустақил ҳикоялар тўпламидек бўлиб қолганини айтиш мумкин. Кўриниб туриптики, романининг камчиликлари анча жиддий ва улар ҳақида, албатта, гапириш керак. Бироқ шуниси ҳам аниқки, бу камчиликларнинг ҳеч қайсиси Абдулла Қаҳҳорнинг атайин совет воқелигини бузиб кўрсатиш йўлидан борганини, атайин сиёсий хатоларга йўл қўйиб, ғоявий жиҳатдан зарарли асар яратмоқчи бўлганини кўрсатмайди. Бу қусурлар, биринчи навбатда, бадний

¹ ЎзССР Марказий Давлат архиви, фонд 2356, опись I, дело 200, 47- саҳифа.

характерга эга ва улар ҳар қандай ёзувчининг ижодида ҳам учраши мумкин. Буни инobatга олмай, «Қўшчинор»ни гоъвий жиҳатдан айблашга интилиш эса ё адабиётнинг спецификасини тушунмаслик оқибатида содир бўлади ёхуд атайин ёзувчини ёмон отлиқ қилиш учун, ижодини камситиш учун, шу йўл билан обрўйига путур етказиш учун қилинади. Бу даъвомизни исбот қилишга уринамиз.

«Қўшчинор» муносабати билан Абдулла Қаҳҳорга айтилган биринчи таъна шу бўлдики, ёзувчи колхозлаштириш жараёни кескин синфий кураш ичида кечганини билмайди. Бу даъвонинг мутлақо асоссиз эканини «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси мисолида исботлаш ҳам мумкин. Юқорида айтганимиздек, адиб бу қиссани 25 ёшида ёзган ва унда қишлоқдаги синфий курашни акс эттирган эди. Хўш, шундан кейин ўтган ўн уч-ўн тўрт йил ичида адибнинг қишлоқ ҳақидаги тасаввурлари чалкашиб кетдими? Билган нарсасини унутиб қўйдими? Ахир, аксинча, бу йиллар давомида ҳаёт ҳодисалари таъсирида ҳам, ўз устида ишлаш натижасида ҳам унинг марксча-ленинча дунёқараши чуқурлашиб борди-ку! У ҳаётга, одамларга теран назар билан қарай оладиган ёзувчи бўлиб етишганини ўнлаб асарларида исбот қилиб берган-ку! Шундоқ экан, «Абдулла Қаҳҳор колхозлаштириш жараёнини билмайди» деб хулоса чиқариш энгилтаклик бўлмайдими? Хўш, ундоқ бўлса, нега романда синфий кураш тасвирига ўрин берилмаган? Бу саволга «Нега энди романда синфий кураш тасвирига ўрин берилиши керак?» деган акс савол билан жавоб бериш мумкин. Синфий кураш тасвирини талаб қилувчилар «Қўшчинор» ҳақидаги нотўғри тасаввурга асосланадилар, ёзувчи гоъвий ниятини тушунмай ёки тушунишни истамай, ўша даъвони олга сурадилар. Уларнинг фикрича, «Қўшчинор» романи Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш жараёнини ёритувчи, унинг илк босқичи ҳақида ҳикоя қилувчи асар. Агар чиндан ҳам роман шу тўғрида бўлганида ромanning танқидчилари батамом ҳақ бўлар эди. Роман колхозлаштириш тарихига бағишланмаган, ундаги воқеалар ҳам колхозлаштиришнинг илк босқичида эмас, балки 32-33-йилларда содир бўлади. Тарихдан шу нарса маълумки, колхозлаштириш чиндан ҳам жуда кескин, муросасиз синфий курашда ўтган. 1929 йилда қулоқлар ёппасига синф сифатида тугатил-

магунча колхозлаштириш ишини олға жилдириб бўлмаган. Албатта, 1930 йилда ҳам қулоқларнинг қолдиқлари ва бошқа турли хил зараркунандалар колхозлаштириш ҳаракатига қарши зимдан иш олиб борганлар. Аммо энди уларнинг бу ҳаракати оммавий характерга эга эмасди. Энди синфий кураш асосан тугаб, колхозлар тинч ривожланиш даврига қадам қўйганди. Шунинг учун колхозларнинг 1932—1933 йиллардаги ҳаётини тасвирловчи «Қўшчинор» романидан 1929-1930 йиллар учун характерли бўлган воқеаларни тасвирлашни талаб қилиш тўғри эмас. Бу ўринда биз адабий асарни баҳолашда кенг тарқалган вольгар социологик принципга амал қилиб иш юритилганини кўрамиз, яъни асарга талаб қўювчилар асарнинг ўзидан, унда акс эттирилган ҳаёт парчасининг ўзига хослигидан келиб чиқиб эмас, шу мавзудаги асар қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги аввалдан шаклланган тасаввурлардан келиб чиқиб талаб қўйишади. Бу эса адабиётни муқаррар тарзда схематизм тузоғига етаклайди.

Сиддиқжонни асарнинг бош қаҳрамони қилиб олинганига қарши билдирилган эътирозлар ҳам мутлақо ўринсиз, ҳаётий заминдан узилган эътирозлар. Агар уларни ҳақ деб билсак, жаҳон адабиётидаги жуда кўп асарларни ҳисобдан чиқариб ташлаш керак бўларди. Бу талаб ҳам вольгар социологик характерга эга — ахир, 20-йилларнинг охиридаёқ айрим танқидчилар Абдулла Кодирийнинг «Ўтган кунлар» романини меҳнаткаш халқ ичидан чиққан тўпори йигитни қаҳрамон қилиб олмагани учун қоралашган эди. Ҳолбуки, адабиётда, шу жумладан, социалистик реализм адабиётида гап кимни қаҳрамон қилиб олинмишида эмас, балки шу қаҳрамон орқали муаллиф қандай муаммони олға суришида, унинг қаҳрамонга муносабатида, адибнинг ғоявий позициясида. Ахир, ёзувчи ўша даврнинг бош қаҳрамони Сиддиқжон, ўша давр одамларининг ҳаммаси Сиддиқжонга ўхшаган бўлган, сизлар ҳам ундан ўрнак олинг, унга эргашинг, демоқчи эмас-ку! Атоқли совет педагоги ва ёзувчиси Антон Макаренконинг адабиётимиз олтин хазинасидан ўрин олган «Педагогик поэма» деган асари бор. Унинг қаҳрамонлари кечаги каллакесар безорилар, суюги ўғирлик билан қотган болалар. Ўз вақтида совет ҳокимияти уларга бошпана берган, уларни тўғри ҳаётга қайтарган эди. «Педагогик поэма»да социализм шароитида жуда қийин кечадиган инсоннинг

қайта туғилиш жараёни, эски дунё ақидаларидан халос бўлиш жараёни очилган. Бироқ шу пайтгача ҳали биронта танқидчи Макаренкони безори болаларни қаҳрамон қилиб олгани учун қоралагани йўқ-ку! «Макаренконинг «Педагогик поэма»си китобхонни безориликка ундайди» деган гап уччига чиққан бемаънилик бўларди. Буни ҳамма яхши билади. Аммо яхши билади-ю, Абдулла Қаҳҳорга нисбатан шу беъмани гапни айтишдан ҳайиқмайди. Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳор ўз романига Сиддиқжонни қаҳрамон қилиб олган экан, буни пухта ўйлаб қилган, янада аниқроқ айтганда, эсига келиб қолгани учун шундай қилган эмас, балки асар асосидаги ғоявий ниятининг тақозаси билан шундай қилган.

«Қўшчинор» романида ҳам адибнинг аввалги асарларида тадқиқ қилинган муаммо — шахс ва коллективнинг ўзаро муносабати, шахс ва жамият алоқаларининг ички ҳаракатлантирувчи кучлари марказда туради. Сиддиқжон ҳар хил сабаблар билан тўдасидан айрилган одам; унинг тенгқурлари, яқинлари, дўст-биродарлари уюшиб, колхоз йўлини танлашади, Сиддиқжон эса ҳавойи орзу-ҳавасларга учиб, Зуннунхўжа хонадонида қолиб кетади. Фақат орадан 5-6 йил ўтгандан кейингина Сиддиқжон ўз тўдасига қайтади. Шунда маълум бўладики, шу қисқа муддат ичида янги турмуш туфайли тенгқурларининг онгида ҳам, психологиясида ҳам жуда катта ўзгаришлар юз берипти. Сиддиқжон кечаги дўстларини кўп жиҳатдан таниёлмай қолади. Колхоз қўйнида коллективчилик психологиясининг таъсири туфайли секин-аста Сиддиқжоннинг онгида ҳам ўзгаришлар юз беради — у ҳам дунёни янгича идрок эта бошлайди. Ёзувчини ана шу ўзгаришларнинг механизми қизиқтиради — уларни тадқиқ қилиш орқали адиб социалистик тузумнинг қудратини, халқ оммасига берган неъматларини кўрсатади. Аммо ёзувчи буларни кўрсатишда ўз услубига содиқ қолади, яъни у бирон ўринда бу тўғрида тўғридан-тўғри мулоҳаза юритмайди, масалани яланғоч ҳал қилмайди, балки характерли деталлар, сезилар-сезилмас чизгилар, нозик имо-ишоралар орқали ҳаётдаги, одамлар психологиясидаги силжишларни ифодалайди. Масалан, романда бир эпизод бор: Сиддиқжон Болтабоевнинг хотини Зиёдахон билан аравада чўл орқали колхозга кетади. Улар биринчи марта учрашган. Зиёдахон Сиддиқжон билан сира тортинмай, бемалол очилиб-сочилиб гаплашиб боради. Буни

нотўғри тушунган Сиддиқжон кимсасиз чўлда жувонга тегишади. Жувон ўзини ҳимоя қилибгина қолмай, гап билан Сиддиқжоннинг таъзирини ҳам беради. Шу эпизодда, айниқса, Сиддиқжон билан Зиёдахоннинг диалогида икки хил психология, дунёни икки хил идрок этиш яхши очилган. Сиддиқжон аёл кишининг мустақиллигини, ўз эрки, ўз хоҳишига эга шахс эканини ҳали ақлига сиғдиролмайдди, шунинг учун жувоннинг очиқлиги унга енгилтаклик бўлиб кўринади. Зиёдахон эса яқин-яқинларда тўрт девор ичида, тили қисиклик билан эркин ҳаёт кечирган бўлса-да, эндигина эркин ҳаёт қўйида ҳаёт кечири бошлаган бўлса-да, батамом бошқача ўйлайди: «Сиз билан тортинмасдан очилиб гаплашганим учун шунақа қилаётибсизми? Шундоқдир-да. Шундоқ бўлса сизларнинг колхозларингдаги хотин-қизларнинг тоза шўри қуриган экан! Хотин-қизлар эркакни кўрганида юраги ёрилиб, қимтиниб турса, эркаклар бир-бирига ишонмаса колхоз колхоз бўлмай ўладими?»

Хижолатдан ерга кириб кетай деб бораётган Сиддиқжон «эрингиз йўқ депман» деб ўзини оқламоқчи бўлади. Зиёдахоннинг бунга жавоби янада теран: «Э, хотин кишининг иззати фақат эр билан экан-да! Эри йўқ хотиннинг юзига ҳамма оёқ қўйса бўлаверади денг! Сизларнинг колхозларингда шунақами!»

Зиёдахон бундай қарашларга янги турмуш туфайли эга бўлди — колхоз унинг учун фақат фаровонлик, тўқлик манбаи эмас, балки янгича маънавият, янгича ахлоқ манбаи ҳамдир. Шунинг учун у «колхозда одамлар бир қориндан тушгандай бўлиб қолади. Бундан ташқари ҳар бир колхозчи ўз колхозига иснод келтирадиган ишни қилмайди: фалон колхозда фалондақа гап бўпти дегудай гапдан ор қилади».

Бу сўзларда социалистик тузум туфайли, коллективизм психологияси туфайли оддий меҳнаткаш халқ табиатида юз берган ўзгаришлар ёрқин ифодаланган. Ана шу янги дунёқараш, янгича психология Сиддиқжонга таъсир кўрсатади. Фақат бугина эмас, у колхоз ҳаётининг кўпгина соҳаларида ҳам шундай янгиликларни кўради ва уларнинг таъсирида секин-аста ўзгара бошлайди. Шу тарзда тўдасидан айрилган сўнгги батрак ўрнида социалистик ахлоққа эга бўлган янги шахс шаклланади. Бу эса социализм эришган энг буюк муваффақият эди. Шундай йўллар билан Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор» романида социалистик тузумнинг мо-

ҳиятини, халқ оммасига бахш этган неъматларни очиб берган.

Бу ўринда яна бир табиий савол туғилади: «Қўшчинор» романи шундай хислатларга эга экан, жиддий ғоявий қусурдан холи экан, нечук унга қарши танқид кампанияси икки йил давом этди? Наҳотки, бу танқид маҳдудлигини тушунган, ёзувчига нисбатан бир томонламалик, адолатсизликка йўл қўйилаётганини англаган, шунга қарши баралла фикрини айтиб, ҳақиқатни ёқлаб чиқишга журъати етадиган одам топилмади? Бундай одамлар бор эди, албатта. Бироқ ўша йиллардаги шароитда бемалол фикр айтишга имконият йўқ эди, унақалар ёзган нарса дунё бетини кўриши ҳам маҳол эди. Икки йиллик шафқатсиз танқиднинг вужудга келишига эса иккита омил сабаб бўлган эди. Биринчидан, урушдан кейинги йилларда мамлакатдаги ижодий муҳитда кутилмаганда ўта мураккаб вазият вужудга келди. Маълумки, уруш тугагач, янги ижтимоий-тарихий шароит майдонга келди, мамлакат ўз ривожига янги паллага қадам қўйди. Бундай шароитда Коммунистик партия ҳамisha адабиёт ва санъатга ёрдамга келган, у ўзининг ҳужжатларида халқ ҳаётидаги асосий тенденцияларни белгилаб, санъат ва адабиёт олдида турган янги вазифаларни аниқлаб берган. Бу гал ҳам шундай бўлди. 1946 йилда ВКП (б) Марказий Комитети адабиёт, кино ва театр санъати ҳақидаги қарорларини қабул қилди. Орадан икки йил ўтгач, эса музика ҳақидаги қарор юзага келди. Бу қарорларнинг баъзиларида айрим санъаткорларга нисбатан ножоиз иборалар қўлланган бўлса-да, баъзи асарлар керагидан ортиқ кескин оҳангларда қораланган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси совет адабиёти ва санъатининг ривожига катта роль ўйнади. Чунки қарорлар бир умумий мақсадга бўйсундирилган — уларда совет адабиёти ва санъатининг юксак ғоявийлиги, чинакам халқчиллиги, партиявийлиги масалалари қўйилган эди. Уларда совет адабиёти ва санъатининг халқ манфаатларидан ўзга манфаати йўқлиги таъкидланган ва янги тарихий шароитда адабиёт ва санъат халққа мададкор бўлиши кераклиги уқтирилган эди. Аммо, афсуски, бу қарорларни ҳаётга тадбиқ этишда, адабиёт ва санъатнинг конкрет ҳодисаларини қарорлар руҳидан келиб чиқиб баҳолашда жиддий хатоларга йўл қўйилди. Бу хатоларнинг энг йириги шундан иборат эдики, кўп ҳолларда ғоявийлик тор кўламда талқин қи-

лина бошлади, фақат шиор формасида яланғоч айтилган «қизил» гапларгина ғоявийлик намунаси сифатида тақдим этилди, ҳаёт ҳақиқатидан кўз юмиш унинг мураккабликларини четлаб ўтиш ҳоллари кучайди. Бунинг ўрнига адабий танқид ҳаётнинг ўзини эмас, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларни тасвирлашга ундаб, адабиётда схематизмнинг авж олишига сабаб бўлди.

Иккинчи томондан эса, адабий танқидчиликда ленинча принциплар унутила бошланди, талант ноёб нараса эканлиги эътиборга олинмай қўйилди, ёзувчига буйруқ бериш, дўқ-пўписа қилиш ҳоллари кучайди. Буларнинг бари танқидчиликда субъективизмнинг авж олишига, ур-йиқитчилик иллатининг томир ёйишига сабаб бўлди. Бу фақат миллий адабиётлардагина эмас, Бутуниттифоқ адабиётида ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, шу йилларда И. Эренбургнинг «Бўрон», В. Гроссманнинг «Халқ барҳаёт», Эм. Казакевичнинг «Чўлдаги икки одам», Қ. Паустовскийнинг «Ватан дуди», А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» каби асарлари кескин танқид қилинди. Кейинчалик эса кўп ҳолларда бу танқидлар асоссиз бўлгани ойдинлашди. Худди шунга ўхшаш аҳвол ўзбек адабиётида ҳам юз берган эди. Танқидбозлик руҳи шу даражада кенг ёйила бошладики, кўп ҳолларда асарлардан айрим иборалар ва сатрлар узиб олиниб, асар контекстидан ташқарида бир томонлама талқин қилиниб, ёзувчига таъна-дашном берилган. Шу ўринда бир вақеани эслаймиз. Бу воқеа бугун бемаъни бир латифага ўхшайди — у китобхоннинг кулгусини қўзғотиши мумкин, холос. Аммо, афсуски, бу гаплар 1946 йилда жуда юксак ва мўътабар минбардан — ВКП (б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарорининг муҳокамасига бағишланган йиғилиш минбаридан айтилган эди. Тажрибали адабиётшунос профессор Абдурахмон Саъдий айрим ўзбек ёзувчиларини ғоясизликда айблаб шундай деган: «Энди Уйғуннинг «Раққоса» шеърини кўрайлик. Қандай раққоса бу — совет раққосасими ёки бошқами? Ахир, буржуа жамиятида ҳам раққосалар кўп. Йўқ, бу ўринда совет раққосаси кўринмайди...

Менинг собиқ шоғирдим Зулфиянинг «Хаёл» шеъри ҳақида бир оғиз гапираман. Бу шеър, ўртоқлар, юз процент индивидуалистик буржуа поэзиясининг намунаси...

Миртемирнинг «Амударё» шеърини олайлик. Шеър-

ни ўқиб чиққач, ўзингга ва шоирга савол берасан — қайси Амурарё бу? Феодал давридагими, буржуазия давридагими ёхуд совет давридагими?.. Бундай асар ҳеч нарсага ярамайди. Бу Миртемирнинг жуда катта ғоявий камчилигидир».¹ Кўришиб туриптики, адабиётга бундай ёндашишда илмийлик ўрнини, объективлик ўрнини сиёсатбозлик, демагогия, дўқ-пўписа эгаллаган. Урушдан кейинги йилларда худди шу тақлидда Ойбекнинг «Қизлар» достони ва «Навой» романи, Шайхзоданинг «Жаллолидин Мангуберди» драмаси, Уйғун, Зулфия, Темир Фаттоҳ, Туроб Тўлаларнинг шеърлари, Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» қиссаси ва яна бошқа бир қатор асарлар танқид қилинди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» романи ҳам шу танқидбозлик гирдобиди зарба еган асар эди. Роман атрофида танқид бўронининг авж олишига сабаб бўлган иккинчи омил субъектив характерга эга. Маълумки, Абдулла Қаҳҳор 30-йиллардан бошлаб рус ва жаҳон классикларидан ўқиш-ўрганиш оқибатида ижодда узил-кесил изчил реализм йўлини танлаб олди. Юқорида кўрганамиздек, у «Сароб» романида ҳам, 30-йиллардаги ҳикояларида ҳам, уруш давридаги асарларида ҳам энг майда деталдан тортиб ҳамма нарсанинг ҳаққоний бўлишига интилли, асарда биронта ўринда сохталикка, уйдирмага йўл қўймади. Лез Толстойга эргашиб, «Абдулла Қаҳҳор ҳам «Ижодимнинг бош қаҳрамони ҳақиқатдир» деб баралла айтиши мумкин эди. Биз юқорида яна шуни кўрдикки, Абдулла Қаҳҳор бадний ижодда ҳаққонийликка интилиши билан чекланмади; у ҳаққонийлик бутун адабиётнинг етакчи белгиси бўлиши керак, ҳар бир ёзувчи бу принципга огишмай амал қилиши зарур деб ҳисоблади. Бу шартни ўзи ҳалол бажарган, бу принципга виждонан амал қилган адиб бошқалардан ҳам ҳалоллик, виждонийлик ва изчилликни талаб қилди. Унинг 30-йиллар охирида эълон қилинган бир қатор адабий-танқидий мақолалари ҳам ҳаққонийлик принципини барқарор қилишга бағишланган эди. Абдулла Қаҳҳор уруш йилларида ҳам, ундан кейин ҳам, умрининг охиригача шу эътиқодига содиқ қолди. У адабиётни муқаддас деб биларди ва унга заррача ҳам сохталик, ғараз, манфаатпарастлик

¹ ЎзССР Марказий Давлат архиви, фонд 2356, опись I, дело 115. 30-саҳифа.

аралашмаслигини истарди. Истардигина эмас, бунинг учун актив кураш олиб борарди. У конкрет асарларни баҳолаганда ҳам ҳамisha адабиёт манфаатидан, китобхон манфаатидан келиб чиқиб, ҳалол ва тўғри баҳоларди, бирон ўрнида асар ҳақида кўнгилдаги бор гапни очиқ айтишдан чўчимас эди.

Урушдан кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор Ёзувчилар союзида проза секциясининг раиси бўлди. Уша кезларда прозада нимаики диққатга сазовор асар яратилган бўлса, ҳаммаси секциянинг муҳокамасидан ўтар ва кўпинча Абдулла Қаҳҳорнинг талабчан, аммо адолатли нигоҳига дуч келарди. Шу тариқа, масалан, Пиримқул Қодировнинг илк ҳикоялари муҳокама қилинган. Абдулла Қаҳҳор уларда ёш ижодкор истеъдодининг нурли томонлари мавжудлигини таъкидлаш билан бирга, унинг ўсишига ҳалал бериб турган камчиликларни ҳам таъкидлаган, бу камчиликлар кўпроқ унинг тажрибасизлиги билан боғлиқ эканини айтган. Шунингдек, худди шу йилларда Абдулла Қаҳҳор Саид Аҳмаднинг «Қадрдон далалар», Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» қиссалари ҳақида ва Саид Назарнинг «Яшил бойлик» романи ҳақида ҳам кескин танқидий мулоҳазалар билдирган. Албатта, муҳокама ва мунозараларда бирор асар ҳақида танқидий фикр айтиш оддий нарса — бунинг ҳеч қандай фавқулодда жойи йўқ. Аммо афсуски, ҳаётда ҳаммавақт ҳам рисоладагидек бўлавермайди — танқид ҳаммага ҳам ёқавермайди. Асари танқид қилинган ёзувчи кўпинча айtilган фикрларнинг маъзини чақиб, ўзи учун фойдалиларини ажратиб олиш ўрнига, танқид қилаётган одамнинг шахсига ёпишади. Унинг назарида, ўзи беками-кўст ёзувчи, асари ҳам гоят баркамол-у, фақат уни кўришолмайди ва ғаразгўйлик билан асарни йўққа чиқаришмоқчи бўлишади. Бунақа фикрлаш оқибатида ижодий баҳслар шахсий муносабатларга таъсир кўрсата бошлайди — қўли қисқароқ ёзувчи юрагига аламини тугиб қўйиб, бу қасосли дунёда бирор қулай фурсат келишини пойлайди. Қўли узунроғи, амали юқорироғи тўғридан-тўғри қасд олиш йўлига ўтади. Айниқса, бундай ёзувчи яна шуҳратпарастлик дардига чалинган бўлса, унинг интиқоми жуда хавфли бўлиши мумкин. Бундай пайтларда танқид қилган одамга қарши хуфёна уруш эълон қилинади ва унинг теварагида моҳирлик билан интиқом тўри тўқилади....

Урушдан кейинги йилларда адабиётимизга кириб келган ижодкорлардан бири Шароф Рашидов эди. У урушдан аввал Самарқанд Давлат университетини битириб, ўша пайтлардаёқ шеърлар ва дostonлар бита бошлаган эди. Аммо унинг асарларида ҳали истеъдод муҳри сезилмасди. Уруш бошлангандан кейин Шароф Рашидов ҳаракатдаги армияга кетади, урушдан ярадор бўлиб қайтади. Кейин у бир неча муддат Самарқанд область газетасида редактор бўлиб ишлайди. Орадан кўп ўтмай, уни «Қизил Ўзбекистон» газетасига редактор қилиб тайинлайдилар. У шеърлар машқ қилишда давом этади, публицистик мақолалар ҳам ёзиб, уларни «Тарих ҳукми» деган ном билан эълон қилади. Хуллас, секин-аста унда ёзувчилик даъвоси кучаяверади. Ниҳоят, урушдан кейинги дастлабки йилларда «Ғолиблар» повести майдонга келади. Айтиш керакки, бу қисса жуда заиф бўлиб, бадийликдан маҳрум эди. Унда на бирон жонли характер бор эди, на асарда инсоний жонба сезиларди. Қаҳрамонлари фақат шиорлар билан гапирар, фақат тўғри гапларни айтишар, фақат олға чорлар эди. Бироқ, афсуски, асар муҳокама қилинганда бу сифатларини очиқ айтишга ҳеч ким журъат қилолмади. Фақат Абдулла Қаҳҳоргина «Ғолиблар»нинг адабиётга алоқаси йўқ эканини очиқ айтди, унинг муаллифи истеъдод эгаси эмаслигини таъкидлади. Аммо кўпчилик баралла мақтаб, «яшасин» деб кўкларга кўтариб турганда, бир одамнинг гапи нима бўларди — «Ғолиблар» босилиб чиқди ва кейин ўттиз беш йил давомида бекаму-кўст дурдона асар сифатида энг юксак баҳоларга сазовор бўлиб келди. Бироқ унинг муаллифи учун бу мақтовлар оз эди — унинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг мақтови зарур эди, мақтови бўлмаганда ҳам у «Ғолиблар»ни бадий асар деб, унинг муаллифини ёзувчи деб тан олмоғи шарт эди. Шундагина Шароф Рашидовнинг иззат-нафси ором олар, улар ўртасида сулҳ вужудга келарди. Бироқ Абдулла Қаҳҳор бир оғиз гапи билан эришиши мумкин бўлган мартабалардан, имтиёزلардан, афзалликлардан воз кечди — у ўжарлик билан оқни оқ, қорани қора дейишда давом этди. Шундай қилиб ўзи сабабчи бўлди-ю, унинг бошида баҳор момақалди роғидай бир гумбурлаб ўтиб кетадиган танқид сурункасига икки йилга чўзилди.

Ойлаб, йиллаб давом этадиган танқидий савалашларга чидаш учун одам пўлат ирода, метин асаб, тоғдай бардошга эга бўлиши керак. Шунда ҳам унча-мунча одам муттасил зарбалар остида эгилиб қолиши, тарвузи қўлтиғидан тушиб, ҳафсаласи пир бўлиши, эътиқодидан воз кечиб, муросан-мадора йўлига кириши мумкин. Лекин Абдулла Қаҳҳор бу йўлдан бормади. Унинг асаблари мустаҳкам экан, иродаси кучли экан, бардоши ҳар қандай синовларга дош беришга стар экан. Адиб на бирон сўз билан, на бирон хатти-ҳаракати билан икки йиллик таъна-дашномлар ўзига таъсир қилганини билдирди. Аксинча, бу йилларда ҳам у ҳар дамдагидек ҳикоялар, фельетонлар, публицистик мақолалар ёзишда давом этди, республика бўйлаб сафарларга чиқиб, янги асарлар учун материаллар йиғди, янги таржималар қилди. Ёзувчилар союзидagi йиғинларда иштирок этди. Энг муҳими эса, Абдулла Қаҳҳор худди шу йилларда «Қўшчинор» романини қайта ишлашга киришди. Асарга сўнгги нуқта қўйилгандан кейин қўлёзма устидан ишни давом эттириш ҳамиша ҳам мароқли бўлавермайди. Бироқ шунга қарамай, айрим ёзувчилар бу ишни бажону дил амалга оширадилар. Жумлаларни яна бир таҳрирдан ўтказиш, чўзилиб кетган жойларни ихчамлаштириш, кемтик ўринларни тўлдириш каби майда ишлар уларга чинакам ҳузур бахш этади. Аммо тугаган асарни тубдан қайта ишлаш, унинг марказий концепциясини ўзгартириш, шунга мувофиқ композицияни қайта қуриш, қаҳрамонларни янгилаш, каби ишлар ҳаммавақт жуда катта меҳнатни талаб қилади ва қийинчилик билан рўёбга чиқади. Бироқ гап меҳнатда ҳам эмас — асарни тубдан қайта ишлаш учун ёзувчи бунинг зарурлигига ақлан ишонишигина кифоя эмас, у буни қалбан ҳис ҳам этиши керак. Акс ҳолда, қайта ишлашдан дуруст самара чиқмаслиги мумкин. Абдулла Қаҳҳор 1944 йилда ёшлар семинарида сўзлаган нутқида ижоднинг бир қатор масалаларини ёритиш билан бирга асарни қайта ишлаш ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини билдирган эди. У ёзади:

«Илҳом билан ички мажбурият орқасида ёзилган асарларни тузатиш, қайта ишлаш мумкинми?»

Ўша тузатиш, қайта ишлаш хоҳишига айланмагунча, ёзувчининг қалбидан ўрин олмагунча мумкин эмас.

Кўпинча шундай ҳоллар бўлади: ёзувчи асарини битириб одамларга ўқиб беради. Бу ерда асарнинг камчиликлари кўрсатилади. Ёзувчи кўпинча ўша камчиликларни ўзи камчилик ҳисобламагани ҳолда фақат билимдонларнинг сўзини иккита қилмаслик учун тузатишга киришади. Бундай вақтда ёзувчи ўз маъшуқасига бировнинг сўзи билан муҳаббат изҳор қилаётган ошиққа ўшаб қолади. Ҳис қилмасдан асарни тузатиш дуторни икки киши чалгандай гап. Парда босган киши ҳам, зарб берган киши ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Бундай машқдан ҳеч ким лаззат олмайди».¹

Хўш, Абдулла Қаҳҳор «Кўшчинор»ни ҳис қилиб тузатдимми ёки бировнинг сўзлари билан муҳаббат изҳор қилган ошиқнинг йўлини тутдимми? Бу саволга аниқ жавоб бериш қийин. Ҳар ҳолда шуниси аниқки, у беш йил давомида роман устидаги ишни давом эттирди ва 1950 йилда «Кўшчинор чироқлари» романини ёзиб битирди. Роман ўша йили рус ва ўзбек тилларида алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Сўнг «Кўшчинор чироқлари» ҳақида республика матбуотида ҳам, марказий матбуотда ҳам кўпгина тақризлар ва мақолалар эълон қилинди. Уларнинг кўпчилигида адибнинг танқидий мулоҳазаларни тан олганига таҳсинлар ўқилди ва роман энди чинакам роман даражасига кўтарилгани таъкидланди. Шунингдек, «Кўшчинор чироқлари» романи ўзбек адабиёти ва санъатининг 1951 йилда Москвада ўтган декадасида ҳам юксак баҳоланди. Чиндан ҳам романда Абдулла Қаҳҳор маҳоратининг анча ўсганини, асар ғоявий проблематикаси чуқурлашганини, қаҳрамонлар характери мукамаллашганини кўрамиз.

«Кўшчинор чироқлари»нинг марказий проблемаси қишлоқдаги социалистик ўзгаришлар жараёнида янги одамнинг туғилиши, янгича онг, янгича психологиянинг, одамлар ўртасида янгича муносабатларнинг шаклланиши масаласидир. Бу ғоявий проблематика орқали адиб ўзбек қишлоғида социалистик тузум туфайли юз берган буюк тарихий ўзгаришларни бадний гавдалантиради. «Кўшчинор» романининг ҳам марказий проблемаси — шу масала эди, фақат унда ёзувчи бу муаммони ёлғиз Сиддиқжон характери орқали очишга интилган эди. Энди эса асар ғоясини ўзида мужассам этган қаҳрамонлар галереяси анча кенгайди. Марказий қаҳра-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. VI том. 363- бет.

мон Сиддиқжон ёнига қишлоқ аҳолисининг турли табақаларига мансуб янги қаҳрамонлар қўшилган.

«Қўшчинор чироқлари» ҳам аввалги роман каби Сиддиқжон оиласидаги конфликт тасвиридан бошланади. Қулоқ Зуннунхўжа узоқ йиллар давомида Сиддиқжонни алдаб, кучидан фойдаланади, уни ниқоб қилиб, молу мулкани, ер-сувини, давлатини сақлаб қолишга интилади. Аввал хусусий мулкчилик майллари устун келиб, молу дунёга учиб, Зуннунхўжа тузоғига илинган Сиддиқжон аста-секин атрофидаги ҳаёт таъсирида, колхозга кириб, ўз қадр-қимматини топган тенгқурлари, дўстларининг дашномлари билан ўзгара бошлайди. У Зуннунхўжа оиласидан кетади ва «Қўшчинор» колхозига киради. Колхозда тамомила янги бир оламга тушиб қолгандай бўлади. Романда шу янги олам қучоғида Сиддиқжон характери қандай ўзгаргани моҳирона тарзда, психологик жиҳатдан чуқур асослаб кўрсатилган. Бу айниқса, Сиддиқжоннинг канал қурилишидаги иштироки тасвирланган бобда ёрқин намоён бўлади.

Аввал Сиддиқжон одамларнинг нега бунчалик берилиб ишлаётганларини тушунолмади, ҳамма нарсани пулга чақиб кўради. Унинг назарида одамнинг пул ишлашдан, мол-дунё орттиришидан бошқа мақсади бўлиши мумкин эмас. Аммо секин-аста одамлар ўртасидаги янги муносабатлар, меҳнатга янги муносабат, инсоний қадр-қимматнинг юқори қўйилиши унинг қарашларини ўзгартиради. У ҳар куни кундалик иш якуналари ҳақидаги маълумот эълон қилинаётганда кўпчилик қатори номи чиқмаганидан ўқийдиган бўлади. Кейин зарбдорлар ҳаракатига қўшилади. Биринчи марта кўпчилик ўртасида номи чиққанда, унинг қалбида зўр ҳаяжон пайдо бўлади: «Ҳеч қачон кўпчилик ичида ўз номини эшитмаган Сиддиқжон қўрқиб кетди, унинг назарида, табелчи номини бошқаларнинг номидан кўра қаттиқроқ ва равшанроқ айтгандай, бу ном чиққанда ҳамма бирпас жим қолгандай бўлди». Шу тариқа Сиддиқжон психологиясида ўзгариш майдонга келади, энди у ҳаётнинг маъноси ҳақида ўйлашга одатланади; ўзининг ҳаётдаги ўрнини тушуна бошлайди. Унда улкан мақсад туғилади. Бир вақтлар қишлоқ советининг раисига салом берганда қўл қовуштириб турадиган Сиддиқжон энди ўзини колхознинг эгаси деб тушунади, қалбида гурур, ишонч уйғонади. Ўзгаришлар унга нималар бергани, уни қандай юксакликка кўтаргани Сид-

диқжоннинг Қанизакка айтган қуйидаги сўзларида яхши ифодаланган: «Мен бу ерга келганимда қорним тўқ, устим бутун, чўнтагимда беш-ўн танга беминнат харжим бўлишини кўзлаган эдим, кейинчалик булардан ҳам зарурроқ нарса чиқиб қолди. Бунинг олдида янги тўну чўнтакдаги бир тутам шалдиरोқ қоғоз жуда майда, жуда арзимас бир орзу бўлиб қолди. Мени мажлисдан ўтказишадими, ўтказишмайдими, гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб ўтирибман».

Биз шу тарзда Сиддиқжон образи орқали ўзбек деҳқонининг онгидаги ўзгаришлар билан, унинг янгича маънавий қиёфаси билан танишамиз ва булар жамиятдаги коллективчилик психологияси туфайли рўй берганига амин бўламиз. Бу ўзгаришлар фақат битта-иккита одам характерида содир бўлган эмас, улар оммавий характер касб этган. Шунинг учун ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолган ёзувчи бу ўзгаришларнинг турли қирраларини бошқа образларда ҳам ғоят ишонарли тарзда очади. Бу жиҳатдан Бўтабой, Тўлаган ака, Зокир ота каби образлар характерлидир. Ёзувчи романда уларнинг биографиясини батафсил кўрсатмайди, фақат колхозга турли муносабатларини, колхоздаги турлича фаолиятини конкрет кўрсатиш билан уларнинг характерини чизади. Тўлаган ака аввал ҳар хил иғволарга учиб, колхозга ишонмайди, унга кирмаслик учун отининг оёғига мих қоқиб майиб қилади, колхозга ишлаган пайтларида кўпроқ аввал ўзининг ерини чопишга ҳаракат қилади, ўзининг уловини аяйди. Тўлаган образида ерга қарам якка деҳқоннинг онги нақадар мураккаб йўллар билан ўзгаришини аниқ кўрамиз. Зокир ота ҳам ана шундай қийин ва мураккаб йўлни босиб ўтади. Колхоз ҳаммани саводли қилиш учун кураш бошласа, Зокир ота чўп от миниб, ўғлининг жилдини орқасига осиб келади. Кейинчалик ҳам мусобақани тўғри тушунолмайди, ҳамиятидан баҳраманд бўлишга ор қилади. Янги ҳаёт Тўлаганни ҳам, Зокир отани ҳам қайтадан тарбиялайди. Бўтабой ҳам камбағал деҳқонлардан. Кўпчиликнинг хоҳиши билан у колхозга раис қилиб сайланади. Аммо тўғри йўлни топгунча кўп қийналади, хатоларга йўл қўяди, сўллик касалига берилади. Мана шундай бир-биридан фарқ қилувчи турли одамлар характери, онгида юз берган катта ўзгаришлар орқали Абдулла Қаҳ-

ҳор ўзбек халқи эришган янги ижтимоий-маънавий мар-
раларни бадний ифодалаган.

Совет кишиларининг социалистик тузум туфайли шаклланган янгича маънавий қиёфаси романдаги аёл-
лар образида ҳам ишонарли очилган. Масалан, Сиддиқ-
жоннинг онасини олайлик. Бутун умри қийинчиликлар
ичида ўтган, ўғилларидан рўшнолик кўриш орзуси би-
лан яшаган бу кампир фақат янги ҳаёт туфайли ўз қад-
рини топади. Ёзувчи ундаги инсоний ғурурни шундай
ифодалаган:

«— Жон болам, — дейди кампир ҳовлининг ўртаси-
да туриб, — хат юборгин, бизни хавотир қилма. Шукур,
эл қатори эшигимизга номер қоқилган. Ҳар қаердан
бир юзу олтмиш учинчи деб хат ташласанг, келади». Эшигига эл қатори номер қоқилганидан ғурурланиши-
да катта маъно бор — кампир элу юрт, халқ билан бир-
га янги ҳаётга чиққанидан рози.

Романдаги Зиёдахон, Тўпаниса, Қанизак, Анзират
хола каби аёллар образида ҳам биз худди ана шу ху-
сусиятни — ўзининг инсоний қадр-қимматини жуда чу-
қур ҳис этишни кўрамиз.

Абдулла Қаҳҳор колхозлаштириш жараёнида Ком-
мунистик партиянинг раҳбарлик ролини ҳам атрофлича
кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу жиҳатдан райком сек-
ретари Аҳмедов образи диққатга сазовор. Айтиш мум-
кинки, бу образ ўзбек адабиётида шу пайтгача яратил-
ган партия ходимлари образлари ичида энг мукаммали-
дир. Аҳмедов романдаги воқеалар ривожиди унча актив
иштирок этмайди — ёзувчи уни бир-икки эпизоддагина
кўрсатади, холос. Лекин шунга қарамай, у эсда қолади.
Аҳмедовнинг колхоз мажлисида сўзлаган нутқидан биз
унинг ленинча ғояларнинг актив ташвиқотчиси, янги
ҳаёт ташкилотчисигина эмас, халқ ҳаётини чуқур била-
диган, деҳқон манфаатини тушунадиган, халқнинг урф-
одати, турмуши, маданияти, тили, мақоллари билан та-
ниш, зеҳни ўткир, ҳозиржавоб одам эканини ҳам кўра-
миз. Қишлоқ советининг раиси Самандаров, колхоз пар-
тия ташкилотининг секретари Урмонжон, область ваки-
ли Сафаров, агроном Иброҳимов образлари ҳам анча
пухта ишланган. Тўғри, бу образларнинг баъзи бирла-
ри иллюстративчилик касалидан бутунлай холи эмас,
лекин яхлит олганда, улар социалистик қишлоқнинг
етакчи кучларини ўзида ифодалайди.

«Кўшчинор чироқлари»да салбий қаҳрамонлар кат-

та маҳорат билан ишланган. Улар қишлоқда колхозлаштириш жараёни кескин синфий кураш шароитида ўтганини, мол-мулкдан, ер-сувидан ажраган қулоқлар ҳар хил йўллар билан тарих гилдирагини орқага буришга интильганини кўрсатади. Романдаги етакчи салбий образлардан бири Абдусамадқоридир. У — совет тузумининг ашаддий душмани, бир вақтлар революцияга қарши ошқор курашган, аммо бу курашда пачоғи чиққандан кейин ниқобланиб олган. У ўзини колхознинг дўсти қилиб кўрсатади, аммо зимдан колхоз қурилишини таг-томири билан қўпоришга ҳаракат қилади. Унинг бу фаолияти ҳам муваффақиятсизликка учрайди. Жавдат Нанмиёв, Раҳматилла Обидий, Ғиёсиддин махсумлар орқали ёзувчи янги ҳаёт душманларининг башараларини фош қилади ва уларнинг ҳалокатга маҳкумлиги муқаррар эканини кўрсатади.

Романнинг муҳим томонларидан бири шундаки, у орқали, биз характер яратиш, унинг фаолиятини психологик асослашда ёзувчи анча бой тажриба орттирганини яққол сезамиз. Абдулла Қаҳҳор турли қаҳрамонларнинг бир-биридан фарқланадиган индивидуал сифатларини тасвирлаш билан чекланмай, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, ҳар бир гапини ички мантиқ билан асослайди.

Колхоз қурилишининг дастлабки даврини ҳаққоний тасвирлашда Абдулла Қаҳҳор Шолоховнинг бой ижодий тажрибасидан, айниқса, «Очилган кўриқ» романи анъаналаридан унумли фойдаланган. Бу ҳақда гап кетганда дарҳол Бўтабой ва Тўлаган образларини эслаймиз. Гўё Бўтабой характериға кўра «Очилган кўриқ»даги Нагульновни, Тўлаган эса Кондрат Майданиковни эслатади. Масаланинг бу тарзда кўйилиши Абдулла Қаҳҳорни Шолоховнинг тақлидчисига айлантиради. Бўтабой Нагульновдан, Тўлаган Майданиковдан кўчирилган образлар эмас, уларнинг иккови ҳам реал ҳаётий асосга эга. 30-йиллар бошидаги ўзбек воқелигида ҳам Нагульновга, Майданиковга ўхшаш типлар бўлган. Ҳаёт ҳақиқатига содиқ ёзувчи айрим айрим раҳбарлар характеридаги сўллик касалини, ўртаҳол деҳқон психологиясига хос иккиланишларни тўғри кўра олган, шунинг учун яратган айрим образлар билан «Очилган кўриқ» қаҳрамонлари ўртасида муайян ўхшашлик туғилган. Аслида эса, Шолохов анъаналарини ижодий ўзлаштириш Қаҳҳор реализмининг бойлигида кўринади. Абдул-

ла Қаҳҳор қишлоқ ҳаётини тасвирлар экан, даврнинг улкан ҳақиқатини бадий образларда гавдалантирар экан, бу ҳақиқатни ҳар жиҳатдан қамраб олишга, бутун мураккаблиги билан кўрсатишга интилади.

Фикримиз далили учун битта мисол келтирамиз. Романда бир ўринда колхоз мажлиси тасвирланади. Ёзувчи мажлиснинг умумий руҳи, йўналиши, мазмунини ифодалаш билан бирга уни жонлантирувчи ёрқин деталлар ҳам топади. Натижада, биз кўпчилик иштирок этаётган мажлиснинг ола-ғовурини эшитаётгандек, ўзига хос ранглارни кўраётгандек бўламиз:

«Самандаров чироқнинг пилигини кўтарди, қаламнинг орқаси билан столни қоқиб ғовурни босди:

— Ўртоқлар! Жим! Ҳой Рисолат, болангни йиғлатмагин, ахир, эмизсанг бўлмайдимин!.. Чилим чекилмасин деган таклиф тушди. Ўртоқлар, камбағал деҳқонларнинг колхоз қурилишига бағишланган ялпи мажлисини очиқ деб эълон қиламан, эълон қилиш билан бирга сўз областдан келган ўртоқ Сафаровга...»

Фақат оммавий манзараларгина эмас, айрим персонажларнинг характерини чизишда ҳам Абдулла Қаҳҳор Шолохов аънаналаридан ижодий фойдаланиб, уларнинг нутқида деҳқонча конкретлилик ва образли тафаккурни ифодалашга интилади. Мана, бир мисол:

— Гапирсам шуки,— деди Рўзимат кулимсираб.— Бўтабой аканинг лабига учуқ тошмаганига ҳайронман. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўринг... Бизга бош бўлиб турган одам шунақа деб ўтирса, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз! Колхозни «бузилади» деб четда қараб турган одамлар тузганмас, тузамиз деб бел боғлаган одамлар тузган. Бу киши «тушунтириш керак» дейдилар. Тўғри, лекин «гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, гапни айтиб нетарсан онаси бемаҳал туққанга». Сиз куйиб-пишиб гапириб турганингизда сигири маъраб қолса, сизга эмас, сигирга қарайдиган одамга гап таъсир қиладими?»

Бундай мисоллар Абдулла Қаҳҳор реализмининг чуқурлашганидан, адиб инсон характерининг ич-ичларига кириб борадиган қудрат касб этганидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор халқ ҳаётини барча мураккаблиги билан тасвирлашдан ташқари, унинг такрорланмас рангларини ҳам, ўзига хос қирраларини ҳам яхши пайқайди. Айниқса, романда ўзбек ҳаётининг миллий

Ўзига хослигини ифодалашда ёзувчи катта муваффақи-
ятларга эришган. У халқнинг урф-одатларини, расм-
русмларини, эркак ва аёлларнинг бир-биридан фарқла-
нувчи психологиясини, манший турмушни яхши билади.
Характерларга инсоний жозиба бахш этишда, тасвир-
нинг ҳаётийлигини таъминлашда улардан маҳорат би-
лан фойдаланади. Бу жиҳатдан, айниқса, Шарофатнинг
Сиддиқжон билан ярашиш учун келгани тасвирланган
боб диққатга сазовор. Шу эпизодда характерлар, улар-
нинг хатти-ҳаракати, гап-сўзи, аҳволи-руҳияси психо-
логик жиҳатдан жуда ишонарли кўрсатилган.

Ҳа, «Қўшчинор чироқлари» ана шундай фазилят-
ларга эга. Унинг ижобий томонлари ҳақида яна анча
гапириш мумкин. Лекин шундоқ бўлишига қарамай,
«Қўшчинор чироқлари»ни ҳар жиҳатдан баркамол асар
деб аташ қийин. Ҳар ҳолда, уни «Ўтган кунлар», «Қут-
луғ қон», «Сароб» каби дурдона асарлар қаторига
қўйиб бўлмайди. Негаки, унда анча-мунча бадиий нуқ-
сонлар учрайди. Аввало шуни айтиш керакки, бу роман-
нинг сюжети ва композицияси «Қўшчинор»никига қа-
раганда анча мураккаб. «Қўшчинор», асосан, Сиддиқ-
жоннинг саргузаштларини кўрсатиш асосига қурилган
бўлиб, унинг сюжет чизиғи битта эди. «Қўшчинор чи-
роқлари»да ёзувчи ҳаёт мураккаблигини тўлароқ кўрса-
тиш учун кўпгина янги материаллар киритади. Энди ро-
ман сюжетида учта чизиқ пайдо бўлади — Сиддиқжон
чизиғига Қанизак тақдири келиб қўшилади. «Қўшчи-
нор» колхозининг тарихи ҳам мустақил сюжет чизиғи-
га айланган. Натижада «Қўшчинор чироқлари» кўп
планли романга айланган. Бу — яхши, албатта. Аммо
ёзувчи ҳаммавақт ҳам шу уч йўналишнинг ўзаро орга-
ник тарзда бирикиб кетишига эриша олган эмас. Бунинг
оқибатида кўп ўринларда бош қаҳрамон ё иккинчи
планга тушиб қолади, ё умуман, воқеалар ривожиди
иштирок этмай қўяди. Ёзувчи «Қўшчинор» колхозининг
тарихини ҳикоя қилиш учун Сиддиқжонни ярим йўлда
қолдириб кетишга мажбур бўлади. Шунингдек, Қани-
зак ва Қурбон ота тарихи ҳам романнинг умумий сюжет
чизиғи билан етарли боғланган эмас.

Бундан ташқари романда воқеалар ривожиди давомиди-
да кўпгина конфликтлар, ёрдамчи тугунлар пайдо бў-
лади, бироқ уларнинг ечими ҳаммавақт ҳам табиий чиқ-
қан эмас, баъзан эса бу ёрдамчи конфликтлар романнинг
марказий сюжет чизиғини бойитишга хизмат қилмай-

ди. Масалан, Раҳматилла Обидийнинг тарихи шундай. Ехуд романнинг бир бобида Абдусамат қорининг ив-вosi туфайли Урмонжон билан Тўланиса ўртасида жиддий дилсиёҳлик бўлиб ўтади. Аммо бу жанжал характерлар аро тўқнашувда намоён бўлиб улгурмай, шу бобнинг ўзида осонгина ҳал қилинади. Қанизак билан Қурбон отанинг топишиши ҳам анча сунъий, кишини ишонтирмайди.

Романда бир қатор образлар борки, улар мустақил характер даражасига кўтарилган эмас. Уларнинг номи бор-у, бетакрор қиёфаси, ўзига хос ранглари, юракни жизиллатадиган жозибаси йўқ. Масалан, Аҳмедов, Сафаров, Самандаров, Мавлонбеков характерлари мантиқий ниҳоясига етказилган эмас, ярим йўлда қолиб кетган. Иброҳимов, Иван Петрович, Новикова каби образлар эса жуда рангсиз чиққан.

Романнинг сўнгги қисми иллюстратив характерга эга. Ёзувчи реал ҳаётий воқеаларни кўрсатиш ўрнига тайёр ғояларга иллюстрация бериш йўлидан борган. Масалан, колхозда агротехника муҳим роль ўйнайди, ундан кенг фойдаланиш керак, деган ғоя Зокир ота билан Иброҳимовнинг ўзаро суҳбатларида жўнгина айтиб ўтилади. Ёзувчи ўша пайтдаги догматик танқиднинг талабларига ён бериб, романда ҳамма нарсани қамраб олишга интилган. Табиийки, романга киритиладиган ҳар бир эпизод, ҳар бир образ асарнинг марказий концепцияси билан чамбарчас боғланиб кетмаса, улар асарга ортиқча юк бўлади ва рангсиз чиқади. Бу эса асарнинг ғоявий-бадий қимматига путур етказмай қўймайди.

«Қўшчинор чироқлари» ҳақида шунча танқидий мулоҳазаларни ўқиган китобхонда, романнинг янги варианти «Қўшчинор»дан яхшироқми ёки аксинчами, деган савол туғилиши мумкин. Гарчи 50-йиллар танқидчилигида «Қўшчинор чироқлари» унинг биринчи вариантыдан беқиёс даражада устун туради» деган фикр аниқ айтилган бўлса-да, мен бундай деёлмайман. Қолаверса, ёзувчининг ўзи «Қўшчинор чироқлари»дан унча кўнгли тўлмаган ва бу тўғрида мақолаларида баралла айтган эди. Агар ёзувчи уни қайтадан ишлашга мажбур қилинмаганда, бунинг учун беш йил умрини сарфламаганида, эҳтимол, «Қўшчинор чироқлари»нинг ўрнига бошқа асар яратган бўларди ва бу асар балки адабиётимизнинг олтин хазинасидан ўрин олиб қолиши мумкин эди.

Мана, «Қўшчинор» ва «Қўшчинор чироқлари» ҳақидаги мулоҳазаларимиз ниҳоясига етди. Улар билан танишган китобхон «Бу гаплар бир замонлар ўтиб кетган гаплар экан. Уларни қўзғаш не ҳожат? Бугунги китобхонга эски гаплар нима беради?» деб ҳайрон бўлиши мумкин. Йўқ, ҳайрон бўлиш керак эмас. Улкан ёзувчилар ҳаётининг ҳар бир саҳифаси шунчаки адабиётимиз тарихининг зарварақларини ташкил қилмайди — уларда жуда катта ижодий тажриба, ҳамиша эсда тутиш лозим бўлган муҳим сабоқ ҳам мавжуд. Кечаги аччиқ тажрибаларни эслаб турмасак, катта изтироблар, маънавий азоблар эвазига эришилган сабоқларни унутиб қўйсақ, бугун жиддий-жиддий хатоларнинг бошқача шаклларда яна тирилишига замин яратиб берамиз. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг бу романи кечирган савдолар ҳақида анча батафсил тўхтадик.

«Қўшчинор чироқлари» — адабиётнинг бемалол ривожини учун зарур шароитлар етарли бўлмаган мураккаб даврда яратилган асар. Ундаги кўпгина камчиликлар шахсга сиғиниш туфайли адабиётда ўша даврда кенг қулоч ёйган догматик фикрлаш талабларига ён беришдан келиб чиққан. Фақат ёзувчининг юксак маҳоратига, чуқур ғоявийлиги ва партиявийлигига романининг кўпгина саҳифаларига чинакам ҳаётийлик руҳини бахш эта олган.

УЛҒАЙИШ ЙУЛИДА

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор унча баракали ижод қилгани йўқ — у атиги икки-учта фельетон ва ҳикоя ёзиш билан чекланди. Унинг фельетонлари ҳажман кичик бўлса-да, фельетон жанрининг хусусиятларини бойитган асарлар бўлди. «Нутқ», «Қуюшқон», «Тешик дастурхон» каби фельетонлар айрим шахсларни фош қилншга, уларнинг кирди-корларини очиб ташлаб, шу йўл билан салбий камчиликларни танқид қилишга бағишланган эмас. Аксинча, уларда жамият ҳаётида рўйи-рост кўрина бошлаган, тараққиётга жиддий тўсиқ бўла бошлаган жиддий иллатлар диққат марказига қўйилади-да, бу иллатларнинг ижтимоий моҳияти очилади. Натижада проблематик фельетон майдонга келади. Масала, «Нутқ»да ёзувчи сал нарсага расмийчилик қобигига ўраниб оладиган,

ҳар қандай жонли ипни жозибадан, ҳаётйликдан маҳрум этадиган одамларни танқид қилади. «Қуюшқон»да эса тор расмий рамкаларга тушиб қолган, мустақил фикрлаш қобилиятини йўқотиб қўйган ва шу туфайли одамларнинг бемалол, хотиржам ҳаёт кечиришига халақит бераётган кучлар танқид қилинади. «Тешик дастурхон» эса аёллар онгидаги эскилик сарқитларига қарши қаратилган.

Бу фелъетонлар теран ҳаётй мазмунга ва юксак бадийятга эга бўлгани учун бугун ҳам қимматини йўқотган эмас. Аммо адибнинг урушдан кейинги йилларда яратилган «Кровать», «Картина» каби ҳикоялари ҳақида бундай деб бўлмайди.

«Кровать» ҳикоясида ёзувчи совет кишиларнинг гуманизмини, бир-бирига меҳрибонлигини кўрсатмоқчи бўлган-у, воқеа тасодиф асосига қурилгани учун бош қаҳрамондаги бу хусусиятлар очилмай қолган. Ўз вақтида адабий танқид бу ҳикояни кескин қоралади, бироқ асарнинг ҳақиқий нуқсонлари, заифликлари бир чеккада қолиб кетиб, «ғоявий» камчилиги фош этилди. Қандай «ғоявий» камчилик, денг? Ҳикоя аслида «Бешик» деб аталарди — колхозчи йигит Фанижоннинг хотини қўчқордай ўғил туғиб беради-ю, Фанижон кўп йиллик орзуси ушалганига хурсанд бўлиб, шаҳарга бориб бешик харид қилиб келади. Уша давр танқидчиларига ҳикоядаги худди шу деталь ёқмади — нечук совет колхозчиси бешик харид қилса? Бу учига чиққан эскилик-ку! Шундай қолоқ одамни бадий асарга қаҳрамон қилиб олиш мумкинми? Ёзувчи ҳаётдаги янгиликларни нега кўришни истамасди? Ва ҳоказо, ва ҳоказо... Ҳолбуки, ҳикоя Фанижоннинг бешик сотиб олиши ҳақида эмасди — бу шунчаки адабий усул эди. Унинг ёрдамида ёзувчи асосий воқеани кўрмайди. Фанижон шом қоронғисида отда қишлоққа қайтаётганида кимдир бехосдан нимадир дегандай, қўлини силкитиб имо-ишора қилгандай туюлади. Фанижон аввал бунга эътибор бермайди, кейин бирдан ваҳимага тушади — уруш инвалиди бўлсачи? Ёрдам сўраб, илтимос қилган бўлсачи? Унда Фанижон нима деган одам бўлди? У бир оздан кейин отнинг бошини қайтариб, ўша жойга боради, лекин ҳеч кимни тополмайди. Шу тарзда кайфияти бузилиб, ичини ит кемириб, қишлоққа кириб келади. Маълум бўладики, унга қўл кўтарган одам колхоз отбоқари Насибали экан — у Фанижонни машина уриб-нетиб кетмасин, деб ҳушёрлик-

жа чақирган экан. Ана шу финал ҳикоядаги мазмунни жуда енгиллаштириб юборган, унга анчайин бир лати-фа тусини берган. Натижада, Ғанижоннинг уруш инвалиди учун қайғуриши ҳам нозарур бир ишдай бўлиб қолган.

Абдулла Қаҳҳор ҳақида дастлабки жиддий ишлардан бирини яратган москвалик адабиётшунос И. В. Боролина ўз монографиясида биринчи бўлиб, бу ҳикоя А. П. Чеховнинг «Казак» ҳикоясига яқин туришини айтганди. У ҳар икки ҳикояни таққослаб, «Бешик»да муайян даражада тақлидчилик элементлари борлигини ва бу ҳикоянинг муваффақиятсиз чиқишига сабаб бўлганини кўрсатган эди.

«Картина» ҳикоясида ёзувчи айрим санъаткорларнинг ҳаётдан орқада қолганини кўрсатмоқчи бўлган. Ҳикояда шоир билан кинорежиссёр қишлоққа бўлгуси комедия учун воқеа, сюжет, конфликт қидириб боради, аммо қишлоқ ҳаёти шу қадар гўзалки, улар биронта ҳам салбий ҳодиса топишолмайди, бирон конфликтли воқеага дуч келишмайди ва қуруқ қайтишади. Кинорежиссёр ва шоир образи бироз жонли чиққанига қарамай, ҳикоя китобхонда чуқур таассурот қолдирмайди. Уша йилларда адабий танқидчилик бу ҳикояни ҳам танқид қилган ва унда конфликтсизлик «назарияси»нинг таъсири мавжуд, муаллиф қишлоқ ҳаётини бекам-кўст, мукамал ҳаёт сифатида кўрсатади, деган фикр айтилган эди. Бир қарашда бу фикр тўғрига ўхшайди. Аммо «Картина» ҳикоясига бошқа нуқтаи назардан ҳам қараш мумкин — бу ҳикоя жиддий ҳикоя бўлмасдан пародия эмасмикан? Абдулла Қаҳҳор шу ҳикояда конфликтсизлик «назарияси»нинг бемаъни талаблари устидан ҳам, шу «назария» таъсирида ёзилган заиф, рангсиз, ўлик асарлар устидан ҳам кулмаяптими? Ҳикоянинг бутун ғоявий мазмунини чуқурроқ тушунишга ёрдам берадиган калит адибнинг кинояси эмасми? Агар масалага шундай қаралса, «Картина» ҳикояси бутунлай бошқача тарзда кўз ўнгимизда гавдаланади ва унга бериладиган баҳо ҳам бутунлай бошқача бўлиши мумкин. Лекин, шуниси фактки, бу ҳикоялар Абдулла Қаҳҳорнинг энг яхши ҳикоялари билан рақобатлаша олмайди. Хўш, нега энди бу йилларда Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жанрига жуда кам мурожаат қилди? Ўзининг бу соҳада орттирган бой тажрибасига таяниб, янги-янги, бақувват ҳикоялар яратмади? Бунинг учта сабаби бор.

Биринчидан, ўша йилларда ҳукмрон мавқеларни эгаллаб олган конфликтсизлик «назарияси» туфайли ҳаёт ҳақиқатини бемалол акс эттириш, унинг мураккаблиklarини ифодалаш, ҳаёт ҳодисалари замиридаги драматизмни ифодалаш анча қийин бўлиб қолган эди. Ҳикоя жанри эса характериға кўра драматизмни кўрсатишни, воқеаларнинг ички шиддатини, динамикасини тасвирлашни тақозо қилади. Шунинг учун урушдан кейинги йилларда фақат Абдулла Қаҳҳор ижодидагина эмас, умуман, адабиётимизда ҳикоя жанри жуда сустривожланди. Биз худди шу йилларда яратилиб, адабиётимиз хазинасига кириб қолган биронта ҳам бақувват ҳикояни кўрсата олмаймиз.

Иккинчидан, «Қўшчинор» романи атрофида деярлик икки йил мобайнида муттасил давом этган можаролар ҳам ёзувчининг ўзи истаган жанрда бемалол ижод қилишиға йўл қўйган эмас. Бу йилларда адиб янги-янги оригинал асарлар яратиш ўрниға «жамоатчилик»нинг талаби билан «Қўшчинор» романи устидаги ишини давом эттиришға мажбур бўлган.

Ниҳоят, учинчи сабаб шундан иборатки, 1948 йилдан бошлаб, Абдулла Қаҳҳорнинг хаёлини замонавий қишлоқ ҳаётидан янги асар ёзиш иштиёқи эгаллаб олади. Аввалги бобда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг республика юбилеи муносабати билан тузилган перспектив планида Абдулла Қаҳҳорнинг фамилияси рўпарасига «социалистик қишлоқ ҳақида асар» деб ёзиб қўйилганини эслатган эдик. Афтидан, бу план тузилган кезларда ёзувчининг нияти ҳали пишиб етилмаган бўлса керак, шунинг учун у бўлғуси асарнинг номини ҳам, жанрини ҳам қайд қилган эмас. Бироқ бу ният жиддий эди, шунинг учун у янги асарига секин-аста материал йиға бошлайди. Бу борада бир тасодиғ рўй беради-ю, унинг материал йиғиши жуда тезлашиб кетади. Кибриёхоним Абулла Қаҳҳорнинг урушдан кейинги йилларда Тошкент область Оржоникидзе районидаги «Қизил Ўзбекистон» колхозининг раиси Абдужамил Матқобилов билан жуда иноқ бўлганини, тез-тез унинг ҳузуриға бориб турганини, унинг ёнида от миниб, ферма борми, дала борми, қир борми айланиб келишлари ҳақида ёзади. Шундай кунлардан бирида колхозда ёзувчи Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Усмон Юсуповға рўпара келади.

Кибриё Қаҳҳорова Усмон Юсупов билан учрашув

адибнинг ижодий тақдирида сезиларли из қолдирганини шундай тасвирлайди:

«Бир куни раис арз эшитадиган сўрида ўтирган эдик. Бир маҳал оёғида этик, эғнида гимнастёрка, барваста бир киши машинадан тушиб, шаҳдам қадам ташлаб, сўри томон кела бошлади.

— Э, Усмон ака-ку!— дея Абдужамил ака билан Абдулла Қаҳҳор дарров у кишининг истиқболига пешвоз чиқишди.

Усмон ака ниҳоятда камсуқум эканлар. Кўрган киши бу одамни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари деб сира-сира ўйламас эди. Келиб сўрига ўтиргач, ҳол-аҳвол сўрадилар. Кейин Абдулла Қаҳҳорга қараб:

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?— дедилар. (У киши ҳаммани сенсираб гапирар эканлар).

Абдулла Қаҳҳор колхоз ҳаёти билан яқинроқ танишиш мақсадида икки-уч ойдан бери шу ерда яшаб юрганликларини айтдилар.

— Мирзачўлга бормайсанми? У ерда ҳам чўлни бўстонга айлантираётган одамлар жуда кўп. Агар хўп десаңг, мен шу бугуноқ районга телефон қиламан, райком секретари Тоҳиров сени кутиб олади,— дедилар Усмон Юсупов.»

Турган гапки, Абдулла Қаҳҳор Кибриёхоним билан бирга Мирзачўлга қараб йўл олади ва уч ойдан кўпроқ муддат мобайнида Мирзачўлдаги колхозлардан бирида истиқомат қилади. Шу тарзда ўз қаҳрамонларининг ичида бўлиш, уларнинг иссиқ-совуғини бирга баҳам кўриш, хурсандчиликлари ва ташвишларига шерик бўлиш ёзувчига кўп нарса берди.

Урни келганда шуни айтиш керакки, халқ ҳаётининг ўрганишда, бўлғуси асарлари учун материал йиғишда Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи амал қиладиган принциплар бор эди. У колхоз-совхозни бир айланиб келиб, битта лавҳа ё очеркни дўндириб ташлайдиган ёзувчилар тоифасидан эмас эди. Ҳовуз бўйида сувлар селиб, супуриб-сидирилган жойда ўтириб олиб, одамларнинг ҳаётини кузатиш йўли билан ҳеч нарсани ўрганиб бўлмайди деб ҳисобларди.

Бир йили Абдулла Қаҳҳор бир ойлик чет эл сафаридан қайтиб келди ва бири биридан қизиқ, бири биридан

¹ «Ешлик» журнали, 1985, 7-сон, 62-бет.

ажойиб таассуротларини гапириб берди. Шунда унинг ҳикояларини жон қулоғи билан тинглаб ўтирганлардан бири: «Абдулла ака, шуларнинг ҳаммасини ёзмайсизми, хўп ажойиб асар чиқарди-да» — деди. Аммо бу гап Абдулла Қаҳҳорга ёқмади. «Қизиқмисиз? — деб жавоб берди у.— Турист бўлиб кўрганини ёзиш билан иш битса, ёзувчиликдан осон касб бўлмас эди-ку...» Абдулла Қаҳҳор Испаниядаги ҳозирги ёзувчилардан бирининг тажрибасини ҳавас билан гапириб юрарди. Бу ёзувчи анча машҳурлигига қарамай, ҳар йили бир марта икки ой мобайнида ёнида бир тийин пулсиз, пиёда Испаниянинг бирор бурчини айланиб чиқар экан. У йўл-йўлакай одамларнинг хизматини қилиб, юкини кўтариб, уйнинг ремонтига ёрдам бериб, чорвасига қараб, узумини йиғиб олишга кўмаклашиб, тирикчилигини ўтказар экан. Табиийки, у бирон жойда ўзининг ёзувчилигини сира ҳам намоёйиш этмас экан. «Ҳаётни ўрганишнинг бирдан-бир йўли шу — ҳаётнинг ичида бўлиш, ўзини яшаб кўриш. Худди ўша испан ёзувчисидек, улуғ Горькийдек мамлакатни пиёда кезиш», дерди Абдулла Қаҳҳор. Аммо афсуски, баъзан хасталик сабаб бўлиб, баъзан яна бошқа бирон сабаб билан у бу ниятини тўла амалга оширолмасди. Лекин, шундоқ бўлса-да, Мирзачўлга қилган уч ойлик сафарига у шунчаки ҳаётни ўрганмади, шунчаки бир томошабин сифатида бир чеккада туриб уни кузатмади, балки ўша ердаги одамлар билан бир қозондан овқат еб, бир ҳаводан нафас олиб, бирга яшади. Колхознинг ўша пайтдаги турмуши эса ҳавас қиладиган даражада фаровон эмас эди. Яна Кибриё Қаҳҳорованинг хотираларига мурожаат қилайлик: «Ўша йиллари Мирзачўлнинг кўчалари тўпиққа уфадиган тупроқ, салгина ёмғир ташласа, бир ҳафтагача қуримай, ширачдай бўлиб ётар эди. Колхоз раиси билан Абдулла Қаҳҳор кўпинча от миниб дала айланишарди. Баъзан раиснинг қизил «Фиат» машинасида мени ҳам дала айлангани олиб чиқишар эди. Гоҳ-гоҳ машҳур пахтакор, Андижоннинг Бўтақора районидан Мирзачўлни Мирзачўстонга айлантираман деб келган Ғанишер Юнусовнинг бригадасига бориб дала шийпониде узоқ-узоқ суҳбатлашиб ўтирар эдик».¹

Мирзачўлдаги уч ойлик ҳаёт Абдулла Қаҳҳорда анча чуқур таассуротлар қолдирди. Тўғри, бу таассурот-

¹ «Ешлик» журнали, 1985, 7-сон, 63-бет.

лар дабдурустдан қисқа муддат ичида бадний асага айлангани йўқ — улар аввал «Мирзачўлда куз», «Сўз Ганишерга», «Келинг, ошна, чўл қўвлаймиз» каби очерклар тарзида намён бўлди, кейин эса «Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедияси учун асос бўлди, ниҳоят, Мирзачўлда учратган айрим одамларнинг баъзи хусусиятлари кейинчалик «Синчалак» қиссасини яратишда жуда асқотди — уларсиз Арслон Қаландаров, Эшон каби типларнинг туғилиши амри маҳол эди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор Мирзачўл сафаридан қайтгач, «Янги ер» («Шоҳи сўзана») асари устида иш бошлади ва унинг биринчи вариантини 1947 йилда ёзиб тугатди.

«Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедиясини Абдулла Қаҳҳорнинг ўша пайтгача ва ундан кейин ёзилган ҳамма йирик асарлари ичида энг омадлиси деса бўлади. Чунки бу комедия адолатсиз, тўқмоқли танқид хуружларига деярлик йўлиқмади, аксинча, у дунёга келиши биланоқ, жамоатчиликнинг илиқ муносабатини кўрди, кейинроқ эса асарни жаҳонга танилган санъаткорлар ва адабиётчилар қўллаб-қувватлагач, унга тош отишни мўлжаллаганлар ҳам анча ўйлашиб қолди.

1949 йилда Ўзбекистон республикасининг 25 йиллиги муносабати билан ўтказилган конкурсда «Янги ер» Комил Яшиннинг «Генерал Раҳимов» драмаси билан бирга тақдирланди. Худди шу йили атоқли театр режиссёри Ётим Бобожонов «Янги ер» ни Ҳамза театрининг саҳнасида қўйди. Шу муносабат билан муаллиф уни театр талабларига мослаштириб қайта ишлади. Комедия устидаги иш шундан кейин ҳам тўхтагани йўқ. 1950 йилда асарни атоқли совет ёзувчиси Юрий Герман билан Б. Рест рус тилига таржима қилди. Таржима жараёнида муаллиф текстга яна бир қанча ўзгартиришлар киритиб уни мукамаллаштирди. «Янги ер» шу йили Ленинградда «Звезда» журналида эълон қилинди. 1951 йилда эса Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтди. Декада давомида Ҳамза театри бошқа асарлар билан бирга «Янги ер»ни ҳам намойиш этди. Спектакль Москва томошабинларининг олқишини қозонди ва мутахассисларнинг юксак баҳосини олди. 1952 йилда «Янги ер» комедияси белорус драматурги Макаёнокнинг «Буйракдаги тош» комедияси билан бирга СССР Давлат мукофотига сазовор бўлди. Бу — жуда катта муваффақият эди. Абдулла Қаҳҳорнинггина эмас,

бутун ўзбек адабиёти, ўзбек драматургиясининг ютуғи эди. Гап, албатта, «Янги ер» комедиясининг ўзбек драмалари орасида биринчи бўлиб бу қадар юксак мукофотга сазовор бўлганида эмас. Гап шундаки, бу комедия ўзбек драматургияси ривожиди янги босқични бошлаб берди. Аввало шуни таъкидлаш керакки, Абдулла Қаҳҳор бу асари билан ўзбек совет комедиянавислигида анчадан бери узилиб қолган анъанани қайта тиклади. Ўзбек комедиянавислигига Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асос солган эди — унинг «Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри?», «Бурунги сайловлар», «Майсаранинг иши» каби комедиялари бу жанрнинг ажойиб намуналаридир. Ундан кейин 20-30-йиллар давомида адабиётимизда чуқурроқ из қолдирган комедиялар яратилмади. Урушдан кейинги йилларда комедиянинг аввалги шуҳратини тиклашга бир-икки уриниш бўлди. Аммо Туйғуннинг «Муҳаббат», Уйғуннинг «Қалтис ҳазил» каби асарлари ғоявий мазмунининг ғариблиги ва бадий савиясининг пастлиги туфайли бу вазифани ўринлатиб адо этолмади. Буни бажариш Абдулла Қаҳҳорнинг «Янги ер»и зиммасига тушди. Бу комедиянинг принципиал аҳамиятини белгилаган муҳим томонлардан яна бири шундаки, «Янги ер» ўзбек драматургиясини Бутуниттифоқ саҳнасига олиб чиққан, қолаверса, унинг шуҳратини халқаро миқёсда таратган биринчи ўзбек комедияси эди. Уша пайтларда «Янги ер» (Шоҳи сўзана) комедияси Урта Осиё театрларининг кўпчилигида саҳналаштирилди. Шундан кейин бир неча йил мобайнида «Янги ер» Иттифоқимизда 74 та театрда саҳнага қўйилди. Шужумладан, Москвада Моссовет номидаги театрда Завадский, Ленинградда Ленин комсомоли номидаги театрда Товстоногов каби машҳур режиссёрлар асарни томошабинларга тақдим этдилар. «Янги ер» (Шоҳи сўзана) Греция, Хитой, Вьетнам каби ажнабий мамлакатларда ҳам катта шуҳрат қозонди. Шунинг учун ҳам совет адабиётининг классиги, Ленин ҳақидаги драматик трилогиянинг муаллифи, Ленин мукофотининг лауреати Николай Погодин Абдулла Қаҳҳорнинг комедияси ҳақида махсус мақола ёзиб, асарга жуда юксак баҳо берган эди.

«Шоҳи сўзана» том маънодаги новаторона асар эди. У жанр хусусиятларига кўра, юқорида айтганимиздек, комедия жанрига мансуб, бироқ традицион комедиялардан анча фарқ қилади. Абдулла Қаҳҳор бу асари билан

комедиянинг янги хилини яратди дейиш мумкин. Гап шундаки, комедияда ҳаётдаги муайян қусурлар, одамларнинг ўзаро муносабатларидаги кемтиклар, уларнинг характеридаги нуқсонлар кулги орқали танқид қилинади. Бу кулгининг кучи ҳам, хили ҳам ҳар хил бўлиши мумкин, шунга боғлиқ равишда комедияларнинг жайр хусусиятлари ҳам фарқланади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана»сида эса салбий ҳодиса ҳам йўқ, салбий қаҳрамонлар ҳам. Автор асарда тасвирлаган одамларнинг ҳаммасига хайрхоҳлиги билан қалам тебратади, ҳатто уларнинг баъзи бир қусурларидан атай кўз юмгандек бўлади. Дарҳақиқат, бу майда камчиликлар уларнинг зўр ижтимоий фаолиятлари қаршисида арзимасдай кўринади. Ҳатто асардаги марказий «салбий» қаҳрамон бригадир Мавлон ака ҳам китобхонда ёхуд томошабинда ўзига нисбатан хайрихоҳлик уйғотади. Хуллас, комедиядаги ҳамма персонажлар нисбий, уларда чиндан ҳам замонавий қаҳрамонларга мансуб бўлган ахлоқий-маънавий фазилатлар мужассамланган.

Шундай қилиб, «Шоҳи сўзана» комедиясида кулги янгича функцияга эга — у ортиқ фош қилиш қуроли эмас, танқид воситаси эмас, балки ижобий кучларнинг фазилатларини тўлароқ очишга, замонамиз қаҳрамонларининг ахлоқий-маънавий фазилатларини тасдиқлашга хизмат қилади. Бу — жуда қийин, аммо Абдулла Қаҳҳор бу вазифанинг уддасидан чиққан.

«Шоҳи сўзана» комедиясининг бу хусусиятига кўпгина тадқиқотчилар орасида биринчи бўлиб Пиримқул Қодиров эътиборни жалб қилган эди. У 1955 йилда ҳимоя қилинган кандидатлик диссертациясида Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан кейинги йиллардаги ижодини тадқиқ қилар экан, «Шоҳи сўзана»даги кулгининг табиатини ўрганиб, асарнинг жанрини «қаҳрамонлик комедияси» деб белгилашни таклиф этган эди. Бу бирикма бир оз ғализроқ эшитилса-да, унда муайян ҳақиқат бор — асар давомида қувноқ ва беозор кулги ёрдамида кўз ўнгимизда қаҳрамон замондошларимизнинг тўлақонли характери намоён бўлади.

«Шоҳи сўзана» комедиясининг биринчи пардасидаёқ Абдулла Қаҳҳор бениҳоя жозибадор икки инсон характери яратган. Булар Холниса билан Ҳамробуви об-разларидир. Холниса — Деҳқонбойнинг, Ҳамробуви Ҳафизанинг онаси. Улар девордармиён қўшнилари; қирқ йилдан бери бир-бирларининг нонларини баҳам кўри-

шади. Ҳозир ҳам не-не ниятлар билан бир-бирларига қуда бўлишмоқчи. Бироқ улар Ҳафиза билан Деҳқонбойнинг Мирзачўлга отланишини эшитишади-ю, бирдан керосин сепилган оловдай ловуллаб ёнишади. Холниса ҳам, Ҳамробуви ҳам ёшларнинг узоқ ерларга жўнаб кетишига қарши. Уларнинг бу қаршилиги ғоят табиий — ҳар икки кампир ҳам кексайганида ёлғиз қолишдан чўчийди, ҳамиша суянчиқлари ёнида бўлишини исташади. Абдулла Қаҳҳорнинг маҳорати шундаки, ана шу икки инсоний характер ўртасидаги можарони чинакам юморга буркаган ҳолда табиий характерда кўрсатган. Кампирлар бир зумда бир-бирларидан ўпкалайдилар, бирининг назарида Деҳқонбой Ҳафизани, иккинчисининг назарида Ҳафиза Деҳқонбойни йўлдан урган. Бир зумда қирқ йиллик иноқлик унутилади, қудачиликка барҳам берилади, икки кампир юз кўрмас бўлиш даражасига етади.

Бироқ Холниса билан Ҳамробуви анчайин оддий кампирлар эмас, улар кўпни кўрган, социалистик тузум билан бирга улғайишган, бинобарин, неча марталаб ижтимоий манфаат деган нарсаларни шахсий манфаатдан устун қўйиб ўсишган. Уларнинг характерида баъзи бир кемтиклар бўлса бордир, баъзан улар бирон майда сарқит таъсирига берилса берилар, лекин аслини олганда улар — илғор ижтимоий онг эгалари. Масалан, Холниса ер ислоҳоти вақтида бойларнинг ерини тортиб олиб, камбағалларга бўлиб бергани учун Ленинни дуо қилган аёл. Холнисанинг ўзи бойлар ери билан от-уловини «бу ҳаром» деган бўлса ҳам, ичидан чиқариб айтган эмас ва ўшандай деган бўлса ҳам ер олган. Қўйингчи, мана шундай аёллар «ҳамма ўзининг эски деворини қучоқлаб ўтираверса, юрт қачон обод бўлади» деган масалани ўйлаб кўрмаслиги мумкин эмас эди. Улар пировардида ёшлар бошлаган иш ғоят хайрли эканини, элу-юрт учун зарурлигини тушуниб етишади ва ёшларнинг Мирзачўлга кетишига розилик беришади. Қирқ йиллик иноқлик қайта тикланади. Кампирларнинг ўзаро пизоси, бу низонинг аланга олиб ёниши, кейин секин-аста сўниши, ҳамма нарсанинг жой-жойида қарор топиши бир парда давомида кўрсатилган. Бу пардада ҳаракат жуда шиддатли, бирон ортиқча ибора ёхуд ноўрин тафсилот йўқ.

«Шоҳи сўзана»даги бошқа образлар ҳам ана шундай муваффақиятли чиққан образлардир. Комедиянинг

марказий қаҳрамонлари — ёшлар. Улар умрларида сўфи азон айтганини эшитмай, совет тарбиясини кўриб катта бўлишган. Фронт кўрган комсомол йигит Деҳқонбой, унинг қаллиғи Ҳафиза, қурилиш бригадасининг бошлиғи Қўзиёев, колхоз правлениеси секретари Салтанат каби ёшлар характерини чизар экан, ёзувчи биринчи навбатда улардаги юксак онглиликни, меҳнатга янги-ча муносабатни, коллектив манфаатини ҳар нарсадан юқори қўйишдек фазилатларини алоҳида таъкидлайди. Меҳнат бу ёшлар учун шунчаки тирикчилик воситаси эмас, балки жонажон ватанни янада гўзалроқ ва байроқ қилиш воситасидир. Уларнинг тасаввурида она-юрт шоҳи сўзанага ўхшайди. Бу сўзанада чипта ямоқ бўлмаслиги керак. Шунинг учун улар Мирзачўлни гулистонга айлантириш учун жон-жаҳдлари билан меҳнат қиладилар.

Аммо «Шоҳи сўзана» ҳар қанча баркамол асар бўлмасин, ўша даврда кенг илдиэ отган бир иллатни — конфликтсизлик назариясининг салбий таъсирини четлаб ўтолган эмас. Агар биз пьесанинг марказий конфликтини аниқламоқчи бўлсак, кўрамизки, унда яхлит конфликт йўқ. Бунинг натижасида пьеса иккита мустақил асарга ажралиб кетади. Унинг биринчи пардасида Холниса билан Ҳамробуви ўртасидаги тўқнашув тасвирланган. Бу тўқнашув ўзининг тугунига, ривожига, кульминациясига ва ҳатто, ечимига эга. Аввалига ҳар икки кампир фарзандларининг Мирзачўлга боришига қаршилиқ қилишади. Шундан бошланган можаро тобора кескинлашади. Кейин иккала кампир ўз хатоларини тушунади ва бу парда Деҳқонбой ва Ҳафизанинг чўлга боришига розилиқ беришлари билан тугалланади.

Иккинчи пардадан эса янги воқеа бошланади. Биз энди бир томондан Деҳқонбой ва Ҳафиза, иккинчи томондан Мавлон ўртасидаги тўқнашувнинг гувоҳи бўламиз. Мавлон Ҳафизанинг тоғаси, колхоз бригадири. У оз миқдорда бўлса-да шуҳратпарастлик касалига чалинган. Унинг назарида Деҳқонбой Мавлонни суриб чиқариб, ўрнини эгалламоқчи ва шуҳратига шерик бўлмоқчи. Кейинги воқеалар давомида бу тўқнашув ривожлана боради ва ҳал бўлади. Кўрамизки, пьесага ўзаро фақат ташқи белгилар орқали боғланган икки мустақил воқеа асос қилиб олинган. Воқеалар орасидаги узилишни сезган драматург, пьесанинг учинчи пардасида Холниса билан Ҳамробувини Мирзачўлга

олиб келади. Аммо бу пьесадаги ҳаракатнинг ички мантигидан келиб чиқмайди. Иккинчи томондан, Мавлон билан Деҳқонбойлар ўртасидаги конфликт ҳам анча енгил тасвирланган. Конфликт туғилиб улгурмасданоқ ижобий ҳал бўлади. Бунинг сабаби шундаки, драматург Мавлонни бенуқсон кўришга ҳаракат қилади. Унинг тасвирида Мавлондаги нуқсон ҳеч қандай ижтимоий модиятга эга эмас, ўткинчи, осонгина тузалиб кетадиган нарса. Уша йилларда ҳукмрон бўлган конфликтсизлик назарияси ана шу тарзда энг яхши асарга ҳам салбий таъсир кўрсатган.

Ҳаётда бу назария адабиётнинг ривожига жуда катта тўсиқ бўлаётгани борган сари аён бўла бошлади. Шунинг учун ҳам партиямиз бу сохта назарияга қарши ўзининг салмоқли сўзини айтди. 1952 йилда «Правда» газетасида «Драматургияда қолақликни тугатайлик» деган редакция мақола эълон қилинди. Унда конфликтсизлик назарияси ҳаётни бузиб кўрсатишга қаратилган догматик назария сифатида кескин қораланди. Ҳаёт ғоят мураккаб жарён экани, унда ижобий ва салбий кучлар ўртасида тинимсиз кураш бориши, совет адабиёти ҳаётнинг нурли томонларини улуглаш билан чекланиб қолмаслиги, балки ундаги салбий жиҳатларни ҳам бадий инъикос эттириши зарурлиги ҳақидаги фикрлар олға сурилди. Шу мақолада совет сатирасини ривожлантириш ғоят актуал вазифа эканлиги айtilди ва «бизга совет гоголлари ва шчедринлари керак»лиги ҳақидаги шиор майдонга ташланди. Бу мақола совет адабиётининг ривожини янги изга буриб юборишда муайян роль ўйнади.

Орадан кўп ўтмасдан совет адабиётида янги тенденциялар вужудга келаётганидан дарак берувчи асарлар пайдо бўла бошлади. Булар биринчи навбатда Валентин Овечкиннинг «Районнинг кундалик ҳаёти» деган қиссаси ва Тендряковнинг «Иван Чупровнинг таназзули» деган очерки эди. Ҳар иккала асарда ҳам воқеалар қишлоқда ўтади. Валентин Овечкин Борзов деган райком секретари образини яратди. Уша пайтгача адабиётимизда райком секретари образи кўп яратилган. Лекин уларнинг ҳаммаси ижобий қаҳрамонлар бўлиб ҳаракат қиларди. Адабий практикада партия аъзосини салбий рангларда кўрсатиб бўлмайди, деган ақида юрарди. Валентин Овечкин жуда катта жасорат билан шу ақидага қарши чиқди. Борзов ўтакетган даражада

салбий шахс. У планларни бажаришни, ўз районининг ҳамиша илғор бўлишини истайди. Лекин бу мақсадга колхозларни хонавайрон қилиш, бор-будини совуриш йўли билан эришади.

Орадан кўп ўтмасдан Москвада совет ёзувчиларининг II съезди бўлди. Бу съезд ҳам конфликтсизлик назариясини кескин қоралади, адабиётдаги схематизм ва юзакиликни рад этди. Натижада адабиётимиз ривожда секин-аста янги босқич шакллана бошлади. Абдулла Қаҳҳор бу босқични «Оғриқ тишлар» деган янги драматик асари билан кутиб олди. Бу асар том маънодаги сатирик драма бўлиб, унда хотин-қизларга бойфеодалларча муносабат қораланган ва замонамизнинг «шляша кийган Худоёрхон»лари кескин фош қилинган эди. Ўз вақтида Ҳамза театрининг сахнасида ўйналган бу асар томошабинлар ўртасида катта шухрат қозонди.

«СИНЧАЛАК»

I

Биз 50-йилларнинг иккинчи ярми ва 60-йилларнинг бошларидаги адабиётимиз ҳақида, унинг ютуқлари тўғрисида гурурланиб гапирсак арзийди. Лекин бундан ўша пайтдаги адабиёт фақат ютуқлардан иборат эканда, деган хулоса чиқмаслиги керак. Афсуски ўша йилларда адабиётимизда ўртамиёна асарлар, ғоявий ва бадий жиҳатдан паст савияда турадиган хомхатала асарлар ҳам кўп эди. Бироқ бу асарлар адабиётимизнинг қиёфасини ҳеч қачон белгилай олган эмас. Ушандан бери 25-30 йил ўтди. Ўртамиёна асарлар шу қисқа давр синовига ҳам дош беролмадилар. Бугун уларни ҳеч ким эсламайди ҳам. Юқорида зикр этилганга ўхшаш асарлар эса адабиётимизнинг янги шароитдаги парвозидан дарак берган асарлар сифатида яшашда давом этмоқдалар. Улар орасида Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссаси алоҳида ўрин тутади.

II

Архив материаллари, Абдулла Қаҳҳорнинг биографияга тегишли ҳужжатлар ичида «Синчалак» қиссасини ёзиш нияти қачон туғилганлиги ҳақида ҳеч қандай

маълумот йўқ. Шунингдек, қиссанинг қўлёзмалари сақланиб қолмаганлиги учун ёзувчининг асар устидаги ижодий иши қандай кечганини, қандай босқичлардан ўтганини аниқлаш қийин. Ҳарҳолда Кибриё Қаҳҳорова «Чорак аср ҳамнафас» деб аталган хотираларида «Синчалак» устидаги иш 50-йилларнинг биринчи ярмида ёзувчининг Фарғона водийси бўйлаб қилган сафарлари пайтида бошланганини айтади. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи 60-йилларнинг ўрталарида ёзган мақолаларида Қаландаров ва Саида образларини яратишда ҳаётда кимларнинг характерларидан фойдалангани тўғрисида умумий тарзда бўлса ҳам эслатиб ўтади. Шу ўринда биз эътиборингизни «Синчалак» қиссаси пайдо бўлиши биланоқ унинг бошидан кечган баъзи бир ғалати воқеаларга жалб қилмоқчимиз.

Абдулла Қаҳҳор қиссани 1958 йилда ёзиб тугатди. Асар худди шу йили тугатилиши бежиз эмас эди — ўша йили Москвада ўзбек адабиёти декадаси бўлиши керак. Ўзбек адабиётида декадага тайёргарлик ишлари етарли бўлмаганлиги учун декада бир оз кечиктирилди ва 1959 йилнинг февраль ойида ўтди.

«Синчалак» декадага тавсия этилиши керак бўлган асарлардан эди. Абдулла Қаҳҳор асарни рус тилига таржима қилиш ҳақида ўйлай бошлади. Шу мақсадда у қиссанинг сўзма-сўз таржимасини тайёрлайди. Уша йили Тошкентга кўчиб келган атоқли рус ёзувчиси Константин Симонов сўзма-сўз таржима билан танишгач, қиссани рус тилига ағдаришга розилик билдиради. Таржима устидаги иш кўтаринки вазиятда кечади ва орадан кўп ўтмасдан тайёр бўлади. Абдулла Қаҳҳор қиссани ўзбек тилида нашр қилишга ошиқавермайди. Адабий ҳаётдаги анъанага кўра бизда пайдо бўлган ҳар бир йирик асар алоҳида китоб ҳолида нашр эттирилмасдан олдин «Шарқ юлдузи» саҳифаларида дунё юзиви кўради. Аммо Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» қўлёзмасини нима сабабдандир журналга бермаган. У 1958 йилнинг охирларида қўлёзмани республика Давлат Бадий адабиёт нашриётига топширган ва нашриёт январь ойининг охирларида қиссани китоб ҳолида босиб чиқарган. Бу орада қиссанинг русча варианты «Звезда Востока» ва «Знамя» журналларида эълон қилинади. 1958 йилнинг охирида эса «Синчалак» қиссасидан айрим парчалар вақтли матбуот саҳифаларида пайдо бўлади. «Синчалак» рус ва ўзбек тилларида илк бор пайдо

бўлиши билан боғлиқ бу фактларни бежиз келтираётганимиз йўқ, албатта. Гап шундаки, 1959 йилнинг 23 январь куни Ўзбекистон Ёзувчилар союзида Комил Яшин раислигида «Синчалак» муҳокамаси бўлиб ўтди. Бу муҳокама адабий жамоатчиликда галати таассурот қолдирди. Албатта, ёзувчининг асари Ёзувчилар Союзида муҳокама қилинса, бунинг ҳеч қандай таажжубли томони йўқ. Бундай муҳокамалар адабий ҳаётимизнинг кўп йиллардан бери таркибий қисмига айланиб кетган. Одатда янги яратилган романлар, ёҳуд қиссаларнинг кўпчилиги адабий жамоатчилик муҳокамасидан ўтади. Муҳокама вақтида асарнинг ютуқ ва камчиликлари батафсил таҳлил қилинади, уни янада яхшилашга қаратилган қимматли мулоҳазалар айтилади, маслаҳатлар берилади. Хуллас, бундай муҳокамалар ёзувчига ҳам, адабиётга ҳам фойда келтиради, холос. Аммо афсуски, «Синчалак» қиссасининг муҳокамаси ҳақида бу гапларни айтиб бўлмайди. Авваламбор бу муҳокама чиндан ҳам ёзувчига ёрдам бериш мақсадида қилингани шубҳали. Чунки, муҳокама ўтган куни Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадасининг очилишига роппа-роса йигирма кун вақт қолган эди. Муҳокамага раислик қилган ва уни бошлаб берган Комил Яшин ўз сўзида «Биз мулоҳазаларимиз билан муаллифга ва таржимонга ёрдам бермоғимиз керак, токи улар қиссада мавжуд бўлган нуқсонларни бартараф этиб, асарнинг янада яхшироқ бўлишига эришсинлар»,— деган истак билдиради. Лекин бунга амалга оширишнинг иложи йўқ эди. Чунки ҳар қандай муаллиф ёки таржимон йигирма кун ичида қиссадек йирик асарни тузатиш ишларини ниҳоясига етказа олмайди. Бунинг устига «Синчалак», юқорида кўрганимиздек, аллақачон рус тилида журналда босиб бўлинган ва ўзбек тилида ҳам алоҳида китоб ҳолида нашрдан чиққан эди. Бинобарин, муҳокамада айтилган мулоҳазаларни инобатга олишнинг сира имкони йўқ эди. Шундай экан, нега муҳокама ўтказилди?!

Муҳокаманинг бориши, унда айтилган кўпгина субъектив фикрлар шундан далолат берадики, декада арафасида кимгадир бу қиссани ёмон отлиқ қилиш, унинг шаънига доғ тушириш зарур бўлиб қолган. «Кимгадир» деган сўз заминида нима бор, ким яширинган? Бугун бу саволга жавоб бериш унча қийин эмас. Декадада муҳокама қилиниши керак бўлган романлар ичида Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романи ҳам бор эди. Та-

бийиқи, романиниги муаллифи ҳам, унинг теварагидаги лаганбардорлар ҳам «Бўрондан кучли» романи ҳаддан зиёд мақталишини, ҳамма асарлардан ортиқ баҳоланишини жуда-жуда ишташган (Декада вақтида содир бўлган баъзи бир воқеалар бу фикримизни тўла тасдиқлайди). Аммо айрим асарлар ва биринчи навбатда «Синчалак» қиссаси ўзининг юксак ғоявий-бадний савияси билан бу ишнинг юзага чиқишига жиддий тўсиқ бўлган. Шунинг учун уни Москвага етиб бормасданоқ ёмонотлиқ қилишга уринганлар. Бунинг энг синалган, қулай йўли эса битта — асарга сиёсий айб тақаш.

Шуниси қизиқки, муҳокамадан анча олдин «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Синчалак»дан парча эълон қилиниши биланоқ, «қиссада жуда катта сиёсий хатолар бор эмиш», деган миш-мишлар, узунқулоқ гаплар тарқаган эди. «Катта сиёсий хатолар» нималардан иборатлигини ҳеч ким аниқ билмасда, асар ҳақидаги бўҳтон гаплар анча кенг ёйилди. Ниҳоят, муҳокама куни етиб келди ва унда айрим нотиқлар ёзувчининг «сиёсий хато»лари нимада эканини «кўрсатиб беришди». Буни қаранг: қиссадаги энг катта «сиёсий хато» қуйидагича экан: «Бўстон» колхозига Ҳиндистондан меҳмонлар келадиган бўлишади. Саида партия ташкилотининг секретари сифатида меҳмонларни кутиш программасини тузади ва маслаҳатлашиб олиш учун уни Қаландаровга кўрсатади. Шу эпизоднинг тасвирланиши жуда катта қўпол сиёсий хато экан. Чунки, чет эл пропандаси «Совет Иттифоқида темир парда бор, советлар ажнабийларга фақат ўзлари хоҳлаган нарсани кўрсатадилар», деб даъво қилади. Саиданинг бояги иши эса гўё шу даъвони тасдиқлайди. Ҳолбуки, бундан ҳам бемаънироқ, бундан ҳам кулгилироқ даъво бўлиши мумкин эмас. Ахир чет элдан эмас, иккита дўстини чақирадиган одам ҳам меҳмонни қандай кутишни аввалдан ўйлаб, режалаштириб қўяди. «Синчалак»ка тақалган бошқа сиёсий айблар ҳам ана шундай юзаки ва бемаъни эди. Баъзи бир нотиқлар қисса персонажларидан бирининг орден-медалларини кўкрагига тақиб, сўлмаганини дастурмолга тугиб юришини сиёсий хато дейишди. Яна баъзи бировлар Саидани, яъни давримизнинг ялғор кишисини, коммунистни, партия ташкилотининг секретарини синчалак деб аташда ҳам «жиддий» нуқсон кўрдилар. Баъзи нотиқлар ҳатто асарнинг номини

Ўзгартиришни ҳам таклиф қилишди. Аммо бундай мулоҳазаларнинг барчаси муҳокамада жуда жиддий эътирозларга ҳам сабаб бўлди. Айниқса, асар номини ўзгартириш ҳақидаги таклиф К. Симоновнинг қаттиқ танқидига учради. «Асарнинг номи ўзбек тилида қандай жаранглашини айтишим қийин. Бунинг учун тил билиш керак. Рус тилида ажойиб жаранглайди,— деди у.— Мабодо муаллиф асарнинг номини ўзгартиришга йўл қўйган тақдирда, мен у билан жуда қаттиқ тортишган бўлар эдим. Русча таржимада «Птичка-невеличка»ни ўзгартирмай қолдириш кераклигини исбот қилиб берган бўлардим. Ахир ҳамма гап шу номда-ку! Қичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни. Катта ишларни бажаришга қобил бўлган бундай синчалаклар кўп бўла керак. Асар номининг моҳияти мана шунда».

Муҳокама сўнгида сўзга чиққан Абдулла Қаҳҳор ҳам «Синчалак» шаънига айтилган бўҳтонларни рад этди. Шундай қилиб, муҳокама кўзлаган натижани бермади. Аксинча, унда ёзувчига нисбатан адолатли, ҳалол ва объектив муносабат устун келди: «Синчалак» адабиётимизнинг катта ютуғи сифатида юксак баҳоланди.

III

«Синчалак» повести ўзбек колхозининг 50-йиллардаги ҳаётига бағишланган. Асарни ўқиган ҳар бир ўқувчи унда ўзбек қишлоғининг жуда таниш манзарасини, миллионлаб тонна оқ олтинни мислсиз меҳнат билан етиштирадиган одамларнинг қалбга яқин қиёфаларини кўради. Аммо повестда шу таниш манзаралар, шу таниш қиёфаларнинг ҳали бизга маълум бўлмаган, ҳали ҳеч ким адабиётда айтмаган томонлари очилган. Ёзувчи бизни Коммунистик партиянинг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш соҳасидаги тadbирлари туфайли колхоз ҳаётида юз бераётган жиддий тарихий силжишлар билан, колхоз одамларининг ўйин ва фикрлари, шодлиги ва ташвишлари билан муфассал таништиради. Автор чуқур гуманизм билан, совет кишисига чексиз ҳурмат ва муҳаббат билан қишлоқни келажакка бошлаётган кучларни тасдиқлайди, бу кучларга халақит бераётган иллатларни фoш қилади, бундай иллатларни «чимдиб олиб ташлаш эмас, томири билан суғуриб ташлаш зарурлиги»ни уқтиради. Бошдан-оёқ келажакка ин-

тилиш руҳи билан суғорилган, келажакни яратаётган оддий одамларга эҳтиром билан тўлиб-тошган бу повестнинг қимматли томонларидан бири шундаки, унда колхоз ҳаётида партия ташкилотининг етакчилик ва уюштирувчилик роли ҳаққоний очилган. Колхоз тузумини янада мустаҳкамлашнинг, колхоз демократиясини юксак даражага кўтаришнинг йўли партия ташкилотини мустаҳкамлаш, унинг ишларини тўлалигича ленинча принциплар асосига қуриш экани ҳақидаги идея повестнинг асосий идеяларидан бирини ташкил қилади.

Бу идея асарнинг асосий қаҳрамонлари Саида Алиева, Арслонбек Қадандаровлар образида ва уларнинг узоқ давом этувчи, мураккаб тўқнашуви орқали очилган.

Саида заифгина, мўртгина, оддий бир қиз. Унинг биографияси ҳам оддий — ўн йилликни битириб, комсомол ишида ишлаган. Сўнг райком секретарининг ёрдамчиси. У минглаб, ўн минглаб ўзбек қизларидан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмайди. Повестда худди мана шу оддий бир қиз давримизнинг асл қаҳрамони даражасига кўтарилган. Ёзувчи Саида ҳаётидаги бурилиш нуқтасини, унинг шу пайтгача яширин бўлган ёки ҳали тўла намоён бўлмаган ички кучларининг биринчи марта рўй-рост, мукамал намоён бўлиш процессини повестга асос қилиб олади.

Саида тўсатдан ҳаёт тўлқинларининг ўртасига тушиб қолади. Энди у ўз ихтиёрини тўлқинга бериб қўймаслиги, тўлқин қаёққа оқизса, шу ёққа кетавермаслиги, балки уни ўз ихтиёрига бўйсундириб, ўз мақсади йўлига буриши керак. Бу — қийин, жуда қийин. Айниқса увоққина, мўртгина, ҳали ҳаётда бирон жиддий тажриба орттирмаган Саида учун қийин. Аммо Саида мана шу қийин ишни бажариш учун дадил курашга отланади. Биз унинг дадиллигига тан берамиз, унинг курашини диққат билан кузатиб борамиз ва шу қийин ишнинг уддасидан чиқиб, қаршимизда янги қиёфада пайдо бўлганда, кўрамизки, Саида сира ҳам мўрт эмас, балки ҳар бир ҳақиқий коммунист каби алоҳида маъдандан ясалган; унинг увоқлиги ҳам бекор экан — унинг тоғни урса талқон қиладиган маънавий кучи бор экан.

Саида — ёрқин адабий тип. Шунинг учун типки, унинг характерида ҳозирги ўзбек аёлига хос хусусиятлар ифодаланган. Биз бу сифатлардан иккита муҳимини кўриб чиқамиз.

Саиданинг энг ажойиб хислати шундаки, у иш одами, фаолият кишиси. У ўзининг ҳаётдан нима исташини яхши билади, муайян мақсадга эга. Унинг мақсадлари порлоқ ва олий мақсадлардир. У мана шу мақсадлари йўлида интилади, ҳаракат қилади, уни амалга ошириш учун конкрет иш билан машғул бўлади. Шу жиҳатдан уни И. С. Тургеневнинг «Арафа» романидаги Елена билан солиштириш ўринли бўларди. Маълумки, Елена ҳам маълум мақсадга эга эди. У ўз ватанининг манфаатлари учун яшашга, бирон иш қилишга муштоқ эди. Аммо бу ишни қандай қилишни, қачон қилишни билмасди. Чор Россиясида ҳукм сурган шароит Еленаларининг эзгу орзуларини амалий ишга айлантиришга имкон бермаган. Шунинг учун Елена амалий иш қиладиган кунни кутиб яшаган, аммо бу ҳақиқий кунни яқинлаштириш учун жиддий уринолмаган. Саида ундан фарқ қилароқ аниқ фаолият билан, одамларнинг ҳаётини яхшилашга, янада гўзал қилишга қаратилган амалий иш билан яшади. У бу ишни шов-шув солмасдан, кўкрагига уриб, гердаймасдан, осойишта қилади. У — райком секретарининг ёрдамчисими, колхоз партия ташкилотининг секретарими — Саида учун бунинг аҳамияти йўқ. Бугун у секретарь, эртага оддий колхозчи бўлиши мумкин. Бугун у бу колхозда, эртага шаҳарга ишга келиши мумкин. Лекин қаерда бўлмасин, қандай мансабда бўлмасин, у биринчи навбатда — коммунист ва коммунистлигича қолади. Унинг коммунистик бурчи эса ҳар қандай шароитда ҳам халқ манфаати учун тинмай ишлашни, атрофидаги одамларга ўрнак бўлишни, кишиларни улуғ ишларга отлантиришни тақозо қилади.

Повестда Саиданинг фаолият кишиси, амалий иш одами эканини кўрсатувчи эпизодлар кўп. Қуйидаги мисолга диққат қилинг: райком тавсияси билан Саида колхозга келади ва ҳали партия мажлисида секретарликка сайланмай туриб, иш бошлаб юборади. У одамларни ўрганади, колхознинг пасти-баланди билан танишади, партия ташкилотининг ишларини суриштиради, партия мажлисини тайёрлайди. Баъзилар бунга ҳайрон бўлиши мумкин: не, секретарликка сайланмай туриб, бу ишларни қилиши қандай бўлди экан? Ёзувчи партия демократиясини бузиб тасвирламаяптими? Йўқ, албатта. Саида бу ишларни қилишига сабаб шуки, у — фаолият кишиси. Бу эпизод Саида характерининг мангикий изчиллик билан яратилганини, яхлит, бутун харак-

тер эканини кўрсатувчи кўпгина мисолларнинг биридир. У колхозга келиб, қачон мени секретарь қилишса, шунида ишлайман, деб кутиб ўтирмайди; ўтиролмайди, бунга унинг табиати йўл қўймайди. У коммунист сифатида колхоз ҳаётига, колхоз кишиларининг тақдирига қизиқишни ўз бурчи деб билади. У секретарь қилиб сайланмаганда ҳам, колхозда бошланган ишини чала қолдирмас, уни охирига етказар эди. Колхоз раиси Қаландаров унинг шаштини қайтариш учун, «шошманг, аввал сизни сайлансин, кейин хунарингизни кўрсатаверасиз» деган маънода личинг қилади. Саиданинг жавоби жуда характерли: «Бир коммунистнинг қилмишини муҳокамага қўйишни талаб қилиш учун секретарь бўлишим шартмикин?» Бу сўзларда Саиданинг фаол, нишан табиати рўй-рост кўринади — у коммунист, шунинг учун ҳамма жойда, ҳар қандай шароитда ўз эътиқодлари учун астойдил курашади.

Ёзувчи Саида табиатидаги ҳақиқий коммунистларга хос бўлган ана шу умумий хислатни жуда конкрет, такрорланмас формада олади. У повестининг бошидан охиригача Саида характерини мантқан яхлит сақлаган ҳолда, унинг колхоздаги амалий фаолиятини, бу фаолиятнинг моҳиятини очиб беради. Автор бу образ орқали раҳбарликнинг ленинча услуби нақадар ҳаётий, нақадар самарали эканини, халқнинг ташаббусига кенг йўл очиб берувчи услуб эканини кўрсатади.

Саиданинг бутун фаолияти зўр гуманизм билан суғорилган: унинг ҳар бир колхозчига муомаласида инсонга эҳтиром сезилиб туради. «Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...» Саиданинг бу сўзларида унинг фаолияти мазмунини тапқил қилувчи инсонпарварлик яққол ифодаланган.

Саиданинг принципиал, партиявий фаолияти колхознинг йиллар давомида шаклланиб, бир маромга тушиб қолган муҳитига янги ва мусаффо тўлқин олиб киради. Бу тўлқин натижасида қишлоқ одамлари онгида, тушунчаларида, ўй ва туйғуларида жиддий уйғониш вужудга келади, «муштдай-муштдай қизлар»дан тўртиб, хотинхалаж ва кекса колхозчиларга қадар ҳаммаси колхоз ишлари ҳақида ҳеч кимдан тортинмай бемалол гапирадиган, мулоҳаза юритадиган бўлиб қолади. Худлас, партия ташкилотининг мустаҳкамланиши, унинг ишларини ленинча принциплар асосида қайта қуриш колхозчилар оммасининг сиёсий активлигини оширади ва халқ

ташаббуси учун кенг йўл очади (XXI бобда тасвирланган колхоз мажлисини эсланг). Санда фаолиятининг энг муҳим якунларидан бири мана шунда.

Санданинг типик хислатлари Қаландаров билан тўқнашув давомида, айниқса, ёрқин очилади. Қаландаров ҳам ёрқин адабий тип. Қаландаров образи адабиётимизда жуда кўп учрайдиган, ҳаммамизга миридан-сиригача яхши маълум бўлиб қолган, аввал қолюқ бўлиб, кейин икки шингил насиҳат билан хамирдан қил суғургандай осонгина тузалиб кета берадиган, тузалмаса, ишдан олинадиган сийқа раислардан тубдан фарқ қилади. Шунингдек, Қаландаров сурати «Муштум» сахифаларида кўп учрайдиган, кўзлари чақчайган, пешонаси буришган, гўдак кўрса важоҳатидан кўрқиб, чинқириб йиғлаб юборадиган раислардан ҳам эмас. Йўқ, асло! Қаландаров — бениҳоя мураккаб образ. Одатдаги «салбий» ёки «ижобий» деган ўлчовлар унга тўғри келмайди. Бу образ заминда ёзувчининг колхоз ҳаракати тарихида катта роль ўйнаган, кўпинча колхозни опичлаб катта қилган, тажрибакор, деҳқончилик илмини сув қилиб ичиб юборган раисларимизнинг халқ олдидаги тарихий хизматларига ҳурмат-эҳтиром ётади. Айни чоғда, Қаландаров образида шахсга сизиниш йилларида туғилиб, шаклланиб қолган, ҳозир тараққиётимизга жиддий ҳалақит бераётган ижтимоий иллатлар ҳам бадний умумлаштириб берилган. Бир томондан биз унинг катта ташкилотчи эканини, колхоз ишлаб чиқаришини, колхоз одамларини беш павжасидай яхши билишини кўрамиз ва бунга ишонамиз. Унинг колхозни ҳар йили планни бажаради, колхозчилар катта-катта даромад олади. Қаландаров ҳам одамларни севади, уларга «одамнинг чиқити бўлмайди», «одамнинг ёмони бўлмайди. Биров тош, биров гул, ўз жойида иккови ҳам яхши...» деган фалсафа асосида муомала қилади. У ҳатто бировни уришса, кўздан нарида — кабинетга олиб кириб, якка ўзини уришади, биров билан гаплашса, худди шундан бошқа зарур иши йўқдай, шошмай, жуда берилиб гаплашади. У — ҳалол, тўғри одам, колхоз мулкани тишининг қавагида авайлаб сақлайди.

Иккинчи томондан, Қаландаровда манманлик, ютуқлардан эсанкираш касали ҳам кучли. Унда қандайдир «беклик» иллоти бор. У қаршисида одамлар ҳурмат ва кўрқув аралаш итоаткорона одоб сақлаб туришини яхши кўради, бировдан эътироз эшитса, танқид еса, жони

халқумига келиб, фиғони фалакка чиқади, танқид қилганнинг кўкрагига тиззасини тираб, тилини суғуриб олишга» тайёр. Узини яккаю ягона, алмаштириб бўлмайдиган одам деб билади. Гарчи ўзи очиқ айтмаса-да, «мен осмоннинг устуниман, мен бўлмасам, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади» деган ишонч психологиясига жуда сингиб кетган. Унинг биринчи партия мажлисидаги қилиғини эсланг: мажлис бошланиши билан сўроқсиз-жавобсиз, «сизлар гаплашиб ўтирингларчи», деб чиқиб кетади. Ёзувчи бу ўринда Қаландаровларга хос жуда характерли, жуда ҳаётий деталь топган. Ахир, колхозда «Ўзи хон, кўланкаси майдон» одам учун оддий колхозчи каби интизомга бўйсуниб айб бўлади-да! Ҳамма нарсани ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмай, ўзи ҳал қилишга кўникиб қолган одам, партия мажлиси ёки умумий мажлисни қуруқ расмиятчилик деб билади. Бу иллатлар колхоз ривожига жиддий тўсиқ бўлиб қолади. Қаландаров фақат ишлаб чиқаришни, планни, процент, тонна, килограммларни ўйлайди-ю, одамни, унинг ҳаётини ҳар томонлама яхшилашни ўйламай қўяди. Унинг асосий мақсади — нима қилиб бўлса-да, юқоридаги раҳбарларнинг назаридан тушиб қолмаслик бўлиб қолади, обрўси тўкилиб қолишидан қўрқади. Бу қўрқув уни қалбакилик, кўзбўямачилик йўлига, ҳамма нарсанинг устини ялтиратиб, пардоз бериб, кўз-кўз қилиш йўлига бошлайди. Обрў учун муҳташам бинолар қурилади (аммо улар ҳаммиша қулф туради), обрў учун — клуб қурилади (аммо унда доим қурт боқилади), обрў учун — рекордчи теримчилар топилади (аммо бу рекордчилар қалбаки бўлади), обрў учун — радиоприёмниклар ўрнатилади (аммо — комиссия кетгач, улар йиғиштириб олинади). Бундай кўзбўямачилик асосига қурилган процентлар-у, планларнинг мустаҳкам бўлмаслиги табиий — Қаландаровдаги иллатларнинг ижтимоий зарари мана шунда!

Ёзувчи яхши ташкилотчи, яхши деҳқон Қаландаров иллатларининг илдизларини ҳам очади. Уларнинг бири — илмсизлик, иккинчиси — танқид ва партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганидир. Илмсизлик, пухта ва чуқур билимнинг йўқлиги, умумий савиянинг саёзлиги, кенг маънодаги маданиятнинг етишмаслиги колхоздай катта хўжаликни бошқаришда Қаландаров олдида қийинчиликлар туғдиради, колхоз ишлаб чиқаришини илмий асосда қуришга, унинг истиқ-

болига назар ташлашга, истиқболдан келиб чиқиб, ишни уюштиришга имкон бермайди, партиявий-сиёсий, тарбиявий ишлар сояда қолиб кетади. Танқиддан, партия интизомидан четга чиқиб қолиш эса — Қаландаровни оммадан ажратиб қўяди, ундаги шуҳратпарастликни авж олдиради, ўзини «алоҳида одам» деб билиш касалига мубтало қилади. Бу, бора-бора Қаландаровнинг одамларга муҳаббатини ҳам нотўғри йўлга бошлайди — одамлар, Қаландаров назарида, планни бажарадиган (бинобарин, раиснинг юзини ёруғ қиладиган) кучдангина иборат бўлиб қолади. Қаландаровда омманинг устидан «рахбар» бўлиш касали кучаяди. Унинг Саидага насиҳатини эсланг: «Айб ўзингизда, одамлар билан аймоқи бўлиб, катталарни бетга чопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб қўйдингиз! Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида туриши керак!» Қаранг, «Ҳар ким ўз иззатида турсин», «Фуқаропарварлик қилинмасин!» Қаландаровнинг бу сўзларидан «рахбар — бошқа, ҳалқ — бошқа, раҳбар халқдан устун туриши керак» деган чиркин фалсафанинг ҳиди келиб турибди. Бу — Қаландаровнинг сўзигина эмас, эътиқоди ҳам. Унинг фаолияти ана шу «фалсафа» билан суғорилган. Илмсиз Қаландаров «рахбарликка» ноқобил чиқиб қолишидан жуда кўрқади. Шунинг учун ҳам кимки унга «Бек ака!» деб турса, «Сиздан донороқ раҳбар ҳали онадан туғилмаган» деб турса, жуда хуш ёқади. Бундан дарҳол повестдаги Эшон каби лаганбардорлар фойдаланади, унинг соясида беташвиш умр суриш учун Қаландаровнинг шуҳратпарастлик кўчатига сув қуйиб кўкартиради.

Кези келганда Эшон образи ҳақида ҳам икки оғиз гапириш керак. Эшон — ҳаётдан ўзи учун мумкин қадар кўпроқ нарса олишни, аммо унинг эвазига ҳаётга ҳеч нарса бермасликни принцип қилиб олган одамлар тоифасидан. Унинг мақсади бир амаллаб, «беш кунлик дунёда, фароғат-роҳат ичида, айш-ишрат билан яшаш». Шу мақсад йўлида унинг асосий қуроли «лаганбардорлик, ғийбат, сувни лойқалатиб балиқ тутиш». Автор Эшон образини жуда ёрқин характерловчи аниқ деталлар, қуюқ ранглар топган. Унинг фалсафаси — меъчанлик ва обивателлик фалсафасидир: «Отам... қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл, учи бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан» деганлар». Шу фалсафага амал қилиб, Эшон Қаланда-

ровнинг гўшти билан териси орасига кириб олган келт хозда старший чойхоначи, бундан ташқари раиснинг югурдаги, набобпаз ва ошпази, ашулачиси, қизиқчиси, улфати, ҳодимлари, агенти, мирзаси. У Қаландаровнинг заиф томонларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади, шунинг учун ҳам бу заифликларни авж олдиришга, Қаландаровни халқдан янада ажратиб ташлашга уринадди. Қаландаровлар мана шундай заминда кўкаради.

Саидага қайтайлик. Повестнинг негизи Саида билан ана шу колхоз масштабида бек бўлиб олган Қаландаров ўртасидаги курашга қурилган. Бу курашда Саиданинг давримиз аёл қаҳрамони сифатидаги яна бир хислати очилади — у Қаландаровга қарши эмае, Қаландаров учун кураш олиб боради, унинг яхши фазилатларини қўллаб-қувватлайди, улардан ўрнак олади, иллатларини эса аёвсиз йўқота бошлайди. Қаландаровлар эгилмайдиган, эгилса ҳам зўрга қирсиллаб-чирсиллаб эгилладиган тоифадан. Автор бообрў, қўли узун, томири маҳкам Қаландаровга қарши кураш жуда мураккаб ва қийин иш эканини, қуруқ насиҳатлар билан иш битмаслигини яхши тушунади. Шунинг учун ҳам Саида билан Қаландаров ўртасидаги тўқнашувни бутун ўткирлиги билан, заифлаштирмай, бўямай, енгиллаштирмай тасвирлайди. Ёзувчи бу идеялар ва характерлар тўқнашувини янгича бир формада — ақлда, топқирликда, заковатда тортишув, мусобақалашув формасида беради. Қаландаров Саидани камситиш, ерга уриш, шайғини қайтариш учун доимо жуда ўткир, жуда обрўзли ва жуда маъноли пичинглар, киноялар, гаплар айтади, Саида эса уларга янада ўткирроқ, янада образлироқ, янада маънодорроқ жавоблар топади. Шу тортишувда Саида образининг бизни мафтун қилган иккинчи хислати — унинг бениҳоя ўткир ақли, топқирлиги, заковати, биларонлиги очилган. Ҳаётни кенг мушоҳада қилиши, одамларнинг, ўзининг хатти-ҳаракатини анализ қилиш, воқеа ва ҳодисалардан чуқур хулосалар чиқара олиш, ҳар бир ишни ҳар томонлама ўйлаб, пухга ўринлатиш, хуллас ажойиб ақл, чуқур фаросат Саидани бизнинг айрим китобларимиздаги кўнгина «ижобий қаҳрамонлар»дан ажратиб туради. Биз Саиданинг ишларини кўриб завқланамиз, унинг топқирлигига, ҳоиржавоблигига тан берамиз.

Саида билан Қаландаровнинг ақл-фаросат бобидаги тортишуви бизга икки моҳир қиличбознинг жангини

эслатади. Қаландаров жуда энчил ҳаракатлар қилиб, Саиданинг энг нозик жойларига зарб беришга тиришади, Саида эса ҳар гал янада энчилроқ ҳамла билан унинг зарбини қайтаради, ҳатто қўлидаги қилишни уриб туширади, таслим бўлишга мажбур қилади. Биргина мисол: Қаландаров Саидани пийпалаб ташлаш учун синчалак ҳақидаги гапни айтади: «Синчалак деган қушнинг биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан!» Бу киной ва кесатиққа тўла сўзларга нима деб жавоб бериш мумкин? Саида тонади: «Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака, хўроз ҳам «мен чақирмасам, тонг отмайди» деб ўйлар экан». Бу жавобни эшитгач, Саидадан кўз ёши кутган Қаландаровнинг «Йўқол!» деб қиққиритишдан ва покөл шлягани шарт-шурт йиртиб, аламини олишдан бошқа иложи қолмайди.

Саида ва Қаландаровнинг тортишуви бешдан-оёқ автор таламтининг нақадар ўткирлигидан далолат берувчи мана шундай ажойиб образлилик асосига қурилган. Бу тортишув пировардида Саида узил-кесил галаба қовонади.

Шу тариқа аниқ мақсад йўлида актив фаолиятга интилиш, бениҳоя ўткир ақл-фаросат ва бу хислатларнинг тажрорланмас формада тасвирланиши, Саида образининг қозирни ўзбек аёлларининг энг яхши хислатларини умумлаштирган тип даражасига кўтарилганини таъминлаган. Табиий, савол турғилиши мумкин: хўш, эндигина катта ҳаёт йўлига қадам босган Саида шунчалик ишларни қилишга қаердан куч топди? У нимага таянади? Бу савалга жавоб бериш учун повестда кўтарилган ва биз қозирча тилга олмаган иккинчи йирик ижтимоий проблема билан танишиб чиқиш зарур.

* * *

«Синчалак» повестидаги энг муҳим проблемалардан яна бири — ўзбек аёлининг тарихий тақдири масаласидир. Ўзбек аёли ким эдию, ким бўлди, қандай куч уни янги одамга айлантирди, қандай кучлар унинг ривожига халақит берапти? Повестда мана шу саволларга мукамал бадий жавоб берилган.

Ўзбек аёлининг бугунги маънавий қиёфаси, бугунги кучи, ҳаётда тутган ўрни Саида образида очилган. Аммо,

Саида, тўғрироғи саидалар қандай тарихий йўлни босиб ўтди? Езувчи бу саволга жавоб бериш учун повестга бир қатор ёрдамчи образлар, ёрдамчи воқеалар киритган. Улар повестда худди сув ости оқими каби биринчи қарашда кўзга илинмайдиган «мустақил бир сюжет» линиясини ташкил қилади. Бу линия ўзбек аёлининг тарихий биографиясидан иборат. Бу линия айрим-айрим тармоқчалардан, бошқа-бошқа одамларнинг тақдиридан ташкил топади. Аммо улар бирлашиб, давримизнинг улуғ бир ҳақиқатини очиб беради. Бундай тармоқларнинг бири Кифоятхоннинг тақдиридир. Кифоятхон анча ёшга борган хотин. Унинг буваси бозорларда поякичилик билан умр ўтказган. Маткарим тўсатдан ўлиб қолади. Унинг ўлими оиланинг қора тақдирини бошлаб беради. Замон, давр, шароит бу оилани ўз келисида роса туяди, унинг суякларини мажақ-мажақ қилади. Кифоятхоннинг онаси Эрмат баззозга учинчи хотин бўлади. Аммо ҳаёт уни жиноят йўлига бошлайди — у рашк туфайли кундошини ўлдиради, қотила бўлади. Бу билан ҳам у шум тақдирнинг ёвуз панжаларидан қутила олмайди. Пулдорлар эркисиз, нажотсиз аёлни ўз қўлида қўғирчоқ қилиб олади, унинг қолган умри исловатда кечади. Кифоятхоннинг тарбияси ҳам исловатда, онаси ёнида ўтади. Кифоятхон 14 ёшида уни бир савдогарга саккизинчи хотин (!) қилиб беришади. Савдогар ўлиб кетади, Кифоятхон эса «ўзига роса эрк беради». Пироварди, «кўр-кўрни қоронғида топар» дегандек, Эшонга хотин бўлади. Қандай аянчли, қандай фожиона тақдир! Повестда жуда ҳассослик билан, қисқагина ҳикоя қилинган бу тарихда биз ўтмишдаги ўзбек аёлларининг эркисизлиги, мол ўрнида кўрилганини, тилсиз-забонсиз махлуқ бўлганини кўрамыз.

Энди Саидалар тақдирига эътибор берайлик: Саида — ёш, совет даврида туғилиб ўсган. У совет мактабида ўқийди, комсомол унинг характерини шакллантиради, партия унга мақсад олижаноб мақсад беради, унинг фаолиятини шу мақсад йўлига буради. Ёшлигидан бошлаб, Саида коллективизм руҳида, одамлар учун хизмат қилишга интилиш руҳида тарбия кўради, сочи узун, ақли қисқа», «заифа», «аёлнинг қўли қисқа» деган эски ақидалар унинг пок руҳига доғ солмайди. Аксинча, у ҳаммавақт ўзини ҳақиқий инсон, ўз тақдирининг эгаси деб билган. Бу унга мустақиллик бахш этган ва фаолиятга ундаган, Давр, замон саидалар оиласини ҳалокат қу-

чоғидан олиб чиқди, уларга янги ҳаёт, янги тақдир бахш этди. Бу икки оила тақдирида социалистик турмушнинг қудратли тузум эканлиги, ўзбек аёллари тақдирида янги порлоқ саҳифа очган тузум эканини яққол кўриш мумкин.

Бу улуг ҳақиқат повестда Умидахон, Манзураҳон, Меҳри образларида ҳам очилган.

Умиданинг эри урушнинг биринчи кунларидаёқ ўлган. У қайнонасини онаси билан тенг кўради, уни бағридан чиқармайди. Усмонжон икки қайнонали бўлишга розилик беради. Орадан йиллар ўтади, уларнинг оилавий бахти барқарор бўла боради. Биз повестда бу онланинг ички ҳаётини кўрмаймиз. Аммо Умиданинг шу ишида ҳозирги ўзбек аёлларига хос бўлган янгича вафо, янгича садоқатни, янгича инсонийликни, ҳозирги ўзбек оиласининг янгича хислатларини равшан кўрамиз.

Манзура образи ҳам эпизодик образ — биз у билан фақат бир мартагина учрашамиз. У — раққоса, ўқийди. Одамлар олдида ота-онаси учун ор қилади, уялади, улардан юз ўгирган. Ота-онаси Эшон билан Қифоятхон бўлгандан кейин, бу, албатта, табиий ҳол. Эшон заиф мавқеини мустақкамлаш учун қизини Қозимбекка бериб, раисга қуда бўлишни ўйлайди. Аммо Манзура ўз эркини поймол этиш, ота-она «орзусига» (ёки қора ниётларига) ўзини қурбон қилишни истамайди.

Меҳрининг ҳаёт йўли Манзураникига нисбатан кенг-роқ берилган. У ҳаётда адашади: ит ялаб кетишини ўйламай, қозонини очиқ қолдиради. Пироварди, қандай қилиб Зулфиқоровга иккинчи хотин бўлиб қолганини ҳам сезмай қолади. Бошқа бир шароитда Меҳрининг тақдири аянчли бўлиши мумкин эди. Аммо янги тузум унинг йиқилишига йўл қўймайди, уни суяйди, тўғри йўлга бошлайди. Меҳри Зулфиқоров чангалидан қутилиб ўқишга кетади.

Бу уч образ Саида образини тўлдиради, ўзбек аёлига саидаларга куч берган нарса янги социалистик ҳаёт экани ҳақидаги фикрни тўлароқ очади.

Саида ўз фаолиятида халқ оммасига таянади. У халқ қалбига йўл тополади, ундаги порлоқ ва ёрқин торларни созлай олади, халқдан ўрганади. Саиданинг хатти-ҳаракатлари халқнинг маънавий кўмаги билан қатъийлашади, принципиал бўлиб боради, аксинча, Қаландаровдаги иллатлар халқ инкорига сазовор, улар халқ ичида томир ёзмайди. Бу, айниқса колхознинг уму-

мий мажлиси тасвирланган бобда (XXI боб) жуда яхши очилган.

Повестда «Саидадаги хислатларни ким тарбиялаган?» деган саволга ҳам жавоб топамиз. Саиданинг хислатларини Коммунистик партия тарбиялаб, камолга етказган. Бу идея Саида билан райком секретари Тоҳиржон Носировнинг муносабатларида конкрет ифодаланган. Носиров ҳам повестда ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Унга жуда кам ўрин берилган. Аммо образнинг тўлақонли чиқиши ёки чиқмаслиги, унга ажратилган саҳифалар сони билан ўлчанмайди. Ёзувчи Носиров образининг етакчи томонларини тона олган, уларни бўрттириб, аниқ кўрсатган. Натихада, Носиров бизнинг кўз ўнгимизда энг яхши партия ходимларининг сифатларини умумлаштирган жонли одам каби намоян бўлади. Ёзувчи уч-тўрт адабий факт билан бизни Носировнинг чинакам коммунист ва ўткир раҳбар эканига ишонтиради. Носировдаги энг яхши хислат — одамларга ишончдир. У Саиданинг ёшлигига қарамай, ундаги кучни сеза олади, бу кучнинг юзага қалқишига ёрдам беради, Саиданинг ўзида ўз кучига ишонч ҳосил қилади! Носировда қўмондонлик қилиш касали, одамлар ташаббусини бўғиш илллати йўқ. У ўз қўли остидаги кадрларни мустақил, қийинчиликлардан қўрқмайдиган қилиб тарбиялайди. Бу хислатларнинг ҳаммаси жонли одамга хос формада берилган. Биз Носировнинг ақлли, фаросатли эканини, одамларнинг қалбини яхши била олишини конкрет кўрамиз. Буларнинг барчаси Носиров образини ўзбек адабиётидаги энг яхши партия ходимлари образидан бири деб баҳолашга асос беради. Саида ўз фаолиятида ҳаммавақт Носировнинг маънавий кўмагини сезиб туради, у орқали эса партиянинг кўмагини ҳис этади.

Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ўзбек аёлининг социалистик тузум ва Коммунистик партия туфайли эришган ютуқларини реалистик тарзда кўрсатиб беради.

Повестда бу ютуқларни кўз қорачиғидай сақлашга чақириб ҳам кучли жаранглайди. Автор ташвишли овоз билан «Опалар, сингиллар! Сизнинг ҳуқуқларингизга, эркингизга чанг соладиганлар ҳали буткул йўқ бўлиб кетган эмас, улардан ҳушёр бўлинг!» деб огоҳлантиргандай бўлади. Ёзувчи аёлларга бой-феодалларча муносабатнинг формалари кўплигини, кеча мағлубиятга учраган форма бугун янгича тусга киришини, улар-

га қарши кураш зарурлигини уқтиради. Бу жиҳатдан Тожихон ва Ойниса образлари характерлидир.

Тожихон — бригадир, эри Ҳамидулла — колхозда ҳисобчи. Улар 17 йил умр қилишган. Ҳамидулла авваллари хотинини урган, энди урмайди. Аммо хотинини бир жойга олиб бормаёди, хотинининг ўзи борса, ғаш келади, бир баҳона қилиб ғурбат бошлайди. Ҳамидулланинг фақат бир орзуси бор: бир илож қилса-ю, хотинини қаноатдан уйга михлаб қўйса! «Ҳозирги замонда бунга нонни сандиққа қулфлаб, қўйвораман деб қўрқитиб, мушт кўтариб, пичоқ ўхталиб эришиб бўлмайди». Шу тариқа Ҳамидулланинг хотинига феодалларча муносабати янги тусга киради — у ҳовлисини, уйини, рўзгорини биров кўрса, оғзи очилиб қоладиган бўстонга, қасрга, музейга айлантириб қўяди, саккиз минг сўмга хотинининг портретини ишлатади, худлас, Тожихонга олтидан қафас тайёрлайди. Ҳолбуки:

Олтин қафас ичра гар қизил гул битса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

Ўз тақдирини колхоз тақдири билан боғлаган Тожихон охири эридан воз кечади, уни четлаб ўтиб, олдинга интилишда давом этади.

Ойниса — оддий колхозчи аёл. У ҳам ўз эркчи, ўз ҳуқуқи учун дадил кураша олади. Биз Ойниса билан ҳам повестда кам кўришамиз, аммо, бу образда ёзувчининг ғоявий мақсади тўла очилганига ишончимиз комил. Ёзувчи бу образ орқали ҳам аёлларга нотўғри муносабатнинг яна бир формасини фош қилади. Ойниса колхоз мажлисида нутқ сўзлайди. Унинг нутқи аччиқ ҳақиқатларга тўла: «Мана, мен, беш боланинг онасиман, эрим олтинчи бола, чунки бунга ҳам қарашим керак. Эрим билан барабар кетмон чопаман, кечқурун рўзгор, бола... Утган йили мен ўн бир тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўринг-чи, шунча пахта теришимда неча мартаб ўтириб турдим экан, бундан ташқари шу ўн бир тонна юкни кўтариб, неча юз километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзгор иши, бола ташвиши, мажлис... Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қилмасам, эрим бурнини жийиради!»

Дарҳақиқат, айрим колхозларда девдай-девдай йигитлар ҳисобчи-ю, омборчи бўлиб олиб, аёллар кетмон ишига қўйилган эмасми? Терим вақтларида тарозининг тепасида аёллардан қанча ҳисобчи кўриш мумкин? Те-

римни машиналаштиришга қарши чиқаётган одамлар аёллар меҳнатини енгиллаштиришга ҳам қарши чиққан бўлмайдими? Яслилар, болалар боғчаси, туғруқхоналар касалхоналарга эътибор бермаган раисларнинг қилмишини аёлларга феодалларча муносабат деб аташ мумкин эмасми? Ҳа, аёлларга бой-феодалларча муносабат фақат эрнинг хотинига ёмон муносабатигина эмас, унинг юқоридагидек формалари ҳам борки, улар кам бўлсада, айрим колхозларда учраб туради. Партия бунга қарши кураш олиб борапти. Ёзувчиларнинг ўткир овози бу курашда жиддий ёрдам бўлади.

Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ўзбек аёлининг тарихий тақдири каби муҳим проблеманинг бизга маълум томонларини бугунги актуал масалалар билан боғлайди, уни келажак, эртанги кун нуқтаи назаридан ҳал қилади. Бу эса повестнинг ўткир замонавий асар бўлишини, коммунистик қурилишда жанговор қурол бўлишини таъминлаган.

Повестнинг улкан, ижтимоий қиммати ва тарбиявий аҳамияти ҳам мана шунда.

IV

«Синчалак» повестини Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий манерасига хос бўлган энг яхши хислатларнинг синтези дейиш мумкин. Повесть ҳақиқий ёзувчи учун бадий маҳоратнинг чегараси бўлмаслигини, унинг ҳар бир асари чинакам бадий кашфиётларга тўла бўлишини исбот қилади.

«Синчалак» повести ажиб бир куйга, латиф ва мунис бир қўшиққа ўхшайди: уни ўқишга бошлагач, ундан ажралиш қийин, у фақат фикрларимизни бойитадигина эмас, қалбимизга лаззат ва роҳат бағишлайди. Хатто, кўпгина ўртамиёна асарларни ўқиб, адабиётдан анча ихлоси қайтиб қолган, шунинг учун ҳар бир янги асарни ишонқирамай қўлга оладиган одамлар ҳам «Синчалак» ни ўқигач, бадий адабиётнинг қудратли сеҳргарлик кучига тан бермай иложи йўқ.

Авторнинг маҳорати дастлаб шунда кўринадики, у ҳар бир персонаж учун такрорланмайдиган белги, ўзига хос хислат топа олади. Бу хислатлар кўпинча кичкина деталлар орқали очилади, улар персонаж характерини қамраб олади, тўғрироғи унинг энг муҳим томонини очиб беради. Қаҳрамонларнинг асарда тутган ўр-

нига қараб, баъзилари қатор деталлар ва штрихлар билан, баъзилари бир-икки деталь билан тасвирланади.

Мана, Қаландаровни олайлик: асарнинг бошидаёқ унинг бир хислати билан танишамиз: «Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига «Эшон!» дер экан. Бу «икки нон билан бир чойнак чой олиб кел» дегани, «ҳой, эшон» деса, ош букюргани, «Эшон ҳой» дегани эса «ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман» дегани бўлар экан». Мана шу деталнинг ўзиёқ Қаландаровнинг ҳокимона қилиқларга мойиллигини кўрсатади. Айни чоқда бу деталь чинакам ҳаётий деталь ва у бизнинг хотирамизга мустаҳкам ўрнашиб қолади. Еки қуйидаги детални эсланг: Қаландаров ҳар гал «Тошкентга келса, циркка кирмай кетмас эди». Бу кичкина хислат ҳам Қаландаровнинг маънавий дунёсини очишда нақадар ўринли. Саиданинг отаси Али бобони эсланг: у эпизодик фигура, унга повестда жуда кам ўрин ажратилган. Аммо ёзувчи Али бобо учун шундай белгилар топганки, натижада ҳеч кимга сўз қотмайдиган, кўчага кам чиқадиган, уй ишига қарашишдан бўшаган ҳамма вақтини арқон каравотда деворга қараб ўтириб, ғамгин куй мақомига тебраниб ўтказадиган Али бобонинг қиёфаси ўқувчида унутилмас таассурот қолдиради.

Повесть бошдан-оёқ ёрқин ва қувноқ юмор билан суғорилган. Автор баъзи қаҳрамонларини эркалатиб, суёйиб, баъзиларини мийиғида кулиб, яна бир хилларини кулги билан маҳв этиб тасвирлайди. Енгил ва хушчақчақ кулги асарга нур бериб туради, уни ўқувчига яқин ва азиз қилади. Бу кулги айни чоқда ўқувчида қаҳрамонларга маълум муносабат туғдиради. Ўқувчи билан уларнинг орасини яқинлаштиради. Орденларини сиққанича тақиб, сиғмаган медалларини рўмолчага туғиб юрадиган Тожихон қанчалик содда ва самимий! Саида билан айтишиб, уни енголмагач, кучини похол шляпага кўрсатган Қаландаровнинг ожизлигида қанча соғлом юмор бор! Докторлар курортда дам олинг, деб маслаҳат берган Хуринисодан кулмай иложимиз борми? Еки уруш йиллари, аскарликдан қолиш учун бир ҳафтанинг ичида бисотидаги йигирма олти тишининг ҳаммасини суғуртириб ташлаган Эшонни олинг. Унинг бу қилиғидан ижирғаниб, нафратланиб куламыз. Хуринисони деб, Қаландаровни ўлдириш учун келган, аммо «унга рўпара келишдан ҳайиқиб, эшагининг қорнига

ничоқ уриб кетган» Асад бойваччанинг қилигидан қотиб-қотиб куламиз. Баъзан юмор, кулги повестда жиддий руҳда тасвирланаётган воқеага янгича тус беради, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларини янгича, кутилмаган томондан очади. Хотини Тожихон билан тўс-қиёмат жанжал қилаётган Ҳамидулла «ўзини-ўзи ўлдирадиган бўлиб, қўлига тушиб қолган ярим шиша сапсар сиёҳдан кўнгли тортганча ичади». Ўз-ўзини ўлдиришга аҳд қилиш-ку — фожеа, аммо шундай оғир дамда, кўзига ҳеч нарса кўряймай кетиши лозим бўлган бир вақтда Ҳамидулла сиёҳнинг ҳаммасини эмас, кўнгли тортганича ичганини кўриб, бу фожеанинг пуч, асоссиз, бемаъни фожеа эканини, Ҳамидулланинг аччиқ устида сиёҳни ичишга ичиб қўйиб, кейин, ичаётганда жон ширинлиги эсига келиб қолганини ва шаштидан қайтганини кўра-миз. Бу ўриндаги кулги Ҳамидулла образини бизнинг нигоҳимизда қанчалик пастга туширади!

Хуллас, асарга сиғиб кетган бу соғлом, доно ва қувшоқ юмор унинг бадий қимматини янада оширишда катта роль ўйнайди. Айни чоқда бу юмор Абдулла Қаҳҳор талантининг ўзига хос бир томони, янада балоғатга етганда, янада ярқираб очилганидан далолат беради.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор асарларида пейзаж умуман, жуда кам ўрин тутади. «Синчалак»да ҳам шундай. Аммо повестга киритилган ҳар бир манзара авторнинг гоёмий маҳсадларига шу қадар уйғунки, уларда ҳам ёзувчининг маҳоратини яққол кўриш мумкин.

Повестда кам учрайдиган пейзажлар жуда ихчам, бир-икки деталь орқалигина чизилган бўлиб, бошдан-оёқ қаҳрамоннинг ички руҳига, кайфиятига мос, унинг туйғуларини очишга қаратилган. Масалан, Қарим отасини «перроннинг у бошидаги қари мажнунтол остидаги ташландиқ бир будка ёнида» топади.

Хотинини сўйиб қўйиб, қамалиб кетган, кейин қамовдан чиқиб, дарбардарликда умр ўтказган Али бобонинг ғамини, кулфатини, ғариблигини қари мажнунтол, ташландиқ будка бўрттириб, қабартириб кўрсатади. Пейзаждан бундай тежаб, унумли фойдаланиш ҳам асарнинг умумий бадий қиёфасини белгилашда муҳим роль ўйнайди.

Повестнинг тили ўзбек тили нақадар бой ва гўзал эканини, унинг имкониятлари қанчалик кенглигини исбот қилади ва бойликлардан фойдаланишда ёш ёзувчиларимиз учун ажойиб ўрнак бўлади. Даставвал повесть

тилиннинг ихчамлигини айтиш керак. Унда бирон ортиқча, ноўрин ишлатилган сўз топиш қийин. Жумлалар қуйиб қўйилгандай мустақкам. Тўғри, автор тилида биз икки-уч ўринда бироз ғализ жумлаларга дуч келдик. Масалан, бир ўринда, Саида «колхозга яқинлашган сайин унинг зеҳнида тажрибасизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай олиш-олмаслик ваҳимаси юзига қалқий бошлади» деган жумла бор. Яна бир-икки ўринда шунга ўхшаш жумлаларни учратамиз. Улар жуда оз. Унинг устига бошқа бирор асарда бундай жумлалар диққатни жалб қилмаслиги ҳам мумкин. Аммо Абдулла Қаҳҳор асарида бундай жумлалар ошдан чиққан курмакдай дарров билинади-қолади. Умуман олганда, повестнинг тили ҳар жиҳатдан мукамал ишланган.

Автор тилидаги соддаликка ва ихчамликка халқ мақолларини, идеоматик ибораларни моҳирона ишлатиш билан эришган. Кўп ўринларда эса янги-янги иборалар топганки, улар ўзининг маънодорлиги, ихчамлиги билан мақолга айланиб кетиши табиий. Айни чоқда улар қаҳрамонларнинг характерини очишда, автор тилини образли қилишда катта роль ўйнайди. Масалан: «Умида хайрихоҳлик билдирса ҳам, мушукнинг зулмидан қутулиш учун бўйнига қўнғироқ осиб энг яхши чора, лекин бу қўнғироқни ким осиди дегандай қилади». Ёки: «... Эшон гапга келганда бурганинг йўталидан бўров кўпорнига қодир...» Бундай мисоллар сонини кўпайтириш мумкин, аммо бунинг учун китобнинг ярмидан кўпини кўчириб керак бўлади.

Повестда автор қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштиришда қунт билан ишлаганини кўраемиз. Ҳар бир образ ўзига хос тил билан, ўзига хос иборалар билан гапирди. Уларнинг тилида киноя, ғазаб, шодлик, бепарволик оҳанглари жуда соз ифодаланган. Аммо энг муҳими шундаки, қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштириш ҳам пухта образлилик асосига қурилган, уларда халқ тилининг қудрати, нафаси сезилиб туради. Ёзувчи тилни индивидуаллаштиришда формал йўлдан бормайди, яъни шева сўзларини киритиш, ёки бир персонаж тилида сўзни такрорлаш каби приёملардан қочади; аксинча, ҳар бир қаҳрамон тилининг мазмундор бўлишига, бу мазмунни жонли тилнинг ранг-баранг бўёқлари орқали ифодалашга интилади. Мана бир намуна: бу Қаландаровнинг ҳиндистонлик меҳмонларни табриклаш учун тайёрлаган ёзма нутқидан парча:

«Ҳиндистонлик хотин-қизлар делегациясига «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломи, «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари пахтакорлар қурултойнинг тарихий қарорларидан илҳомланиб, пахтачиликда ўтган йил орден, медалларга эга бўлди. Бу йил ҳам об-ҳаво шароитига қарамай, қўшимча мажбурийат олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнер бажариш учун курашиб, ҳозир гўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олди...»

Бу нутқда Қаландаровнинг бутун қиёфаси — илм-сизлиги ҳам, манманлиги ҳам, дидсизлиги ҳам, шунингдек, расмий-бюрократлик стилига қандайдир ҳайиқиш аралаш ҳурмат билан қараши ҳам худди ойнадагидай кўриниб турибди. Бундан ташқари бу парчада юмор ҳам борки, у орқали биз авторнинг Қаландаровга муносабатини равшан кўрамиз.

Повесть тилининг бошқа хусусиятлари (лексикаси, бадиий тасвир воситалари ва ҳ. к.) ҳақида ҳам ҳали кўп гапириш мумкин. Уларнинг барчаси бизни бир хулосага олиб келади: Абдулла Қаҳҳор ўз повестини энг майда томонларигача пухта ишлаган, ҳамма қисмлари бир-бирига монанд, бир-бирига уйғун асар ярата олган.

Декада кунлари Москвада ўзбек ёзувчиларининг асарлари муҳокама қилинганда, «Синчалак» ҳақида кўпгина кўзга кўринган ёзувчилар ва танқидчилар гапирди. Уларнинг ҳаммаси ҳам яқдиллик билан бу кичкина, увоққина повестни кўп миллатли совет адабиётининг сўнгги йиллардаги йирик ютуқларидан бири деб баҳолади. Бизнинг юқоридаги мулоҳазаларимиз бу юксак баҳонинг, шубҳасиз, тўғри эканини тасдиқлайди. Дарҳақиқат, «Синчалак» бугунги ҳаётимиз, бугунги одамларимиз ҳақидаги тасавурларимизни бойитади, бизни яшашга ўргатади.

СЎНГИ САҲИФАЛАР

Абдулла Қаҳҳор рафиқаси Қибриёхоним билан 1958 йилда Тошкент шаҳрининг марказида жойлашган Герман Лопатин кўчасидаги икки қаватли коттеджга кўчиб ўтди. Улар бу уйга кўчиб ўтиб, буюмларни жойлаштиришга улгурмасдан меҳмон келди. У СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари, атоқли рус шоири Алексей Сурков эди. Шундан кейинги йиллар мо-

байнида бу қутлуғ хонадондан меҳмон оёғи узилмайдиган бўлиб қолади. Тошкентга келган чет-эллик ёзувчилар ҳам, рус ва қардош адабиётларнинг вакиллари ҳам, Ўзбекистонлик қалам соҳиблари ҳам бу хонадонга келишни, Абдулла Қаҳҳорнинг бир пиёла чойини ичиб, мароқли суҳбатини тинглашни ўзлари учун ҳам фарз, ҳам қарз деб биладиган бўлишди. Қўйингчи, қисқа муддат ичида бу ер энг муътабар адабий марказлардан бирига айланди.

Бироқ, Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги йиллардаги ҳаёти фақат тантаналардан, фароғату кайф-сафолардан иборат бўлди десак, катта хато бўлар эди. Сўнгги йилларда унинг саломатлиги ёмонлаша бошлади. Аввалдан безовта қилиб келаётган қанд касали унинг юрагига, оёғига асорат берди. Шунингдек, сўнгги йилларда адиб бошидаги булутлар гоҳ тарқалаётгандек бўлар, гоҳида эса қуюқлашиб, таҳдидли тус оларди. Бундай чоғларда адибнинг асаблари қақшар, юраклари зирқирар, хаёлини аламли ўйлар, аччиқ изтиробли кечинмалар банд этар эди. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси ёзувчини асосий ишидан — ижоддан чалғита олмади. Унинг бу йиллар давомида қўлига қалам тутмаган, оқ қоғоз билан якка-ма-якка ҳарф олишмаган бирор кунини тасаввур қилиш қийин. Шунинг натижаси ўлароқ, у умрининг сўнгги йилларида «Ўтмишдан эртаклар» ва «Муҳаббат» қиссаларини, «Тобутдан товуш» ва «Аяжонларим» пьесаларини, «Даҳшат», «Маҳалла», «Нурли чўққилар», «Большевиклар» каби ҳикояларини яратди. Буларнинг ёнига адибнинг ўнлаб очерклари, мақолалари, нутқларидан ташкил топган публицисткасини ҳам қўшиш керак. Бу асарларнинг ҳаммаси ҳам адабиётимиз хазинасига қўшилган қимматли ҳисса бўлди. Уларнинг ҳар саҳифасида ўз халқига астойдил хизмат қилишни истаган адибнинг гражданлик руҳи сезилиб туради. Уларнинг ҳар бирида адабиёт ишини муқаддас билган, қалами остидан чиқаётган ҳар саҳифага чинакамига масъулият туйғуси билан қараган санъаткорларнинг маҳорати бор. Фикримизнинг далили учун адиб ижодининг сўнгги саҳифаларини ташкил қилувчи баъзи асарлари билан танишиб чиқайлик.

I

Абдулла Қаҳҳорнинг публицистик асарлари адабиёт ҳақидаги адабий-танқидий мақолалардан, замондош-

лар образини яратишга бағишланган очерклардан, ёзувчилар союзининг пленумларида, қишлоқ хўжалиги курултойида, китобхонлар билан бўлган учрашуларда ва шунга ўхшаш анжуманларда сўзлаган нутқлардан, шунингдек, ҳаётимиздаги турли-туман камчиликларга бағишланган мақолалардан ташкил топган. Уларнинг ҳаммаси бир муштарак хусусиятга эга. Улар қайси масалага бағишланганидан қатъий назар шаклан жуда ихчам, ҳажман жуда кичкина. Лекин шунга қарамасдан уларнинг ҳар бири жуда теран мазмунга эга. Худди Некрасов айтганидек, «сўзлар тигизу фикрлар чуқур». Табиийки, бунга аввалдан олиб борилган катта тайёргарлик орқасидагина эришиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, Абдулла Қаҳҳор узоқ сўзлашни ёмон кўрарди. У одатда беш-олти минутдан ортиқ гапирмасди. Ёзганда ҳам имкони борича қисқа ёзишга ҳаракат қиларди. Лекин ўша беш минутлик гапи ёки бир саҳифалик мақоласи учун камида ўн-ўн беш кун тайёргарлик кўрар, айтмоқчи бўлган фикрини чуқурлаштирар, уни мукамал ифодалай оладиган қамровли образ топишга ҳаракат қилар, нутқ ёки мақола композициясини пишиқ-пухта қилиш тўғрисида қайғурарди. Бунинг оқибатида шунчаки нутқ ёки шунчаки мақола эмас, жуда юксак бадий қимматга эга бўлган чинакам санъат асари майдонга келарди. Шунинг учун бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор нутқ сўзлармиш дейишса, одамлар мажлисга ёпирилиб боришар, унинг нутқини эътибор билан тинглашар, кейин эса адиб нутқидаги ёрқин ибораларни, теша тегмаган гапларни кўп вақтлар мобайнида тилдан қўймай гапириб юришарди. Адабий-танқидий мақолаларда ҳам ҳар гал албатта шундай ибора, ёки образ бўлардики, у ўзининг теранлиги ва оригиналлиги билан одамларнинг қалбига ўрнашиб қоларди. Масалан, Лев Толстой ҳақидаги ярим бетлик мақола туфайли бу буюк адиб кўз ўнгимизда «бўйи баробар китоб ёзган ёзувчи» сифатида гавдаланиб қолди. Ёки буюк рус ёзувчиси Чехов «ўз шогирдларига муборак кўзойнагини улашиб, уларнинг нигоҳини бениҳоя ўткир қилиш» устида қайғурадиган меҳрибон устоз тарзида кўринади. Бу ибораларда ёзувчилар ижодининг жуда муҳим томонлари ўзига хос тарзда ифодаланган.

Абдулла Қаҳҳор публицистикасидан чиқадиган хулоса шундан иборатки, публицистик мақола ҳаммиша ҳам қулоч-қулоч бўлиши, ўнлаб саҳифаларга чўзилиши шарт эмас экан. Ёзувчи маҳоратини ишга солганда, ҳар бир

сўз учун чинакам масъулиятни ҳис қилиб қалам тебратганда кичик ҳажмда ҳам жуда катта ҳаётий муаммоларни кўтариб чиқиш, одамларнинг юрагига етиб борадиган салмоқли фикрлар айтиш мумкин экан. Масалан, «Оқ ароқнинг қора иши», «Уят», «Сархона» каби мақолаларни эслаб кўрайлик. «Сархона»да адиб Мирсолиев деган одам образини яратади. Мирсолиев ашаддий кашандалардан, қирқ уч йилдан бери чекади. Шу даражада ашаддий кашандаки, у уйга кириши билан уйни «димикқан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетади. Уйга одам эмас, каттакон эски сархона киргандай бўлди». Шу тарзда Мирсолиевнинг тажрибали кашандалигини таъкидлар экан, бу таъкиддаги киноя, пичинг яққол сезилиб турибди. Лекин сархонани унутилмас лавҳага айлантирган нарса шу эмас. Адибни Мирсолиевнинг кашандалигидан ҳам кўпроқ унинг беандишалиги ва фаросатсизлиги қизиқтиради. У туғруқхонадан келганига тўққиз кун бўлган ёш онанинг уйига кириб унинг эри Юнусни соатлаб кутиб ўтириб, гўдак ётган уйни папирос дудига тўлдиради. Папирос учидан узилган ярим бармоқдек кулни оёғи билан эзиб, гиламга сингдириб юборади. Унинг бу қилиқлари келиннинг нафратини кўзгайди, тоқатини тоқ қилади, «дийдоринг қурсин» деб ичида қарғанади. Шу тарзда кичкинагина ҳикояда андишасизлик маънавий сўқирликнинг бир кўриниши сифатида, одамлар орасига совуқлик соладиган иллат сифатида намоён бўлади. Лавҳани бир марта ўқигандаёқ, «семиз юзи сўлиброқ қолган, тепакал боши қип-қизил, оғзининг икки томонидан нягигача осилиб тушган қалин мўйлови сарғайиб кетган» Мирсолиевнинг кишини ижиргантирувчи нохуш қиёфаси тасаввуримизга ўрнашиб қолади. Шу образнинг бадий мукамаллиги туфайли бу лавҳа катта қиммат касб этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг публицистик асарларига жон ато қилиб турган энг муҳим нарса, уларнинг ҳар қайси-сида теран бир фикрнинг томир уриб туришидагина эмас. Адиб айни чоқда ҳар бир мақолада марказга шундай бир образни қўядики, бу ораз асарнинг фокусига айланади. Асарнинг ҳамма компонентлари келиб шу фокусда туташади. Бу фокус асарнинг марказий ғоясини самимий ва таъсирчан шаклда ифодалашга хизмат қилади.

60-йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор саккиз йиллик танаффусдан сўнг, яна драматургияга қайтди. Бу галги изланишларнинг самараси ўлароқ, 1962 йилнинг бошида «Тобутдан товуш» деб аталган ўткир сатирик комедия майдонга келди. Абдулла Қаҳҳор бошқа ҳамма йирик асарлари каби бу асари устида ҳам жуда жиддий масъулият билан астойдил ишлади. «Тобутдан товуш»ни ёзишга қанча вақт сарфланганини аниқ айта олмаймиз. Лекин асарнинг сақланиб қолган қоралама вариантлари адибнинг жуда катта меҳнат қилганидан далолат бериб турибди. Ҳар қандай пьеса ҳозирги пайтда 50—60 бетдан нарига ўтмайди. «Тобутдан товуш»нинг қоралама саҳифалари эса минг бетдан ортиқроқ. Демак, пьесанинг ҳар саҳифаси камида 15—20 мартадан кўчирилган. Табиийки, механистик тарзда кўчирилмай, пьесанинг турли компонентлари қайтадан ишланган ва мукаммалаша борган. Дастлаб асар, «Иблис» деб аталган. Бу сарлавҳада ёзувчи пьеса қаҳрамонининг салбий моҳиятини рўйи-рост ифодалаб бермоқчи бўлган. Лекин иш жараёнида бу сарлавҳа унга ялонғочроқ кўринган бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор асарга янги ном излай бoshлаган. Ва охири «Тобутдан товуш» деган номда тўхтаган.

Кези келганда асарнинг номи билан боғлиқ баъзи мулоҳазаларни айтиб ўта қолай. Асар биттач, Абдулла Қаҳҳор уни менга ҳам ўқишга берган эди. Мен баъзи мулоҳазалар билан бирга асарнинг номи ёқмаганини, уни ўзгартирса маъқулроқ бўлишини айтган эдим. Менда бундай мулоҳазанинг туғилишига сабаб шу бўлган эдики, «Тобутдан товуш»га ўхшаш ном Абдулла Қаҳҳорнинг ижодида бир эмас, икки марта учраган эди. Абдулла Қаҳҳор урушдан аввалги ҳикояларидан бирини «Қабрдан товуш» деб атаган эди. Урушдан кейин, 50-йилларнинг ўрталарида эса, худди шу номда ҳикоялар тўплами эълон қилди. Тўғри, бу икки номдан фарқ қилароқ «Тобутдан товуш» кўпроқ умумлаштирувчи характер касб этган. Лекин шундай бўлса-да, бир ёзувчининг ижодида деярли бир хил сарлавҳанинг уч марта такрорланиши унчалик жоиз эмас. Бу мулоҳазаларни диққат билан эшитган Абдулла Қаҳҳор мийиғида кулди-да, «Ҳикоя билан тўпламни бошқача атасам бўлар экан, бу сарлавҳа асли шу асарники», деб мулоҳазаларимни қабул

қилолмаслигини билдирди. Шундай қилиб, асарнинг номи «Тобутдан товуш» лигича қолди. Тўғри, орадан бир мунча вақт ўтгач, бошқа бир муносабат билан Абдулла Қаҳҳорни асар номи «Сўнгги нусхалар» деб ўзгартиришга мажбур қилишди. (Биз бу тўғрида кейинроқ яна тўхтаймиз). Лекин Абдулла Қаҳҳор асар номидан бутунлай воз кечгани йўқ. Унинг олти томлик танланган асарларига пьеса «Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш») дея қўшалоқ ном билан киритилган.

Асар номининг унчалик муваффақиятли эмаслигига кейинги йиллар давомида яна бир бор ишончли далил пайдо бўлди. Маълумки, Абдулла Қаҳҳор бир сарлавҳани танлар экан, «порахўрлик бизнинг жамиятимизда аллақачон ўлган ҳодиса. Жамият уни тобутга солиб, гўрга элтмоқда. Порахўрликнинг ҳозирги хуружлари тобутдан келаётган товушдан ўзга нарса эмас», деган маънони ифодаламақчи бўлган. Ҳолбуки, ҳаёт бу фикрни унчалик тасдиқламади. Мамлакатимизда сўнгги йилларда бот-бот фош қилинаётган негатив ҳодисалар порахўрликнинг илдизи анча чуқур ва бақувват эканини кўрсатиб турибди. Шунинг учун уни ўлганга чиқариб, тобутга солишга ҳали вақт эрта. Буларнинг бари асарнинг сарлавҳаси муносабати билан йўл-йўлакай айтилган мулоҳазалар, холос. Улар асарнинг умумий ғоявий концепциясига дахлсиздир.

Абдулла Қаҳҳор «Тобутдан товуш»га доҳиймиз В. И. Лениннинг 20-йилларда айтган машҳур гапини эпиграф қилиб олган. «Менимча, — деб ёзган эди В. И. Ленин, — ҳозир учта асосий душман бор: биринчи душман Коммунистик манманлик, иккинчи душман — саводсизлик ва учинчи душман порахўрликдир». Доҳийнинг бу огоҳлантириши бугун ҳам кучини йўқотгани йўқ. Бу душманлар бугун ҳам бизнинг ривожимизга жиддий халақит бериб келмоқда. Гражданлик туйғуси ўткир ёзувчи буни яхши тушунади ва порахўрликни фош қилишни ўз асарининг марказий ғоявий вазифаси қилиб олади.

Аммо порахўрлик ҳақида асар ёзиш жуда қийин иш. Ёзувчи бирор порахўрни қаҳрамон қилиб олса-ю, ярамаслигини, виждонсизлигини, ўғрилигини кўрсатса, порахўрлик ярамас иллатдир, деб хулоса чиқарса, бу билан ҳали бадиий асар бунёдга келиб қолмайди. Чунки порахўрликнинг ярамас иллат экани шундоқ ҳам ҳаммага маълум. Бинобарин, «порахўрлик иллатдир» дейиш

билан ёзувчи бирон жиддий ҳаётий ҳақиқатни кашф этмайди. Абдулла Қаҳҳор буни яхши билади ва шунинг учун асарда порахўрликни шунчаки фош қилиш йўлидан бормайди, балки порахўр характерини тадқиқ қилиш йўлидан, унинг руҳий дунёси нечоғли қашшоқ ва ғариб эканини кўрсатиш йўлидан боради:

«Тобутдан товуш»нинг беш қаҳрамони Сухсуровдир. Асарда унинг қандай лавозимда ишлаши ҳақида, маълумоти қанақалиги тўғрисида, ўтмишда қаерларда ишлагани, жамиятга қандай хизматлари синггани тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин шундай бўлса-да, у бизнинг кўз ўнгимизда тугал бир характер сифатида намоён бўлади. Унинг ўз дунёқараши, амал қиладиган яшаш принциплари бор. Бу чаласавод одам, афтидан бирор идоранинг хўжайини бўлса керак. Аммо у ўз мартабасидан фақат шахсий манфаати йўлида фойдаланади. У — мол-дунёга ҳирс қўйган, бойлик орттиришга муккасидан кетган одам. У мол-дунё, пул деган жойда ҳар қандай инсоний туйғудан, одамгарчликдан, виждондан воз кечади. Яқинларининг бошига иш тушганида уларга ёрдам бериш ўрнига, уларнинг баданига ўттиз икки тишини барабар ботириб, энг сўнгги бор-будигача шилиб олишга ҳаракат қилади. Лекин бизнинг замонамизда ҳеч қандай порахўр олғирлигини кўз-кўз қилиб, ошқора яшай олмайди. Шунинг учун Сухсуров ҳам замонга мослашишга, иккиюзламалик қилишга мажбур. У тилида қизил гапларни кўп гапиради, ўзини халқпарвар, ҳалол одам қилиб кўрсатишга уринади. Сухсуров характеридаги иккиюзламалик виждонсизлик билан бирлашиб кетган. Унинг виждонсизлиги шу даражага етганки, мол-дунё орттириш йўлида у ору номусдан воз кечади, хотинини Қорига қўшиб қўйишдан ҳам ҳазар қилмайди. Пьесада порахўрлик муқаррар тарзда бошқа иллатлар билан бирлашиб кетиши қонуний ҳол экани кўрсатилган. Порахўрлик бор жойда албатта, пиёнисталик, фаҳш, иккиюзламалик бўлади. Буларнинг бари бирикиб, порахўрлар дунёсини маънавий чиркинликнинг энг тубан нуқталарига етаклайди.

«Тобутдан товуш»да Сухсуровдан бошқа салбий қаҳрамонлар ҳам жуда қабариқ чиққан. Масалан, ёзувчи Сухсуровнинг хотини Нетайхон характерини яратишда ҳам унинг мол-дунёга ўчлигини, манший бузуқлигини кўрсатишда образни жонлантирадиган жуда яхши деталлар топган. Бу жуда муҳим: ёзувчи қаҳрамоннинг салбий

сифатларини шу даражада қуюқ бўёқлар билан тасвирлайдики, натижада у инсонликдан чиқиб, муайян иллатларнинг тимсолига айланиб қолади. Инсоний мазмундан холи бўлган образ эса хоҳ ижобий, хоҳ салбий, китобхонни ишонтириш қувватидан холи бўлади. «Тобутдан товуш»нинг биринчи сахнасидаёқ, Нетайхон эрига шундай арзи-дод қилади:

«Нетайхон: Курортга кетишимда сизга айтмадим-у, бу сафар курорт бўлгани йўқ. Кейинги вақтларда кўчамизга бегона одам кўп кирадиган бўлиб қолди; кўшнимизнинг уйига ўт тушганда пожарний ўзи ўтга сув сепяпти-ю, икки кўзи бизнинг участкада. Кўчамизга дўхтир кирса ҳам шу, старивешчи кирса ҳам шу!.. Керосинчи ҳам карнайини бизнинг участкамизга тўғрилаб «керосин» дейди».

Персонаж нутқи орқали берилган бундай ёрқин деталлар асарда жуда кўп. Пьесадаги Қори образи ҳам асарнинг ҳаётий мазмунини чуқурлаштиришда катта аҳамиятга эга. Қори Сухсуровнинг ўнг қўли, порахўрликда унинг энг яқин ёрдамчиси. Мўлтонилик ва фирибгарлик бобида кирмаган тешиги қолмаган Қори ўта маслакسىз, разил бир одам. Бугун у ўзининг разил моҳиятини дин арбоби қиёфаси билан ниқобламоқчи бўлади. Лекин ичкиликбозлиги, бузуқлиги, ифвогарлиги ҳар қадамда уни фош қилаверади.

«Тобутдан товуш» комедиясининг ўзига хос томонларидан бири шундаки, бу асар ўткир сатирик характерга эга бўлишига қарамасдан драматург унда ижобий қаҳрамон проблемасини анча яхши ҳал қилган. Кези келганда шунини айтиш керакки, бизнинг адабиётшунослигимизда сатирик асарда ижобий қаҳрамон масаласида кўп йиллар мобайнида бир томонлама хато қарашлар ҳукмрон бўлди. Бу қарашларга кўра — совет сатирасида ўтмишдаги сатирадан фарқ қилароқ, албатта ижобий қаҳрамонлар интироқ этиши керак. Улар салбий қаҳрамонларга қарши кўйилиши керак ва муқаррар тарзда улардан устун туриши керак. Бундай талаблар охир-пировардда сатирани йўққа чиқаради. Албатта, совет сатираси ўтмишдаги сатирадан фарқ қилади. Бу фарқ кўпинча асар заминидаги ижобий идеалнинг юксаклиги ва тегиронлиги билан белгиланади. Бироқ бу ижобий идеал ҳамма вақт асарда ижобий персонаж қиёфасида намоён бўлиши шарт эмас. Кўп ҳолларда у ёзувчининг гоёвий позициясида, асарда тасвирланаётган негатив

ҳодисалар, салбий персонажларга муносабатида ифодаланади. Сатирик асар шунинг учун сатирик бўладики, унинг марказида ҳамиша жамият ривожига халақит берадиган ижтимоий иллат, шу иллатни ўзида мужассам этган салбий куч туради. Ёзувчи уларнинг хусусиятини атрофлича, муфассал таҳлил қилади. Асарда ана шу марказий салбий персонаж ёнига ижобий персонаж қўйилса, унинг характер моҳияти ҳам батафсил таҳлил қилинса, асарнинг ғоявий нияти бўлиниб кетади. Натижада салбий персонаж ҳам, ижобий персонаж ҳам тугал бадий образлар даражасига кўтарила олмай қолади. Хуллас, совет сатирасида салбий қаҳрамон билан бирга, албатта, ижобий қаҳрамон ҳам бўлиши керак, деган талаб ғайри илмий, догматик талабдир. Лекин бундан совет сатирасида ижобий қаҳрамон мутлақо тасвирланмаслиги керак, деган қоида ҳам келиб чиқмайди. Агар биз бундай қондан жорий қиладиган бўлсак, у ҳам ўта даражада ғайри илмий, догматик қоида бўлар эди. Ёзувчи асарда ифодаламоқчи бўлган ғоявий концепциясининг талаби билан, ҳаёт ҳақиқати тақозоси билан сатирик асарга ижобий персонаж характерини ҳам олиб кириши мумкин. Фақат бунда у бадийят қонунларига қатъий амал қилиши, яъни уларнинг ҳар томонлама ҳаётий чиқишини, китобхон ёки томошабинни ишонтирувчи кучга эга бўлишини таъминлаши шарт. Шу жиҳатдан Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» даги тажрибаси ғоят ибратлидир. Асардаги асосий ижобий қаҳрамон Обиджондир. У Нетайхоннинг ўғай укаси, Сухсуровнинг қайнисидир. Қишлоқда яшайди. Обиджон пьесадаги воқеалар оқимида ғоят табиий тарзда кириб келади. Меҳнатсиз даромадларни суриштириш бошлангандан кейин талвасага тушган Сухсуров қўша-қўша участкаларини, машиналарини ва бошқа бойликларини қўлдан чиқармаслик йўлларини излайди. Унга бу йўлларнинг энг маъқули ва беҳатари участкалар ва машиналарни қайнисининг номига ўтказиб қўйиш бўлиб кўринади. Чунки Обиджон Улуғ Ватан урушининг иштирокчиси, урушдан кейинги йилларда ҳалол меҳнати билан катта обрў топган, қайси идорага борса, ҳамма жойда сўзи ўтади, ҳеч ким ундан участка ёки машинани қайси пулларга олгансан, деб суриштирмайди. Сухсуров уйдагилар билан маслаҳатлашиб шундай қарорга келгач, Обиджонни таклиф этиб, телеграммалар жўнатади ва Обиджон воқеаларга аралашади.

Бироқ, у Сухсуров ўйлагандек ҳамма нарсага кўниб, опаси ва поччасининг жиноятига шерик бўлиб кетадиган одам эмас. У чиндан ҳам ҳалол ва пок одам. Қинғир йўллар билан мол-давлат орттирадиган фирибгарларни кимлигидан қатъий назар, ўзининг душмани деб билади. Шунинг учун ҳам Суқсуровларни фош қилади ва уларни қўлга туширишда маъмурий органларга яқиндан ёрдам беради. Тўғри, Обиджон образи баъзи бир бадий қусурлардан холи эмас. Жумладан, у опаси Нетайхон ва Қори билан мунозарага киришган айрим ўринларда кўпроқ насихатгўй, ваъзхон одамдек таассурот қолдиради. Лекин бундай ўринлар кўп эмас. Ёзувчи унинг нутқини шундай ишлаганки, ундаги образлилик, чинакам халқ тилига хос бўлган қочиримлар, сўз ўйинлари уни жонли одам сифатида қабул қилишга ундайди. Масалан, Обиджоннинг «Ҳеч бир жиноятни порахўрликка тенг кўриб бўлмайти. Ўғри кечаси йўлингизни тўсиб, чўнтагингизга қўл солади, пулингизни олади. Олади-ю, қочади-кетади. Порахўр куппа-кундуз куни, яна ҳукумат идорасида ўтириб, чўнтагингизга қўл солади. Пулингизни олади-ю, қочиб кетмайди, жиноятига сизни шерик қилади», деган луқмаси асарнинг умумий концепциясини очишда муҳим аҳамият касб этади.

Хуллас, Обиджон, капитан Наврузов, чол каби ижобий образлар жамиятимиз аслида соғлом эканини, унда Сухсуровлар ҳаминша биқиниб, писиб, ниқобланиб юришга мажбурлиги ҳақидаги ғояни яхши ифодалайди. Шу тарзда «Тобутдан товуш» асарида Абдулла Қаҳҳор жуда кескин формада ҳаётимиздаги негатив томонларни танқид остига олади. Уларнинг устидан ғазабли қаҳқаҳа билан кулади. Лекин бирон ўринда ҳаётимизни бузиб кўрсатиш йўлидан бормайди. Шунинг учун ҳам бу асар ўша пайтдаёқ томошабинлар томонидан жуда илиқ кутиб олинди.

Асар жуда катта ижтимоий-тарбиявий аҳамиятга эга эди. Лекин шунга қарамай бу асар атрофида ҳам кескин курашлар бошланиб кетди. Асарни биринчи бўлиб Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри сахналаштиради. Аммо асарни қабул қилувчи расмий мутасаддилар турли-туман майда деталларга ёпишиб олиб, асарни сахнага чиқармасликка ҳаракат қилишди. Жумладан, уларнинг даъвосига кўра асарда порнографик элементлар кучайиб кетган. Ёки асарнинг номи хунук. Ушанда жамоатчилик асарни қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Фақат

шу туфайлигина «Тобутдан товуш» сахна юзини кўрди. Асарга бўлган адолатсиз муносабат шу билан тўхтагани йўқ. 1962 йилнинг 11 август куни «Қизил Ўзбекистон» газетасида Ғ. Ғулом, В. Зоҳидов, Ҳамид Ғуломнинг имзоси билан «Тобутдан товуш» ҳақида» деган каттагина мақола босилиб чиқди.

Авалло кишини таажжубга соладиган жойи шундаки, бу мақола «Тобутдан товуш» сахнага қўйилгандан кейин, орадан бир ярим йил ўтгач ёзилган эди. Мақолада асар жуда жиддий ғоявий «қусур»ларга эга экани ҳақида гап боради. Табиий савол туғилади: নাхотки асарда чиндан ҳам шундай қусурлар мавжуд бўлса, уларни пайқаб олиш учун бир ярим йил вақт керакмиди? Нега мақола муаллифлари асар сахнага чиққан дастлабки кунлардаёқ ўз фикрларини эълон қилиб, «ғоясиз асарни, ҳаётни бузиб кўрсатувчи асарни» кенг ёйилиб улгурмасданоқ мажақлаб ташламадилар? Бу саволга ҳанузгача бирор асосли, мантиқли жавоб топиш қийин.

Мақоланинг ўзига қайтайлик. Юқорида айтганимиздек, мақолада Абдулла Қаҳҳорга жуда жиддий ғоявий айблар қўйилган. Лекин бу айбларни далиллашга келганда мақола муаллифлари адабиётимизни тўғри йўлдан чалғитадиган, уни ҳаётни бўяб-бежаб кўрсатишга чақирадиган конфликтсизлик назариясини қайтадан тириштиришга қаратилган назарий позицияда туришади. Улар «воқелигимиздаги ижобий нарсаларни тўғри ва юксак савияда акс эттириш, шулар мисолида кишиларимизни коммунистик руҳда тарбиялаш биринчи планда ва диққат марказида турмоғи лозим», деб ҳисоблайдилар. Албатта, салбий ҳодисаларни мутлақо қаламга олмаслик керак, деган даъво ўта беъмани ва пуч бўлишини яхши англаган ҳолда бу масалада адабиётга рецептлар бериш йўлидан боришади. Мақолада шундай дейилган: «... Салбий нарсаларни акс эттиришда уларга қарши турган, қарама-қарши бўлган ижобий томонларнинг барча қудрати, гўзаллиги ва қонуниятини рўй-рост ифодалаш, ҳамда бутун кескинлиги билан салбий нарсаларга қарши қўйиш усулини тутмоқ лозим. Тоқим у таққослаш ва қарши қўйиш йўли билан, яъни ёмонликнинг яхшилик билан курашида ва шу яхшиликнинг улугворлиги ва гўзаллиги фонида кўрсатиш йўли билан ўқувчи ёки томошабинда шу яхшиликка бўлган муҳаббат ва интилиш янада зўрайсин. Ёмонликка нафрат янада кучайсин. Шу ёмонликнинг мағлубияти мутлақлигига ишонч янада

ортсин». Зоҳиран тўғридайд кўринган бу мулоҳазалар аслида жуда чалкаш ва догматик характерга эга. Кўриниб турибдики, улар адабиётда ҳаёт ҳақиқатини бутун мураккаблиги билан рўй-рост кўрсатишга қарши қаратилган. Авторлар санъат олдига қўяётган талабнинг моҳиятига эътибор бермайдилар: бир миқдор салбий ҳодисани кўрсатиш учун асарда албатта икки миқдор ижобий ҳодиса кўрсатилиши керак ва асар муқаррар тарзда ижобий томоннинг галабаси билан тугалланиши шарт. Бундай рецензлар ўша мақолада битта асарни — «Тобутдан товуш»ни ёмонотлиқ қилиш учун замин бўлганди. Лекин кейинчалик 70—80 йилларда адабиётимизда ҳаёт ҳақиқатини тасвирлашнинг сусайишида, схематизмнинг кучайишида, ҳамма нарсани бўяб, бежаб кўрсатишга интилишнинг кенг тарқалишида худди шундай чалкаш қарашларнинг таъсири бўлмаган деб айта оламизми?.. Мақола авторлари жонларини жабборга бериб, «Тобутдан товуш»га қора суркашга ҳаракат қилишади ва кўп ҳолларда бу берада ўта мантиқсиз, бемаъни гапларни гапирётганликларини ҳам сезмай қолишади. Улар шундай ёзишади: «Гарчи асар катта (уч пардали) бўлса-да, лекин шунга қарамасдан икки ярим парданинг деярли ҳаммаси ўта салбий ҳодисаларга ва шахсларга бағишланган». Қизиқ! Сатирик асарнинг қанчаси салбий ҳодисалар ва шахсларга бағишланиши мумкин экан? Биз аюйилар рус классикларининг, жаҳон адабиётининг тажрибасига таянган ҳолда сатирик асар бошдан-оёқ салбий ҳодисалар ва шахсларга бағишланган бўлади, деб юрган эканмиз. Мақола шу савиядаги мулоҳазалар асосида «Тобутдан товуш»ни йўққа чиқаради. Афсуски, у пайтларда бундай мақолалар муҳокама қилинмас, қарши томонларнинг фикрига матбуотдан ўрин берилмас эди. Кейинроқ шу мақола асосида асар саҳнадан олиб ташланди. Тўғри, орадан кўп ўтмасдан Абдулла Қаҳҳор асарни қайта ишлади (бу қайта ишлаш асар номини «Сўнгги нусхалар» деб ўзгартиришдан иборат, холос). Шундан кейин асар яна саҳна юзини кўрди. Бироқ ҳар ҳолда асарга доғ чапланган, ёзувчи ёмонотлиққа чиқарилган, унинг асабларига яна бир бор зарба берилган эди.

Орадан икки-уч йил ўтгач, «Сўнгги нусхалар» эскирди баҳонаси билан, яна саҳнадан олиб ташланди. Бу гал энди у анча узоқ муддатга олиб ташланган эди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. «Тобутдан то-

вуш»нинг саҳнадан қувилишида ўзига хос мантиқ бор эди. Жамиятда негатив ҳодисалар тобора кучайиб бораётган бир шароитда, ҳар хил ўғрилар, муттаҳамлар, қаллоблар ўзларини эмин-эркин ҳис қилаётган бир вазиятда, уларга энг юқори мартабадаги ўғрибошилар раҳмамолик қилиб турган бир муҳитда театр саҳнасидан порахўрлик ёмон иллат, деган садо, порахўрлик учинчи душманимиздир, деган садо, ленинча ҳайқириқ баралла янграб турса ғалати бўларди-да! Шундай қилиб, орадан салкам йигирма йил ўтгач, «Тобутдан товуш»нинг саҳнадаги ҳаёти қайтадан тикланди. 1986 йилда республика Сатира театри уни ҳаётга қайтарди. Бу кезларда республикамизда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми ва республика Компартиясининг XXI съезди бўлиб ўтган эди. Уларда кўтарилган масалалар, ҳаётимиз ҳақида айтилган кескин танқидий мулоҳазалар фонида маълум бўлдики, «Тобутдан товуш» сира-сира ҳаётни бузиб кўрсатган асар эмас экан. Аксинча у жуда чуқур гражданилик руҳи билан суғорилган. Ҳаётимиздаги нохушликлардан куйиб-кулиб ёзилган «Тобутдан товуш» худди бугун яратилгандек, ҳозирги қайта қуриш жараёнида маънавий ҳаётимиздан ўз ўрнини олди.

III

60-йилларда Абдулла Қаҳҳор «Ифвогар», «Даҳшат», «Тунги одамлар», «Маҳалла», «Сўнган вулқон», «Нурли чўққилар» каби ҳикоялар, «Ўтмишдан эртақлар», «Муҳаббат» каби қиссаларни яратди. Албатта, бу асарларнинг ҳаммаси ҳам бирдек юксак ғоявий, бадиий фазилатларга эга эмас. Масалан: айрим ҳикоялар яхши ният билан ёзилган бўлса-да, қандайдир нуқталарида табиийлик етишмайди. Бу жиҳатдан «Нурли чўққилар» ҳикояси фикримиз далили. Унда ёзувчи ўзбек воқелигининг долзарб масалаларидан бирини қаламга олади. Ҳикоянинг қаҳрамонлари ёшлар, аниқроғи, Зуҳраҳон ва Фотимахон деган опа-сингил. Ёзувчи шу икки опа-сингил тақдири орқали «Қандай яшамоқ керак?» деган саволга жавоб излайди. Опа-сингиллар бир-биридан фарқ қилади. «... Зуҳра ниҳоятда кўзга яқин, бир қараган киши кўзи хира тортиб, яна қарагиси келар, хусусан, хопатлас кўйлак кийиб, сочини «лайлак уя» қилганида «чиройли» деган сўз гоҳ камлик, гоҳ эскилик қилиб қолар эди. Бунинг устига Зуҳра қоқвош, таъби нозик, димоғ-

дор қиз». Зухра характеридаги энг муҳим томон шундаки, у ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган. Бошқалар билан, ҳатто, энг яқин одамлари — ота-онаси, опаси билан. ҳам ҳисоблашишни истамайди. Ниманки иш қилса, фақат ўз кўнглига қараб қилади. Унинг орзулари катта албатта. У ширин ва бахтиёр оила қурмоқчи. Равон йўллардан юриб, нурли чўққиларга етмоқчи. У чинакам эркинликдан баҳра олиб, яйраб-яшнамоқчи. Шунинг учун ота-онасидан розилик олиб ўтирмай, бир йигит билан қочиб кетиб, турмуш қуради. Унинг назарида ота-онаси «феодализмнинг уқубатли қучоғида» яшаган. «Юксак идеалларга асосланган муҳаббат» нима эканини билишмайди.

Лекин орадан кўп ўтмай, Зухранинг орзулари чилчил синади. У эридан ажралиб, бошини ҳам қилиб, яна ота-онасиникига қайтишга мажбур бўлади. Маълум бўладики, Зухранинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари жуда юзаки ва китобий экан. Унда ҳаётнинг бирор синовига дош берадиган куч йўқ экан. У эркин муҳаббат, бахтли турмуш деганда, ҳаётда қацалакдек гулдан гулга кўчиб юришни тушунар экан. Нурли чўққиларга ҳам ўзини сира уринтирмасдан, қийинчиликни кўрмай, заррача жисмоний ва маънавий куч сарфламай эришмоқчи бўлади. Ҳолбуки, ҳаёт байрамлардангина иборат эмас. Зухра рўзгор билан шуғулланишни ўзига ор деб билади, қозонтовоққа сира яқинлашмайди. Хизматчи олиб яшашни истайди. Унга насихат қилган қайнона ва қайнотаси Зухрага феодал бўлиб кўринади. Хуллас, Зухра ҳаёт йўлидаги биринчи қийинчиликларга дуч келиши биланоқ енгиллади.

Фотима бошқачароқ. Унинг суяги меҳнатда қотган. Унинг ҳаётда интилган нарсалари ҳам бирон фавқулодда нарсалар эмас. У кам суқумлиги, сабр-тоқати, меҳнати билан ўз бахтини ўзи яратади. Шунинг учун у турмуш ўртоғи Самижон билан аҳилликда, тотувликда яшайди. Унинг ҳаётида «нурли чўққилар» сезилмаса-да, турмуши ширин кечади.

Шундай қилиб, ёзувчи опа-сингиллар тақдири орқали ёшлар орасидаги ҳаётга икки хил муносабатни кўрсатади. Ҳаётга енгил-елпи муносабат ҳеч қачон одамни бахтиёр қила олмаслигини очиб беради. Ҳикоянинг ғояси ибратли, муайян тарбиявий аҳамиятга эга. Лекин шунга қарамай «Нурли чўққилар» ни Абдулла Қаҳҳорнинг энг яхши асарлари даражасига кўтарилган дея олмаймиз. Бунинг сабаби шундаки, ҳикояда Фотима ва

Зухранинг тақдири атайин бир-бирига таққослангани, қарама-қарши қўйилаётгани яққол сезилиб туради. Китобхон ҳикоянинг охирига етмасданоқ Зухранинг аҳволи чатоқ бўлишини, Фотима эса муроду мақсадига эришиб, бахтиёр ҳаёт кечиршини сезиб туради.

«Муҳаббат» қиссаси ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг муваффақиятли чиққан асарларидан эмас. Лекин бу қиссанинг баъзи бир ўзига хос томонлари мавжуд. Қисса номидан кўриниб турганидай муҳаббат мавзусига бағишланган. Муҳаббат Абдулла Қаҳҳорнинг бирор асарида ҳеч қачон марказий мавзу бўлган эмас. Ёзувчи энг сўнгги асарини шу мавзуга бағишлаган экан, албатта, бирор сабаби бор. Қиссада инсон ҳаётининг энг муҳим томони, унга салмоқли мазмун бахш этадиган жиҳат — одамлар орасидаги меҳр-оқибат, ҳамдардлик, муҳаббат, бир-бирига маънавий жиҳатдан суянчиқ бўлиши ҳақидаги ғоя илгари сурилади. Шу ҳислардан маҳрум бўлган одамлар одам қиёфасидаги ёвуз махлуқлар сифатида кўрсатилган. Қаердаки, одамлар орасида маънавий яқинлик йўқолса, улар бир-бирларини тушунмасалар, бир-бирларининг қалбларини ҳис этмасалар, ўша ерда кулфат бошланади. Кўринадики, бу ғоялар ҳам ғоят муҳим ва ҳаётий. Аммо уларни бадий гавдалантиришга келганда қиссанинг заиф нуқталари кўриниб қолади.

Абдулла Қаҳҳор «Муҳаббат» қиссасини вафотидан бир неча ой олдин, беморлик тўшагида ётган ҳолда ёзиб тугатган. Қиссанинг анча-мунча саҳифаларини ўқиётганингизда сизда шундай таассурот туғиладики, Абдулла Қаҳҳор бу асарини тугатолмай қолишдан қўрқиб, жуда шошиб ёзган. Жуда кўп саҳифаларда унинг қалами шитоб билан югургани сезилиб туради. Шунинг оқибати ўлароқ бўлса керак, кўп ўришларда психологик таҳлил заиф чиққан. Воқеаларни кенгроқ манзараларда тасвирлаш зарур бўлган жойларда ахборот бериш билан чекланилган. Шунинг учун ҳам қиссанинг айрим саҳифалари жуда ёрқин ва таъсирчан чиққанига қарамай, ундаги етакчи қаҳрамонлар анча нурсиз бўлиб қолган.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги йиллардаги асарлари ичида фавқулудда маҳорат билан ёзилганлари, адабиётимизнинг олтин хазинасига кириб қолганлари ҳам бор. «Даҳшат» ҳикояси шундай асарлардандир. Бир қараганда бу асар адибнинг ўтмиш ҳақидаги машҳур ҳикоялари билан бир қаторда туради. Ғоявий проблематика-

си, бадий принциплари жиҳатидан ҳам уларни давом эттиради. Лекин моҳият эътибори билан олганда, «Даҳшат» янги асар экани, унда реалистик принциплар янги кўринишларда намоён бўлишини, бинобарин, бу асар ёзувчи ижодида янги бир бошқич эканини кўрмайдан илож йўқ. Авваламбор, шунинг таъкидлаш кераки, «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Томошабоғ» каби ҳикоялар ҳаётдан олинган, конкрет, реал воқеа асосига қурилган. Ғўё ёзувчи уларни сира ўзгартирмай, ўзидан ҳеч нарса қўшмай, аслида қандай бўлса, шундайлигича тасвирлаган. «Даҳшат»да эса бошқача манзарани кўрамыз.

Авалло «Даҳшат»нинг ёзилишига халқ ўртасида анча кенг тарқалган бир ривоят туртки бўлган. Ривоятда айтишича, маҳалланинг йигитларидан бири ўзининг довиорақлигини исбот қилиш учун кечаси гўристонга бориб, тобутга пичоқ санчиб келмоқчи бўлади. Бироқ у ўрнидан туриб қайтаётганда арвоҳ унинг этагидан тортқилаб, кетишига йўл қўймайди. Йигит кўрқиб кетиб, жон таслим қилади.

Адиб бу ривоятнинг асосий схемасини сақлаб қолган бўлса-да, унга анча-мунча жиддий ўзгаришлар ҳам киритилган. Масалан, воқеанинг қаҳрамони йигит эмас, Олимбек додхонинг саккизинчи хотини — Унсун. Иккинчидан, Унсун қабристонга бориб тобутга пичоқ санчиб келмайди, балки чойдишда чой қайнатиб келади. (Пичоқ билан бўладиган ишлар аёл кишининг табиати-га мос келмаслиги равшан нарса). Учинчидан, Унсунни Олим додхонинг маймуни кўрқитиб ўлдиради. Шу ўзгаришлар туфайли ривоят ривоятликдан чиқиб, анча-мунча реал ҳодиса тусини ола бошлаган. Албатта, «Даҳшат»да тасвирланган воқеа ҳаётда аниқ бўлиб ўтган дея олмаймиз. Лекин ҳикоянинг бирор нуқтасида бу воқеа ғайри табиий туюлмайди. Биз уларнинг ҳаммаси бўлиши мумкинлигига ишонамиз. Реалист ёзувчининг кучи ҳам шунда. У ҳаётдан тўқилган воқеаларни тасвирлайди-ю, уларга бизни нишонтиради.

Нима учун Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда ривоятга мурожаат қилди? Чунки қайта ишланган ривоят ҳар қандай ҳаётий фактдан кўпроқ даражада ёзувчининг ғоявий мақсадни ифодалашга хизмат қилади. «Даҳшат»даги ғоявий мақсад эса, ўтмиш ҳақидаги бошқа ҳикояларнинг ғоявий мақсадидан фарқли. Ўтмиш ҳақидаги ҳикояларда ёзувчининг диққат марказида забун одамлар туради. Қобил бобо ҳам, Туробжон ҳам, Сотиболди ҳам

тузумнинг қурбонлари, адолатсизликка асосланган ҳаёт уларни эзиб, янчиб ташлаган.

«Даҳшат»да эса бошқача ҳолни кўрамиз. Унинг қаҳрамони Унсун эрки учун кураша оладиган, бу йўлда ҳатто жон таслим қилишдан ҳам қайтмайдиган фаол курашчи инсон. Бу ўринда Абдулла Қаҳҳор гоёт мураккаб бир бадий масалани анча моҳирлик билан ҳал қилганини таъкидлаш керак. Бу мураккаб масала ўз эрки учун курашадиган аёл образини ҳаққоний тасвирлаш масаласидир. Албатта, ўтмишда ўзбек аёллари ичида ўз озодлигини ҳамма нарсадан юқори қўйган, тўрт девор кишанларини тан олишни истамаган аёллар ҳам бўлган. Баъзан уларнинг орасидан «Олой маликаси» деб ном олган Қурбонжон додхо сингари мард курашчилар ҳам етишиб чиққан. Лекин кўп ҳолларда аёллар тақдирга тан бериб яшашни, эрнинг қули, рўзгорнинг чўриси бўлишни бурч деб ҳисоблашган. Улар кўпинча ўз ҳолатларига норозилик билдириш даражасига етган ҳам эмаслар. Қандайдир сабаблар билан уларнинг қалбида норозилик туйғуси туғилганда бу норозилик ошқора кураш даражасига етиб борган эмас. Шунинг учун ёзувчи мақсади асаарида ўз эрки учун курашувчи аёл образини яратиш экан, бунда ҳаётийлик меъерини жуда аниқ сақлаши керак. Бу меъёр жуда кам даражада бузилган тақдирда ҳам образ ишонтирувчи кучидан маҳрум бўлиб, қуруқ шиорларни бақириб-чақирадиган карнайга айланади. Абдулла Қаҳҳорнинг маҳорати шундаки, унинг қаҳрамони Унсун бирон ўринда эрк ва озодлик ҳақида гапирмайди, бирон оғиз гап билан ҳуқуқсизлигидан, хўрланганлигидан нолимайди. Бироқ додхонинг саккизинчи хотини эканлиги унга малол келади. Додхо оиласидаги муҳит уни бўғиб ташлаган. У хира-шира тарзда бўлса ҳамки, шу муҳитдан қутулишни, ота-онасининг бағрига қайтиб, Ганжиравонда яйраб-ййраб яшашни истайди. Бу орзу ҳали англаб етилмаган, аниқ мулоҳазалар, ўйлар, режалар шаклига кирмаган. Лекин шундай бўлса-да, у жуда кучли, Унсунни мислсиз жасорат сари ундайди. Унсун чиндан ҳам мислсиз жасорат кўрсатади. Қолаверса, бир эмас иккита жасорат кўрсатади. Унинг биринчи жасорати додхога қарши дадил гапиршида: «Жавоб берсангиз, Ганжиравонга кетсам», дейишида кўринади. Қамчисидан қон томадиган, тасарруфидидаги хотинларини хоҳласа сийлаб кулдирадиган, хоҳласа уриб ўлдирадиган Олим додхонинг юзига тик қа-

раб, бу гайни айтиш учун жуда катта жасорат керак эди. Чунки бу додхо хонадондаги тартибларга қарши, додхонинг ўзига, зулмига, қонли қамчисига қарши исён эди. Унсуннинг иккинчи жасорати — тунда гўристонга бориб, чой қайнатиб келишидир.

Гўристонлар асрлар мобайнида жуда хароб ва ташландиқ бўлиб келган. Гўристонга кечаси эмас, кундузи бориш ҳам ваҳимали бўлган. Бунинг устига арвоқлар, ажиңа ва алвастилар ҳақидаги бир-биридан кўрқинчли ҳикоялар одамларнинг юрагидаги ваҳимани янада кучайтирган. Бўрон даҳшат солиб увиллаб турган бир тунда, жинлар базми-сафо қилиб уймалашиб ётган бир шароитда гўристонга бориб чой қайнатиб келиш учун одам жонини тиккан бўлиши керак эди. Унсўндаги озодлик иштиёқи шу қадар зўрки, у ана шу ўлим таҳдидидан ҳам чўчимай, қабристонга боришга рози бўлади.

Ёзувчи Унсунни ўз эрки учун мардона курашган аёл сифатида кўрсатар экан, ҳамма ўринда ҳаётийлик меъёрига қатъий амал қилади. Шу меъёрга амал қилгани учун ҳам Унсуннинг ўз орзусига етолмай, ҳалок бўлганини кўрсатади. Уша шароитда Унсуннинг озодликка чиқиши, Олим додхондан жавобини олиб, Ганжиравонга кетиши сира мумкин эмас эди. Ёзувчи ҳикоя финалини шундай қилганида ҳаёт ҳақиқати бузилган, ҳикоя чучмал сентиментал асарга айланган бўлар эди. Ёзувчи Унсуннинг ҳалокатини кўрсатишда гоят нозиклик билан иштутади: Унсунни ҳалок қилган нарса, гўристон ваҳимаси эмас, алвасти ёҳуд арвоқлар хуружи эмас, балки Олим додхонинг ўзидир.

Ҳикоя ҳақида ўзбек адабиётшунослари кўп ёзишган. Адибнинг маҳорати атрофлича таҳлил қилинган. Шунинг учун биз бу масалада кўп тўхталмоқчи эмасмиз. Фақат ҳикоянинг бир жиҳати — композицион қурилиши ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтмоқчимиз. «Даҳшат» ҳикоясининг композицияси ҳамма жиҳатдан мукамал ишланган бўлиб, айниқса ундаги эпизодлар занжир халқаларидек, бир-бирига туташиб кетган. Бир кичик лавҳа табиий равишда иккинчи лавҳани тақозо қилади. Ундан учинчиси пайдо бўлади. Шу тарзда ҳикоядаги воқеалар табиий равишда ривожланиб боради.

Ҳикоя «Икки ҳафтадан бери тинмай қутураётган бўрон» тасвиридан бошланади. Бундай чоғларда одамни ваҳима босади, хаёлини у дунё ҳақидаги ўйлар қоплайди. Ёши бир жойга бориб қолган Олимхон додхо ҳам

тинимсиз ғувиллаётган шамолга қулоқ солар экан, ғўристон ҳақида ўйлайди. Кейин эса додхони ва ўзини тинчйтиш учун Нодирмоҳбегим ғўристондаги воқеани айтиб беради. Бунни эшитиб Унсун «ўлсин, нокас одам экан, битта қўйни деб, кошки арзийдиган нарса бўлса», — дейди. Унсуннинг бу гапи янги вазиятни юзага келтиради. Додхо гаши келиб, Унсунни масхара қила бошлайди. Унсун бу хонадондан кетиш эвазига ғўристонга бориб келишга рози бўлади. Шундан кейин воқеа ғўристонга кўчади. Унсун бу ердан кўрқиб, чалажон ҳолатда қайтиб келади. Кейин Унсуннинг хасталиги тасвирланади. Ниҳоят, Нодирмоҳбегимнинг ҳам бу даргоҳдан бош олиб кетиши билан ҳикоя якунланади. Воқеалар ривожига бу табиийлик ҳикоянинг таъсирчанлигини юқори даражага кўтаради. Шундай қилиб «Даҳшат» ҳикояси адабиётимиздаги яхши ҳикоялардан бири бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Утмишдан эртақлар» қиссаси ҳам адабиётимизда катта воқеа бўлди. Бу қисса 1965 йили эълон қилинди. Орадан бир йил ўтгач, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланади: Уни рус тилига атоқли ёзувчи К. Симонов билан Комрон Ҳакимов таржима қилди.

«Утмишдан эртақлар» — автобиографик қисса. Аниқроғи у бир қанча новеллалардан таркиб топган. Қиссанинг ўзига хос томони шундаки, ёзувчи воқеалар тасвири давомида автобиографик йўналишга изчил амал қилса-да, ҳеч қайси ўринда ўзи ёки оила аъзоларининг бошидан кечган воқеаларни батафсил ёритишни мақсад қилиб қўймайди. Қиссадаги воқеалар хронологик жиҳатдан тахминан ўн йилни — 1913—1923 йилларни қамраб олади. Воқеалар адибнинг болалиги кечган Қўқон шаҳрида ва унинг теварагидаги қишлоқларда рўй беради. Биз қиссадан албатта, муайян даражада автобиографик маълумотларни ҳам оламиз.

Қиссадан кузатилган асосий мақсад китобхонни айрим биографик лавҳалар билан таништириш эмас, балки аср бошидаги ўзбек воқелигининг ҳаққоний манзарасини чизишдир. Адиб болаликда кўрган воқеаларини, билган одамларини шундай ипга чизиб кўрсатадики, бунинг натижасида биз оддий халқ ҳаётининг рангбаранг қирралари ҳақида тугал тасаввур ҳосил қиламиз. Абдулла Қаҳҳор тасвиридаги ўзбек қишлоқлари ўзига хос хусусиятларга эга бўлса-да, улардаги қашшоқлик,

юпунлик, жаҳолат ва нодонликнинг ҳукмронлиги бу қишлоқларни бирлаштириб туради. Бу қишлоқларнинг аҳолиси Россия империясининг фуқаролари бўлса-да, Россия билан Германия ўртасида уруш бошланганини тўрт ойдан кейин эшитишади. Чор амалдорлари ҳам, маҳаллий бойлар ҳам, дин пешволари ҳам халқни мана шундай жаҳолатда сақлаб, унинг қонини сўришда давом этадилар. «Ўтмишдан эртақлар»да ўзбек қишлоқларидаги турли ижтимоий гуруҳларнинг хусусиятларини ўзида жам этган бир қатор ёрқин характерлар чизилган. Булар Валихон сўфи, Тўра вофўруш каби маҳаллий бойлар ва диндорларнинг вакиллари, Муҳаммаджон қори сингари янги зиёлиларнинг вакиллари.

Қиссада яна бир ёрқин образ бор. У Бабар образидир. Бабар кўп жиҳати билан Абдулла Қаҳҳорнинг аввалги ҳикояларидаги баъзи бир қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Унда биз Қобил бобонинг ҳам, Сотиболдиннинг ҳам, Туробжоннинг ҳам баъзи сифатларини кўрамиз. Бабар бутун умри оғир меҳнатда ўтган, лекин оқу қорани ажрата олмайдиган одам. Турмуш машаққатлари уни эзиб ташлаган. Лекин у на ўз ҳолатини таҳлил қила олади, на ўзини доимий бахтсизликка маҳкум қилган ижтимоий тенгсизликни идрок эта олади. Абдулла Қаҳҳор мақолаларидан бирида Бабарни А. П. Чеховнинг «Ёзув ниятли киши» ҳикоясидаги Денисга қиёс қилган эди. Денис қармоққа чўктиргич қиламан деб, темир йўл гайкасини бураб олади ва бу қилган иши жиноят эканини, унинг оқибатида поезд ҳалокатга учраб, бегуноҳ одамлар ҳалокатга учраши мумкинлигини сира ақлига сиғдиролмайди. Бабарни яна бир машҳур образ билан қиёслаш мумкин. У буюк француз ёзувчиси Анатолий Франснинг 1904 йилда босилиб чиққан «Кренкебиль» ҳикояси қаҳрамонидир.

IV

1967 йилнинг сентябрь ойида Абдулла Қаҳҳор олти мишга кирди. У пайтларда йирик ёзувчиларнинг саналарини адабий-маданий ҳаётда йирик ҳодиса сифатида нишонлаш расм эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Сентябрьдан анча олдин республика вақтли матбуотида ҳар кил мақолалар эълон қилинди. Еш режиссёр Учқун Назаров адиб тўғрисида мухтасаргина кино-очерк яратди. Олий ўқув юртларида, меҳнат коллективларида адиб билан

учрашувлар оулиб утди. Юбилей муносабати билан адибнинг олти томлик танланган асарлари чиқа бошлади. Москвадаги Давлат бадиий адабиёт нашриёти эса адибнинг рус тилида икки томлик асарларини нашр этишга тайёргарлик кўра бошлади.

Адиб билан учрашувлар Самарқанд ва Жиззах областларида ҳам бўлиб ўтди. Бундай маросимлар айниқса Фарғона водийсида чинакамига адабий байрам тусини олди. Водийдаги учрашувларга Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби истеъдодли ёшлар ҳамроҳ бўлиб борган эдилар. Фарғона, Наманган ва Андижондаги адабий кечаларда мингларча одамлар иштирок этишди. Кечаларда сўзга чиққанлар эса халқимизнинг маданий қурилиш соҳасидаги ютуқлари тўғрисида, янги адабиётнинг парвози ҳақида ифтихор билан гапиришди. Улар адибларимиз олдида халқ номидан янги-янги талаблар қўйишди. Ёзувчиларни ўз бурчларини Абдулла Қаҳҳордек сидқидилдан, ҳалол бажаришга ундашди. Кечаларнинг ҳаммасида ҳам халқимизнинг адабиётга муҳаббати, Абдулла Қаҳҳордек улкан сўз санъаткорига ҳурмати яққол намоён бўлди.

1967 йил 8 сентябрь куни Тошкентда Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат опера ва балет театрининг муҳташам биносида Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллигига бағишланган тантанали кеча бўлди. Кечада иштирок этишни истаганларнинг ҳаммаси залга сиғмай қолди. Президиумда атоқли ёзувчилар; машҳур санъаткор-арбоблар, донгдор олимлар билан бирга қардош республикалардан атайин адибнинг тўйига келган меҳмонлар ўтиришарди.

Уша кунги газеталарда адибга Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси унвони берилгани ҳақидаги фармон эълон қилинган эди. Тантанали кеча бошлангандан сўнг Абдулла Қаҳҳорга СССР Олий Совети Президиуми номидан юксак мукофот — Меҳнат Қизил Байроқ ордени топширилди.

Кеча охирида сўзлаган нутқида Абдулла Қаҳҳор кўрсатилган юксак ҳурмат учун, унвон ва мукофот учун партия ва ҳукуматга миннатдорлик билдиради. Адабиётнинг халқ олдидаги юксак бурчи ҳақида гапирди. Ёзувчи бу бурчни онгли равишда, сидқидилдан бажариши кераклигини таъкидлайди. Шу билан бирга ёзувчи деган ном мағрур жаранглаши ҳақида гурури-

ни баланд тутиши кераклиги ҳақида сўзлайди. Фақат бу фикрни ўзига хос, образли шаклда ифодалаган. «Баъзан дўстларим,— дейди Абдулла Қаҳҳор юбилей кечасидаги нутқида,— менга таъна қилишиб, «катталар»га честь бериб турмайсан, дейишади. Мен честь беролмайман. Чунки мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман».

Аввало, шуни айтиш керакки, бу гаплар бирдан мажлис вақтида ёзувчининг эсига келиб қолган, ҳаяжон ичида оғзидан чиқиб кетган гаплар эмас, Абдулла Қаҳҳор беш кун аввал икки-уч шогирдига тантанали кечада гапирадиган гапини ўқиб берган эди. Шунда шогирдлари юқоридаги иборани айтмасликни, агар бу ибора айтиладиган бўлса, адабий муҳитга ёмон таъсир қилиши мумкинлигини таъкидлашди. Абдулла Қаҳҳор уларга: «Мен минбардан шундайгина раҳмат айтиб тушиб кетолмайман, халқ мендан бирор гап кутади», деб жавоб берган эди. Бу жавоб эътирозга ўрин қолдирмаган эди. Аммо оқибат шогирдлар айтгандай бўлиб чиқди. Абдулла Қаҳҳор гапининг ҳақиқий маъноси ҳаммага ҳам етиб боргани йўқ, анча-мунча одам уни дафъатан тушунмади ҳам. Дарҳақиқат, бу ибора халқимиз ўртасида аллақачон сингиб кетган бир революцион ҳақиқатга эътироз билдиришдай туюлади. Биз партия солдати деганда халқ ишига, коммунизм ишига садоқатли, бу йўлда партия қўйган топшириқларни фидокорлик билан бажаришга тайёр турган, ҳатто жонидан кечиб бўлса ҳам мақсад йўлида кураша оладиган одамни тушунамиз. Ҳар ҳолда, Абдулла Қаҳҳор айтгандек, солдат билан онгли аъзони бир-бирига қарама-қарши қўйиш мантиқан унча тўғри эмас. Аммо шуниси ҳам борки, Абдулла Қаҳҳор буни тушуниб туриб, атайин қилган-у, Рашидовдай одам олдида ҳеч қачон бўйин эгмаслигини, унинг ноғорасига ўйнамаслигини ана шундай парадокс формасида айтмоқчи бўлган.

Ўша кечанинг ўзидан бошлаб Абдулла Қаҳҳорга муносабат яна кескин ўзгарди. Эртасига Ўзбекистон партия-ҳукумати раҳбарлари меҳмонлар билан бирга Абдулла Қаҳҳор дастурхони атрофида тўпланиши керак эди. Аммо улардан ҳеч ким келмади. Бу Абдулла Қаҳҳорга нисбатан совуқ муносабатларнинг янги қатлами бошланаётганидан дарак берарди.

Бу орада Абдулла Қаҳҳорнинг саломатлиги ёмонлаша бошлади. Эскидан қийнаб келаётган қанд касали

ёзувчининг оёғига ҳам, юрагига ҳам асорат берган эди. Актив ижод қилмиш имконияти анча чекланиб қолди. Адиб кунларини тўшакда ўтказадиган бўлиб қолди. Кунлардан бирида эса, микроинфаркт уни оёқдан йиқитди. Худди шу оғир кунларда Абдулла Қаҳҳорнинг метни продаси, пўлат бардоши намоён бўлди. Хасталик кунларида унинг уйдан одам узилмас эди. Ёру биродарлари, яқин-йироқ дўстлари, ҳамкасблари ва шогирдлари унга тасалли бериб, кўнглини кўтармоқчи бўлиб келишарди. Лекин тасалли сўзларини айтолмай чиқиб кетишарди.

У хона бўйлаб базўр юрар, тўшакда ётганда эса, бемалол туриб ўтириши анча қийин эди. Лекин, шунга қарамай, унинг ёнида бир зум ўтирсангиз касаллигини, бетоблигини бутунлай унутардингиз. Яна бир зумдан кейин эса, бунга ишонмай қўярдингиз. У сира ҳам инқиллаб-синқилламас, дардларидан зорланмас, раҳмингизни келтириб, илтижо билан кўзингизга термиллиб, ҳамдардлик изламас эди. Аксинча, одатдаги салом-алиқдан сўнг Абдулла Қаҳҳор ҳар қайси меҳмонининг ўзига яраша бирер ҳазил гап айтар ва кўпинча адабиёт ҳақида, янги асарлар тўғрисида, турмушнинг наст-балавдликлари ҳақида жонли суҳбат қилиб кетарди.

Аммо Абдулла Қаҳҳорнинг аҳволи кундан-кун ёмонлаша борди. Врачлар Тошкентда ҳамма чоралар кўрилганини, ортга ҳеч нарса қилиб бўлмастлигини айтиб, бешорни Москвага — Кремль хастахонасига олиб боришни маслаҳат беришди. 7 апрель куни кечқурун ошна-оғайнлар адиб билан хайрлашини учун унинг Герман Лопатини кўчасидаги уйига тўпланишди. Бу галги хайрлашув оқшоми ҳам яна ҳазил-мутойибага бой, жонли суҳбатларда ўтди. Адиб ўзини бардам тутаётганини, тез-тез ҳазил-мутойиба қилаётганини, суҳбатда фаол қатнашётганини кўрган меҳмонлар бу оқшом моҳият эътибори билан видолашув оқшоми бўлаётганини, Абдулла Қаҳҳорни сўнгги марта кўраётганларини, орадан бори ўғи бир ярим ой ўтар-ўтмас телеграф адибнинг вафоти ҳақидаги совуқ хабарни олиб келишини хаёлга ҳам келтиролмас эдилар.

Эртаси куни азонлаб Қибриёхоним Абдулла Қаҳҳор билан бирга бир ҳамшира қиз ҳамроҳлигида Москвага учиб кетишди. Аммо Москвада уларни ҳеч ким кутиб олмади. Абдулла Қаҳҳорнинг бориши ҳақида хастахонага хабар берилмаган экан. Табиийки, у ерда ёзувчи

учун жой ҳам тайёрлаб қўйишмаган экан. Анча югуриб-елишлардан сўнг Кибриёхоним Абдулла Қаҳҳорни академик Вишневский клиникасига жойлаштиришга муваффақ бўлади. Уни кўп кишилиқ палатага қўйишади. Палатадаги беморларнинг ҳаммаси мураккаб операциядан чиққан, анча оғир аҳволдаги касаллар эди. Бу ёзувчига ёмон таъсир қилади, аҳволи оғирлашади. Ва у Кибриёхонимдан ўзини бу ердан зудлик билан олиб кетишни талаб қилади. Кибриёхоним яна ҳар хил одамларнинг ҳузурига югуради, катта-кичик идораларнинг эшигини қоқади. Ҳатто академик Вишневскийнинг уйигача бориб, унга арз-додини айтади. Академик Вишневский кўрсатмаси билан Абдулла Қаҳҳорни алоҳида хонага жойлайдилар ва уни интенсив тарзда даволай бошлайдилар. Бироқ фурсат ўтган эди. Бемор борган сари оғирлашади. Абдулла Қаҳҳор бағоят зийрак одам бўлгани учун аҳвол қаёққа кетаётганини яхши тушунади. У сўнгги кунларда ёнида кўпни кўрган бирон тажрибали одам бўлишини истайди ва Тошкентдан ёзувчи Шухратни чақиртиради. Шухрат етиб боргач, Абдулла Қаҳҳор унга сўнгги хоҳишлари ва истакларини айтади. Кейинчалик Шухрат ўз хотираларида Абдулла Қаҳҳорнинг охириги кунларини батафсил ёзган. Абдулла Қаҳҳорнинг вафотидан бир кун олдин касалхонага уни кўргани Константин Симонов келади. Бу улкан адиб Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги энг кейинги хотирасида ўзбек адиби ҳақида зўр эҳтиром билан қуйидагиларни ёзган:

«... Қаҳҳор, умуман жасоратли, мард киши эди. Менинг у ҳақдаги сўнгги хотирам Қаҳҳор шахсиятининг мана шу хислати билан боғлиқдир.

Мен уни вафотидан атиги бир кун олдин беморхонада кўрганман. У ўлим чанг солаётганини билса ҳам, ўлишни истамас ва ўзигагина хос табиатига кўра, ўлим олдида ҳам ўзини бардам тутар эди. У касалхонада кароватида устма-уст қўйилган ёстиққа суяниб ётаркан, оғир-оғир нафас олар ва кўрқувни билмайдиган нуроний чехрасида худди ёру дўстларининг истиқболига югуриб чиқолмаганидан бир оз хижолат чеккандек бир ифода зуҳур эди. Қаҳҳор ўлаётганини билса ҳам, то жони бор экан, ўзини она ернинг асл фарзандидек сезарди. Бу менинг Қаҳҳор билан сўнгги учрашувим эди. Мен одамдан кўз юмаётган одамнинг қўл сиқишларини теран нигоҳларини кўриб ҳайратда қолдим.

Қаҳҳор ҳақиқий инсон эди, у адабиётда умрбоқий асарлар қолдирди.

Кибриёхоним «Чорак аср ҳамнафас» деган хотираварида адиб ҳаётининг сўнги дақиқаларини гоят таъсирчан лавҳаларда тасвирлаган. Уларни ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас: «Шунча кундан бери бирон марта «вой» демаган одам кечаси бир бор «воҳ» деб қўйдилар-у, худди ўзларидан ўзлари хижолат бўлгандай:

— Мен оламдан ўтиб кетаётганим учун «оҳ» чекаётганим йўқ,— дедилар,— уй-жойим, боғу ҳовлим туриб, шу катакдай уйда, темир кароватда, яна, ёр-дўстларим билан видолашмай кетаётганимга «оҳ» чекдим.

Эрталаб безовта бўла бошладилар ва яна Шуҳрат акани сўрадилар. У киши етиб келгунча, бу ўртада, бўлим бошлиғи профессор Галаңкин кириб томирларини ушлаб кўрди ва докторнинг юзида, «умид йўқ» деган ифода зоҳир бўлди.

Соат ўнларда даволовчи врач Софья Григорьевна келди, у одатдагидай:

— Кечани қандай ўтказдиларинг?— деб сўради.

Худди унинг сўзлари қулоқларига ёқмагандай, Абдулла Қаҳҳор менга тожикчалаб:

— Гапа мухтасир кунед! (Гапни қисқа қилинг!) — дедилар.

Доктор юракка қулоқ солмоқчи бўлиб аппаратни тутди-да: «Абдулла Қаҳҳорович, менга қаранг», дейиши билан бир сесканиб кетдилару... узилдилар».

Шундай қилиб, 1968 йилнинг 25 майида, тонг палласида адабиётимизнинг асосчиларидан бири, социалистик маданиятнинг ривожига катта ҳисса қўшган сўз санъаткори, ёрқин ва бетакрор истеъдод эгаси Абдулла Қаҳҳор оламдан кўз юмди. Ўша куни унинг жасади Тошкентга олиб келинди. Эртасига, 26 май куни Абдулла Қаҳҳорнинг жасади видолашув учун Свердлов номидаги концерт залининг фойесига қўйилди. Шу куни Тошкент осмони ҳам улуғ адибнинг вафотига мотам тутаётгандай булутли эди. Бир неча соат давомида адибнинг тобути олдидан халқ оқими узилмади. Қадимий Шарқ куйларининг юракларни эзувчи оғир садолари остида студентлар, мактаб ўқувчилари, ишчилар, Тошкентнинг тева-рак-атрофидан келган деҳқонлар, зиёлилар марҳумга сўнги эҳтиромларини намоён этдилар. Кейин халқ оқими кўчаларни тўлдириб Чигатой қабристонига йўл олди.

У ерда Абдулла Қаҳҳорнинг жасадини ундан бироз олдинроқ кўз юмган дўстлари Ғафур Ғулом, Шайхзодаларнинг ёнига қўйишди.

Шундай қилиб, адиб сўнгги масканини эгаллади. Энди унинг учун бу дунёнинг ташвишлари, адолатсиз зарбалари, ногаҳоний хуружлари ортда қолгандай эди. Энди адолат тантана қиладигандай, ёзувчи ўзининг хизматларига муносиб тақдирланадигандай, ҳалол ва ҳолис баҳосини оладигандай туюларди. Бироқ, афсуски, бундай бўлиб чиқмади. Абдулла Қаҳҳорни ҳақиқатгўйлиги, истеъдодининг ёрқинлиги учун ёмон кўрган одамлар вафотидан кейин ҳам унга нисбатан адолатсиз муносабатни давом эттирдилар, давом эттирдиларгина эмас, уч-тўрт баравар катта куч билан авж олтирдилар. Адиб хотирасини абадийлаштиришда Тошкентнинг энг пастқам кўчаларидан бирини, шаҳарнинг энг овлоқ жойидаги маданият уйларида бирини унинг номига қўйишдан нари ўтишмади. Тошкентда, Алишер Навоий музейи қаршисидаги майдонда очилган шоирлар хиёбонида Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон каби ёзувчиларнинг бюсти қўйилди, лекин Абдулла Қаҳҳор учун ўрин топилмади. Абдулла Қаҳҳор хотирасини абадийлаштириш ҳақидаги ҳукумат қарорига мувофиқ, адибнинг қабри устига бюсти ўрнатилиши керак эди. Аммо орадан кўп ўтмай, бу ишга мутассадди одамларнинг бепарволиги ва лоқайдлиги туфайли бюст йўқолиб қолди. Бир-икки йиллик қидиришлардан кейингина Тошкентдаги чекка мактаблардан бирдан топилди. Кейин уни қабр устига ўрнатиш учун Кибриёхонимнинг анча елиб-югуриши зарур бўлди. Абдулла Қаҳҳорга нисбатан адолатсизлик шу билан битгани йўқ. Юқорида айтганимиздек, адибнинг 60 йиллиги муносабати билан олти томлик «Танланган асарлар»и чиқа бошлаган эди. Адиб ҳаётлигида дастлабки икки томи чиққан, ҳар бири 30 минг нусхадан босилган эди. Аммо «Танланган асарлар»нинг тўртинчи, бешинчи ва олтинчи томлари, фақат 10 минг нусхада босилди. Абдулла Қаҳҳор вафотидан кейин унинг драматик асарлари саҳнадан олиб ташланди. Юқорида айтганимиз — олти томликнинг сўнгги томларини эътибордан соқит қилсак, 1967—1982 йиллар мобайнида ўзбек тилида адибнинг биронта ҳам асари нашр қилинмади. 1977 йилда, ҳаёт бўлганида, Абдулла Қаҳҳор 70 ёшга тўларди. Абдулла Қаҳҳор тоифасидаги ёзувчиларнинг 70 йиллиги кенг нишонланди. Шунингдек, Аб-

дулла Қаҳҳор санасини нишонламаслик мумкин эмас эди. Аммо, Ш. Рашидов ҳатто бу тадбирдан ҳам адибни камситиш йўлида фойдаланди. Матбуотда «Ўзбек адабиётининг намояндаси» деган гоят мужмал сарлавҳа билан Ҳ. Абдусаматовнинг мақоласи эълон қилинди. Тантанали йиғилиш эса Ҳамза номидаги Академик давлат театрининг биносида бўлди. Бу йиғилиш зални тўлдириб ўтирган адабиёт ихлосмандларида жуда ғалати таассурот қолдирди. Раис мажлисни очиб доклад учун Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори М. Қўшжоновга сўз берди. М. Қўшжонов қисқагина докладыда асосан ёзувчининг ҳаёт йўли ва ижоди ҳақида илгаридан маълум бўлган фактларни санашдан нарига ўтмади. Доклад тугаши биланок бировнинг бир нарсга деб юборишидан ҳадиксиргандек, раис дарҳол мажлисни ёпиқ деб эълон қилди. Абдулла Қаҳҳорнинг дўстлари ва шогирдлари адиб ҳақида на бирон оғиз илиқ гап айта олдилар, на хотиралари билан ўртоқлаша олдилар. Шуниси қизиқки, салкам 20 йил мобайнида бу адолатсизликлар Ёзувчилар союзининг кўз ўнгида, юзлаб ёзувчиларнинг нигоҳи қаршисида содир бўлган эди. Бироқ, афсуски, ҳеч ким бу адолатсизликни қоралаб, ёзувчининг ҳуқуқини ҳимоя қилиб ошкора норозилик билдиргани йўқ.

Аммо «қўлёмалар ёнмайди», деган нақл бор. Адабиётда ҳеч ким, ҳеч қачон бирор истеъдодли адибни суриб чиқаролган эмас ва суриб чиқара олмайди ҳам. Албатта, бирор одам ҳокимиятининг чексизлигига таяниб ёки бошқа бирор омилнинг ёрдамида бирор ёзувчи номини адабиётдан вақтинча ўчиришга муваффақ бўлиши мумкин. Бироқ, замонлар ўтади, адолат тантана қилади ва шунда ўша одамнинг уринишлари филга вовиллаган лайчанинг ишидан бошқа нарсга эмаслиги маълум бўлади.

1987 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг туғилганига 80 йил тўлди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бу санани катта маданий воқеа сифатида кенг нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди. Бу қарорга мувофиқ Абдулла Қаҳҳорнинг беш томлик асарлар тўплами чиқа бошлади. Адиб тўғрисида хотиралар тўплами нашрга тайёрланди. Вақтли матбуот саҳифаларида адиб ҳақида кўнлаб мақолалар ва хотиралар эълон қилинмоқда. Яқинда республика Сатира театри адибнинг «Тобутдан товуш» комедиясини саҳналаштирди. Асар ёзилганига 25

йил бўлганига қарамай, у ўзининг замонавий руҳини тўла сақлаб қолган. Шунинг учун ҳам томошабинлар томонидан катта иштиёқ билан кутиб олинди. Шу тарзда адибнинг янги ҳаёти бошланди. Ҳа, чинакам истеъдод соҳиби ҳамиша халқнинг теран ҳурматига сазовор бўлгани, халқ дилидан жой олгани ҳолда асрлар оша яшай-веради.

* * *

Мазкур китоб салкам чорак асрлик мушоҳада-мулоҳазаларим, тадқиқотларим асосида туғилган бўлса-да, нисбатан қисқа муддатда ёзилди. Сабаб шу бўлдики, бир қатор дўсту ҳамкасабаларим, шогирдларим менга астойдил кўмаклашдилар. Шунинг учун улкан адиб ҳақидаги китобга сўнгги нуқтани қўярканман, Абдулла Қаҳҳорнинг ўмр йўлдоши, таниқли таржимон, йирик адабиётшунос Кибриё Қаҳҳоровага, филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматовга, филология фанлари кандидати, доцент Абдуғафур Расуловга, Ўзбекистон ССР Марказий давлат архивининг масъул ходимлари Раъно Файзиёва, Лолза Абдуллахоновага кўлөзмани тайёрлашда яқиндан ёрдам берганликлари учун самимий миннатдорчилик билдирман.

АДИБ ҲАЁТИ СОЛНОМАСИ

- 1907 йил 17 сентябрь — Абдулла Қаҳҳор туғилган кун.
- 1919 йил — Қўқондаги «Истиқбол» мактабига ўқишга кирди.
- 1924 йил — Комсомол сафига кирди, педагогика техникумини битирди. «Муштум» журналида, матбуотда биринчи асари — «Ой куйганда» шеъри босилди.
- 1925 йил — Тошкентга келиб, «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясида иш бошлади.
- 1926—1929 йиллар — Урта Оснѐ Давлат университети ишчилар факультетида ўқиди.
- 1929 йил — «Янги Фарғона» газетаси редакциясида иш бошланди.
- 1930—1933 йиллар — Тошкентга қайтади, Урта Оснѐ Давлат университети педагогика факультетида ўқийди.
- 1933—1935 йиллар — Ўзбекистон ССР Фанлар комитети қошидаги тил ва адабиѐт институти аспирантурасида ўқиди, «Совет адабиѐти» журналида масъул секретарь бўлиб ишлади, Ўзбекистон Давлат нашриѐти бадний адабиѐт бўлимида редактор сифатида хизмат қилди.
- 1937 йил — «Сароб» романи китоб ҳолида нашр этилди ва республика конкурси мукофоти билан тақдирланди.
- 1947 йил — «Қўшчинор» романи «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинди.
- 1951 йил — «Шоҳи сўзана» комедияси СССР Давлат мукофоти билан тақдирланди, «Қўшчинор чироқлари» романи босилди.
- 1954 йил — «Оғриқ гишлар» комедияси саҳнага қўйилди; СССР ёзувчилар союзи II съездида делегат сифатида қатнашди, Ўзбекистон ССР ёзувчилар союзи правленийсининг раиси қилиб сайланди.
- 1958 йил — «Синчалак» повести ўқувчилар қўлига тегди.
- 1962 йил — «Тобутдан товуш» комедияси саҳнага қўйилди.
- 1965 йил — «Ўтмишдан эртактлар» асари эълон қилинди.
- 1966 йил — «Ўтмишдан эртактлар» асари Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.
- 1967 йил — Абдулла Қаҳҳорга Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фармони билан «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» унвони берилди.
- 1968 йил 25 май — Абдулла Қаҳҳор вафот этган кун.
- 1987 йил — Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллик юбилейи катта байрам сифатида нишонланди, беш томлик асарлар тўплами нашр этила бошланди. Ёзувчи уй-музейини ташкил этиш ҳақида ҳукумат қарори қабул қилинди.

ОЗГИНА УЗИМ ҲАҚИМДА

Мен 1907 йил кузда чоршанба куни — 17 сентябрда Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида туғилганман. Отам темирчи эди. Қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрар эдик. Бир қишлоқда болаларга энди қўшилиб ўртоқ орттирганимда, бошқа қишлоққа кўчиб яна «кўчманчининг боласи, келгиндининг боласи» бўлиб қолар эдим. Бу гаплар қаттиқ ҳақорат йўсинида айтилар эди. Қудашга кўчганимизда, қишлоқнинг чиқаверишида пастқамликдан оқадиган катта ариқ кўпригида оёғимни саламглашиб ўтириб, ўзим ашула тўқиган эдим. Бу ашуланинг ўзи эсимда йўқ, лекин мазмуни шундай эди: «Қаерга борсам келгиндиман. Болалар ўйинга қўшмайди...»

Бир куни кечқурун маҳалла болалари илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб турганда, кузатиб турган бир мўсафид менга раҳм қилган бўлиб: «Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган», — деди. Мўсафиднинг бу гапи менга болаларнинг таънасида ҳам қаттиқроқ тегди, узоқ йиллар дилимда чўкиб ётди. Билмадим, илгари қалай эканман, лекин назаримда мени шу гап индамас қилиб қўйди. Уйда менга «индамас», «ичимдан топ» деб дашном берадиган бўлишди. Отамнинг Нурсуқдан келган ошналари «Уста Абдуқаҳҳорнинг заб ўғли бор экан-у, соқон экан», деб кетишганини онам куйиб-пишиб гапиргани сира эсимдан чиқмайди. Бунақа таъна-дашномлар мени баттар «соқов» қилар эди.

Бувайдада ҳовлимиз мачитнинг вақфи, отамнинг дўкони Эшонбува деганининг карвон саройига қарашли эди. Мен дастёр бўлиб, дам босар эдим. Эртадан кечгача бир ҳилда юмуш: тортаман, қўйвораман... қўлим ҳаракатда, баъзан мизғиб олар эдим. Оёғимга жароҳат чиқиб узоққа чўзилди. Дам босишдан вақтинча озод бўлдим. Маҳалламиздаги болаларнинг кўпи аллақайси бир отинойда ўқир эди. Отамнинг Алилайлак деган ошнаси бўлар эди. Шунинг ўғли Эркабой деган бола ўша отинойда ўқир экан, бир куни мени мактабига олиб борди. Отам ниягимдан хабардор бўлиб суюнди, отинойига дастурхон қилиб боргани ярим танга берди. Отам ҳамиша: «Нима бўлсанг ҳам, темирчи бўлма» деб юрар эди.

Отинойининг каттакон чорбоғи бўлиб, бизни ўқишдан кўра кўпроқ ишлатар эди. Шундай бўлса ҳам, бир неча ойда хат танийдиган бўлдим. Бунчалик тез хат танишимга сабаб, албатта, отинойининг ғайрати эмас, мактабдан кўра кўпроқ уйда кўзим хатга пишганлиги эди. Отам китобга ниҳоятда ишқибоз бўлиб, деярли ҳар куни ишдан кейин онамга қизик китоблар ўқиб берар эди. Бу китоблардан эсимда қолганлари: ҳар хил жангномалар, «Далла ва Мухтор», «Баҳори дониш», «Бобо Равшан». Мен сатрларни кузатиб, отамнинг

ёнида ўтирар эдим. Отам ҳеч қачон ҳеч қаерда ўқиган эмас, «мен тушимда хат таниганман» дер эди. Шундай бўлса ҳам ажойиб эмас, лекин тушида хат танишига ёрдам берган нарсани унинг китобга ишқибозлиги орқасида, менга ўхшаб, саводли киши китоб ўқиганида сатрларни кузатгани бўлса керак.

Менинг ўқишим узоққа бормади: аввал бу маҳалладан, кейин қишлоқдан кўчиб кетдик.

Отам азондан хуфтонгача ишлар, демак азондан хуфтонгача тарақләтар эди. Мачитнинг сўфиси: «Азон ва намоз вақтида тақиллатма», деб хархаша қиладиган бўлди. Шу важдан аввал ора бузилди, кейин бу бузилиш адоватга айланди. Сўфи обрўли намозхонларга суяниб, дўконни ёптириш пайига тушди. Бироқ халқ маҳаллада темирчи бўлишидан манфаатдор бўлгани, буларнинг манфаати дўконга ижара оладиган эшон буванинг манфаатига мос келиб қолгани учун сўфи муродига осонликча етолмайдиган бўлиб қолди.

Қимдир отамга маслаҳат берибди: «Сўфига эшак мия егиз, уч кувда жинни бўлади, қутиласан-қоласан», — дебди. Отам шундай қилди, кўк сомсага эшак мия солдириб, сўфига егизди. Бир ҳафтагача азонга қулоқ солдик. Отам ҳар кунни беш маҳал азонга диққат билан қулоқ солиб, ахирида хуноб бўлар, «адашмаяпти, хумпар!» деб сўкар эди.

Сўфи дўконни ёптиргани кучи етмаса ҳам, мачитнинг вақфи бўлган ҳовлидан кўчиртирди. Биз нарийга маҳаллага кўчдик. Бу жой каттароқ бир ҳовуздай ҳовлича бўлиб, уйи жуда қоронғи эди.

Шу орада яна бир иш бўлиб қолди.

Ўзаarning нарийги бошда, тимдан нарийда Юзбоши деган ниҳоятда кўрс, димоғдор бир бой бўлар эди. («Қўшчинор чироқлари»даги юзбоши). Шу бой ўтиб кетаётиб дўконнинг олдида турган икки янги жодини кўрибди-ю, отамни сансраб: «Биттасини бизнинг ҳовлига элтиб ташла», дебди. Отамга унинг кўрслиги малол келибди. «Одам юборинг, бериб юбораман», — дебди. Бу гап нафсониятига тегиб, бой индамай кетибди. Одам юбормабди. Унинг бу рафтори «сени қараб тур» дегани экан.

Унга йилни рамазон ёзнинг чилласида келган эди. Кунлар узун, нesiк. Очарчилик. Шундай кунларда эртадан кечгача ўтнинг олдида туриб, болга, боёқон урадиган одамларга рўза туттиш осонми!

Отам бир кун икки қадоқча буғдой топиб келди. Онам шундан суяқ ош пилирди. Кеч пилин эди. Кўча эшигини занжирлаб қоронғи уйда ошни энди олдимизга олганимизда бирдан гурсиллаб, талай одам девор ошиб тушди ва кўча эшигини очиб юборди. Эшикдан маҳалланинг казо-казолари киришди. Қимдир: «Қасофатнинг ўзинга урсин!» — деб бақирди, кимлардир отам билан шогирдининг қўлларини орқасига боғлашди, суяқ ошни иккита қўшқулоққа қуйиб, икковининг бўйига осиди ва бозорбошига ҳайдаб кетишди. Тимнинг остидаги самоварда одам йиғилди. Отам шогирдини кўмирхонага қамаб, эртасига қўйиб юборишди. Кейин маълум бўлишича, икковини роса калтаклашибди, отамга бир юз йигирма сўм жарима ҳам солишибди.

Ўйимизда икки яшар бузоқдан бошқа пулга арзигули нарса йўқ эди. Отам шу бузоқни, дўконнинг ҳамма ускунасини сотиб жаримани берди. Бу пулни маҳалланинг балохўрлари бўлишиб еган экан. Орадан кўп ўтмай, бозорбошига қизил байроқ тикилди. Шундан кейин отам янги ҳукуматга арз-дод қилган бўлса керак, маҳалла элликбошига кўпрак устида олдига қийиқ ёзиб ўтирибди, жарима

еганлардан пулни қайтариб олди, ярим-ёрти бўлса ҳам отамга берди.

Шундай бўлса ҳам биз Оққўрғон қишлоғига кўчиб кетдик. Отам наридан-бери ускуна олиб, айрилишда дўкон очди.

Менинг толеймга бу ерда дўконлик Мамажон қори деган очиқ фикрли бир одам янги усулдаги (усули жадидия) мактаб очган экан. Мактаб катта мачитнинг ташландиқ бир ҳужрасида бўлиб, болалар домланинг ўзи ясаган узун-узун парталарида ўтиришар эди. Муҳаммаджон қори қоғоз, қалам ва керакли китобларни шаҳардан келтириб бизга ўз нархида сотар, болалардан ҳеч нарса талаб қилмас, қишлоқда ягона хат-саводли одам бўлгани учун мизролик қилиб кун кўрар эди. Мен шу мактабда хат-саводимни чиқардим, ҳусниҳат машқ қилдим. Ушанда қўлимга тушган «Гулишан дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул маълукот» деган китобларни ўқидим; Абдулла Авлоний, Тавалло деган шоирларнинг шеърлари билан танишдим. Домланинг айтишига кўра, биз куздан бошлаб фаронз (ҳисоб) ва харита ўқишимиз керак эди. Бироқ бу илмлар бизга nasib бўлмади: эрта кузакдан аллақайси қўрбошининг шоп-шалон таққан понсоди келди-ю, буздириб ташлади. Мактаб мачитнинг орқасидаги бир ҳаробага кўчиб, том маъноси билан эски мактабга айланди қолди. Домла каттароқ ёшдаги болаларни пешин намозига ҳам олиб борадиган бўлди. Кейинчалик аллақерда ўқиб келган икки муллавачча домламизни ўша қўрбошига чаққан, «болаларни жадид қиляпти» деган экан.

Шу орада икки яшар укам тўсатдан қаттиқ бетоб бўлиб, соат сайин оғирлаша борди. Ота-онамнинг худога ёлвориб айтмаган гапи қолмади, азиз-авлиёларга пул, жондор кўтарди. Йўқ, бола отамнинг қўлида жон берди. Мен ҳеч қачон отам бировни сўкканини эшитган эмас эдим, фарзанд доғида ёниб, қурьон, азиз-авлиёлар ва ҳатто худо шаънига шундоқ гаплар айтдики...

Мана шу воқеалар менинг болалик зеҳнимда жуда чуқур из қолдирган экан. Совет мактабида, пионерда, комсомолда тарбияланган вақтларимда даҳрийлик фикрлари қўлоғимга тезроқ кирди, яхшироқ ўрнашди. Ижодимнинг диний урф-одагга, дин аҳлларига, динга қарши шеърлар, ҳажвий мақолалар, фельетонлардан бошланганига сабаб шу деб ўйлайман.

Бир куни кечаси отам арава олиб келди. Шошилинич ва яширинча Қўқонга кетдик ва шу кетганимизча, келмадик.

Бунинг сабабини мен кейинчалик билдим. Маълум бўлишича, Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган бўлиб, ўрдада яроқ-аслаҳа устахонаси ҳам барпо қилмоқчи экан. Отам шу ўрдада тақачилик қилиши ва шу устахонада ишлаши керак экан.

Отам Қўқонда меҳнаткашлар иттифоқига аъзо бўлиб, темирчилар артелида ишлай бошлади.

Мен совет мактаби «Истиқбол»га кирдим. Орадан кўп ўтмай, отам ихтиёрий равишда қизил аскарликка ёзилди, бир йилдан ортиқроқ крестода хизмат қилганидан кейин машҳур партизан Мелибой Абдуллаевнинг оператив отрядига ўтди.

Мен «Истиқбол»дан интернатга, ундан «Коммуна мактаби»га ўтдим: ўзбек билим юртининг тайёрлов бўлими — «Намуна — татбиқот» мактабида, ундан кейин билим юртининг ўзида ўқидим.

Билим юртида коллектив деб аталадиган болалар ташкилоти бўлиб, бунинг соғлиқни сақлаш, суд, кутубхона ва клуб ишлари, нашриёт бўлимлари бор эди. Шу бўлимларни бошқарган болаларнинг ҳаммаси катта бўлганида ўша йўлдан кетди. Мен фақат наш-

риёт бўлимига сайланиб, деворий газета чиқарар эдим. Менинг адабиётга майлими пайқаган ва бунга эътибор қилган киши она тили муаллими ва мураббийимиз Мамажон домла Холиқий бўлди. Бу одам адабиёт мухлиси бўлиб, ўз ижтимоий ва адабий, хоҳлаганда бир чиқадиган деворий «Адиб» журнали чиқарар, журнални ўз қўли билан ёзиб чиқар эди. Мен «Адиб» журналида босилган бир адабий масалани тўғри ҳал қилганим учун домладан шу сўзлар ёзилган бир китоб мукофот олган эдим:

«Фарғона» музофот дорулмуаллимин эҳзорий синф талабаларидан Абдулла Қаҳҳор билим юртида чиқадиган «Адиб» журнали тарафидан берилган қийин бир риёзия адабияга махсус бир манзарани яхши тасвир этдиги учун «Адиб» журнали томонидан ато этилмишдир».

Мақтабимизга ўша вақтнинг машҳур шоирларидан Қўлпон, Рафиқ Мўмин тез-тез келиб турар, ўқитувчиларимиз билан суҳбатда шеърлар ўқир эди. Ёз кунларининг бирида мактабга Ҳамза Ҳакимзода ҳам келди. Катта залга йнгирма чоғли бола йнгилди. Ҳамза пианино чалиб, бизга бир-иккита ашула ўргатди. Шундан кейин болаларда пианинога ҳавас уйғониб, болалар орасидан туппа-тузук пианистлар етишиб чиқди. Булар тез-тез бўлиб турадиган адабиёт кечаларида катта иш берар эди.

Мактабда ячейка (бошланғич комсомол ташкилоти) йўқ, комсомоллар ҳафтада бир бўладиган район комсомоллар мажлисига «мудирият» нинг ижозати билан борар эди. Мактабда ячейка ташкил қилинадиган бўлди. Муаллимлардан бир қисми «бир мактабда икки ташкилот бўлиши мумкин эмас» деб бунга қарши турди. Жанжал чиқди. Можарага район комсомол комитети, ундан кейин обласъ партия комитети аралашди. Муаллимлар бир ҳафта иш ташлади. Можаро муроса йўли билан бартараф қилинди: ячейка ташкил қилинди, лекин ячейка ташкил қилиш учун курашган энг актив комсомоллардан уч киши билим юртидан «фирқа-шўро мактабига» ўтказилди.

Мен ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаб билан ўқишни давом эттириш имкониятидан маҳрум бўлдим. 1924 йилнинг апрелида уезд — шаҳар комсомол комитетига ишга кирдим.

Шу йил августда ой куйди. Ярим кечаси бутун шаҳар тарақ-туруқ бўлиб кетди: биров қозон чалган, биров товоқ синдирган... Мен тунги шаҳарни тасвир қилиб ҳажвий шеър ёздим. Шеър шундай бошлар эди:

Чиқди шаҳардан бала-бом,
Турли-туман ноғоралар;
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди, воёв!..

Шеърни «Норин Шилпиқ» имзоси билан «Муштум» журналига юборган эдим, босилиб чиқди. Шундан кейин «Муштум»нинг деярли ҳар сониди «Норин Шилпиқ» имзоси билан асарларим босилиб юрди. Уларнинг деярли ҳаммаси диний урф-одатларга, дин аҳлларига, динга қарши қаратилган асарлар эди.

Орадан бир йилча ўтгандан кейин «Қизил Ўзбекистон» газетаси мени ишга чақирди. 1925 йилнинг баҳоринда Тошкентга келиб, «Қизил Ўзбекистон» газетасида аввал ўлка бўлимининг мудири, кейин «Ишчи-батрак мактублари» варақасининг муҳаррири бўлиб ишладим. «Қизил Ўзбекистон», «Муштум», хотин-қизлар газетаси «Янги йўлда»

«Норин Шилпиқ», «Мавлон куфур», «Гулуёр», «Эркабой», «Э-бой» имзолари билан қатнашиб турдим.

Газетада ярим йилча ишлаганимда «Истиқбол»даги ҳаммак-табларимдан бири Муҳаммаджон Қулматов учраб қолди. Унинг ота-си Қулмат қизил соҳчи бўлиб, босмачиларга қарши курашда ҳалок бўлган эди. Муҳаммаджон Урта Осие Давлат университетининг медицина факультетига киргани тайёргарлик кўраётган экан. Шу одам катта иш ва кўп пул деб саводсиз қолаётганимни менга айтиб кўнглимга гўлгула солди, бу йил тайёрлик кўриб, келаси йилдан Москва университетининг адабиёт факультетига киришимни маслаҳат берди. Мен кўндим. Қулматов Урта Осие Давлат университетига эмас, Москва университетига ўрин олиб кетди: менга ҳужрасини берди ва Павел деган бир рус ўртоғини таништирди.

Павел университетнинг иккинчи курс студенти, сариқ соч, кўк кўз, жуда келишган ва ҳушчақчақ бир йигит эди. Шу йигит бир йил шуғулланиб, мени Москва университетининг адабиёт факультетига эмас, Урта Осие Давлат университетининг ишчилар факультетига ҳамма фандан тайёрлади. Мен ўқиган мактабда рус тили жуда кам ўқитилар эди, шунинг учун рус тилидан жуда заиф эдим. Павел менга рус тилини ўрганишда ғалати йўл тутди: турли соҳага доир жўн тил билан ёзилган ўндан ортиқ китобни, тушунмасдан бўлса ҳам, бош кўтармай ўқиб чиқишга мажбур қилди. Сўзлар аввал кўзга ошна, кейин ёд бўлди, аста-секин маъносини ҳам топиб олдим. Натижада ишчилар факультетининг иккинчи курсида қийналмай ўқиб кетдим.

Ишчилар факультетида мен биринчи мартаба рус адабиёти билан танишдим. Илгарӣ бўйи барабар китоб ёзган Толстой ва «русларнинг буюк шонри Пушкин» нинг номини эшитган эдим, холос. Ишчилар факультетида Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Гончаров, Тургенев, Чехов, Горький, Маяковский, Блокнинг айрим асарлари билан танишдим. Мен булардан айниқса Гоголь, Тургенев ва Чеховга эргашиб асарлар ёзишга жуда кўп уриндим. Лекин буларга эргашиб асар ёзишга ҳали эрта бўлганидан ёзганларим фақат машқ бўлиб дафтарда қолиб кетди. Лекин бу машқлар кейинчалик менга катта фойда берди.

Ишчилар факультети мени биринчи мартаба марксистик адабиёт назарияси билан таништирди. Комсомол ташкилоти болалигимдан табиатимга сингиб кетган ёввойиликка бир қадар барҳам берди. Мен умримда биринчи марта кўпчилик олдида сўзлаб, беш йиллик планини қайта тузиш ҳақида доклад қилдим.

Қисқаси, ишчилар факультети ва комсомол мени ҳар жиҳатдан катта йўлга чиқариб қўйди.

Ишчилар факультетини битирганимдан кейин Қўқонда қишлоқ ўқитувчиларини қайта тайёрлаш курсида муаллимлик қилдим. Муаллимлик болалигимда кўрганим батрақлар, чоракорлар, камбағал деҳқонлар авлоди — бугунги қишлоқнинг янги зиёлилари билан яқиндан таништирди. Булар орасида хотин-қизлар ҳам оз эмас эди.

Орадан кўп ўтмай, мени область газетаси «Янги Фарғона» ишга чақирди. Газетада секретарь ва ҳажвий бўлим «Чигриқ»нинг мудир бўлиб ишладим. «Чигриқ»да «Ниш» имзоси билан ёзиб турдим.

Буюк бурилиш йили бошланди. Шаҳарда нэпман, қишлоқда муштумзўр жой талвасасига тушди. Тақдир мени шу душман синф вакиллари билан, эски ва «янги» зиёлилар, ўзини миллат ҳомийси, миллатчи деб атаган бир гуруҳ ватан хоинлари билан учраштирди. Булар билан учрашиш менинг учун, бир жиҳатдан, оғир кўргилик бўлса, иккинчи жиҳатдан, катта мактаб бўлди. Мен бу мактабда

социализм душманларининг башарасини кўрдим, буржуа миллатчилигининг синфий моҳиятини яна ҳам чуқурроқ англадим. Кўлимга янги қалам олганимда, дин ва дин аҳлларига қарши болалигимдан бери кўксимда йиғилиб ётган ва аламни тўкишга қанчалик шошилган бўлсам, буржуа миллатчилиги ҳақида кўрган ва билганларимни тешқурларимга, бутун халққа айтишга шунчалик шошилдим. Мен адабиёт кураш қуроли бўлишига ҳеч қачон бунчалик зарурат ҳис қилмаган эдим.

Мана шунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи майдонга келди. Аввал Урта Оснэ Давлат университетининг педагогика факультетидан, ундан кейин Тил ва адабиёт илимий-текшириш институтида ўқиганимга, таржима ишлари билан қаттиқ машғул бўлганимга қарамай, «Сароб»ни тўрт йилда ёзиб тугатдим. Китоб республика кон-курсда мукофотланди. Уни китобхон хуш қабул қилди, лекин баъзан арзон шўхратпарастлик, баъзан сиёсий демагоглик, баъзан эса тўғридан-тўғри жаҳолат натижаси бўлган танқид найза кўтариб қарши олди. Бу нарса баъзи ҳолларда ҳатто фаросатли одамларни ҳам чалғитди.

Шу тўрт йил давомида бир қанча катта-кичик ҳикоялар ҳам ёздим, лекин бу нарсаларнинг ҳаммаси ҳикоячиликда уста кўрмаган шоғирдининг ҳар мақомдаги йўғалashi эди.

«Сароб»га берилган мукофот жумласига Совет Иттифоқи бўйлаб саёҳат ҳам кирар эди. Мен шундан фойдаланиб, тўғри Москвага бордим. У вақтда китоб қаҳат эди. Москвадаги эски китоблар магазинларини хўп айланиб, шу кунгача қайси бир ёзувчини татиб кўрган бўлсам, тўла асарлари тўпламини сотиб олишга ҳаракат қилдим. Бунга қисман эришиб, Толстой, Чехов, Гоголь, Тургенев, Чернышевский, Достоевский, Писарев, Белинский, Горький, Ж. Лондонларининг асарларидан иборат олти яшик китоб билан қайтдим. Шундан кейин рус адабиёти дарёсига шўнриб кетдим. Бу вақтларда мен ҳар бир ёзувчини чуқурроқ ўрганшга, унинг мартабасини улуғ, асарларини гўзал қилган сирлардан воқиф бўлишга киришдим. Шу мақсад билан ишчи Чеховдан бошладим. Қисқа бир муддат ичида унинг йиғирма икки томлик асарлари тўпламини ўрганиб чиқдим. Бунинг натижаси жуда тез кўринди. Шундан кейин ёзган ҳикояларим олдинги ёзган ҳикояларимдан жуда катта фарқ қилиб, танқиднинг баҳосига кўра, бу ҳикояларда «ёрқин чизилган образлар» пайдо бўлди.

Чеховдан кейин Толстой билан жиддий шуғулландим. Рус классикларини ҳазм қилганимдан кейин Ғарб адабиёти билан шуғулландим.

Ҳикоя жанрида узоқ йиллар қаламимни қайраб юрганимдан кейин, яна йирик жанрга қўл урмоқчи бўлдим.

Бу вақтларда ўзбек деҳқони янги ҳаёт йўлига чиқиб олган эди. Мен ўз тўпидан айрилиб, кейинда қолган батрак — сўнги батракнинг ўша янги йўлга чиқиб олгунча бошдан кечирганларини тасвир қилмоқчи бўлдим. Бироқ ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан мақсадимга етолмадим. «Қўшчинор чироқлари» номи билан чиққан роман, танқид хуш қабул қилган бўлса ҳам, таъбимдаги китоб эмас.

Драматургия жанрида ўзимни синаб кўрмоқчи бўлдим. Мирза-чўл кишилари ҳақида пьеса ёзиш мақсади билан ҳозирги Ленин номи колхозга кўчиб бордим. Бўлажак қаҳрамонларимни яқиндан ўрганганим, майда ҳикоячиликдаги тажрибам пьесанинг муваффақиятга чиқишига сабаб бўлди. «Янги ер» («Шоҳи сўзана») га аввал

Республика мукофоти, кейин Давлат мукофоти берилди. Пьеса Иттифоқнинг етмиш учта йирик, шу жумладан, Москва, Ленинград ва деярли ҳамма миллий республикалар саҳнасида ҳамда Хитой Халқ Республикасида, халқ демократияси мамлакатларида қўйилди. Ундан кейинги «Огриқ тишлар» комедиясини ҳам томошабин яхши қарши олди.

Дастлабки фельетонларим, ҳикояларим болалигимда қалбимни яралаган ҳаётга қарши ўч ҳисси билан тулиб-тошган бўлса, «Сароб»да ўша ҳаётни қайтаришга бел боғлаган душманларнинг бошига қалбимдаги газаб ўтини ёғдиришга тиришдим.

Ундан кейинги асарларим, хусусан «Синчалак» халқимизнинг кураши ва галабасидан ўзимда йўқ қувонганим, ажойиб замондошларимни қувониб олқишлаганимдир. Баъзан буларнинг оёғи остида ўралашиб кўнглимизни хира қилган кимсаларга ҳам кўз ташлаб «халал берма, четга чиқ!» деганман.

МУНДАРИЖА

Болалик сўқмоқлари	3
Илк изланишлар	24
Иккинчи чўққи	44
Кичик жанрнинг катта олами	91
Қалам ёлқини	124
Адиб сабоқлари	146
Улғайиш йўлида	187
«Синчалак»	199
Сўнгги саҳифалар	220
Адиб ҳаёти солномаси	248
Илова	
Абдулла Қаҳҳор. Озгина ўзим ҳақимда	249

На узбекском языке

ОЗАТ ШАРАФУТДИНОВ

АБДУЛЛА КАХХАР

Тақризчи — филология фанлари доктори
Акрам Каттабеков

Редактор А. Дилмуродов
Рассом Т. Саъдуллаев
Расмлар редактори Р. Зуфаров
Техн. редактор В. Демченко
Корректор С. Сайдолинмов

ИБ № 2047

Теришга берилди 22.03.88. Босишга рухсат этилди 7.09.88. Р 14783. Формати 84×108¹/₃₂. № 2 босма қоғозига литературная гарнитурда юқори босма усулда босилди. Босма л. 8,0+0,5 вкл. Шартли бос. л. 13,44+0,84 вкл. Шартли кр.-отт. 14,59. Нашр. л. 14,30+0,74 вкл. Тиражи 40000. Заказ № 4040. Баҳоси 1 с. 10 т. Шартнома 175—86.

Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент, 700113. м. Чилонзор. 8-квартал. Каттортол кўчаси, 60.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлеб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмаҳона. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.